

Zwols Historisch Tijdschrift

Zwolse vrouwenhuizen
omstreeks 1400

18E JAARGANG 2001 NUMMER 1

PRIJS F 12,50

Annet Bootsma-
van Hulst en
Wim Huijsmans

Groeten uit Zwolle

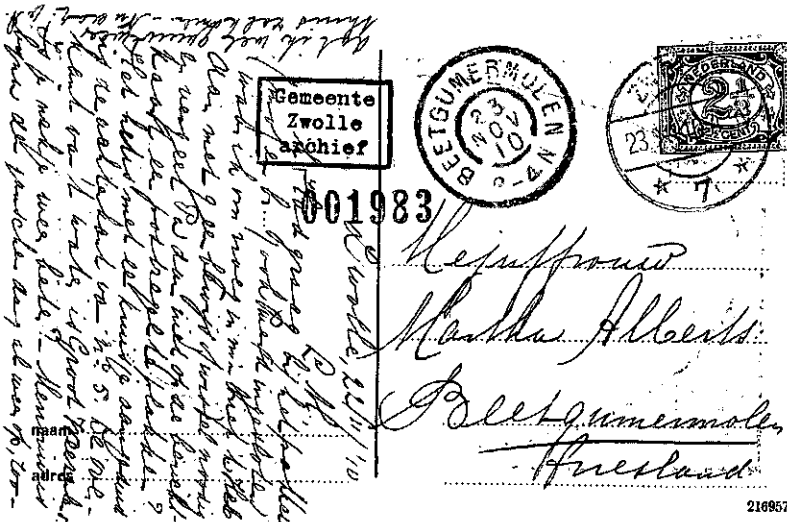
Ansichtkaart Wilhelminasingel met Sassenpoort
Poststempel 23 november 1910

'Zwolle, 22/11/10

L.M.,

'k Had graag bij het pakket (mof en br...) ook werd ingesloten waar ik om vroeg in m'n brief. 'k Heb dan met geen bewijs of wissel noodig en vergeet Pa dan niet op de berichtkaart een postzegel te plakken? Het huis met een kruisje aangeduid is de achterkant van no.5. De overkant van 't water is Groot Weezenland. Is je nekje weer beter? - Mevrouw is bijna den ganschen dag al weer op, zoodat ik wel gauw weer thuis zal komen. - Nu dag. Je A.'

De ansichtkaart laat ons een plekje van Zwolle zien dat weinig veranderd is. Ook nu weerspiegelen zich op een zomerse dag de huizen en de bomen in het water van de stadsgracht. Het pand waarvan sprake is, Wilhelminasingel 5-6, werd in 1895 gebouwd voor M. Oppenheimer, procureur. De architect was H.G. Treep en het geheel werd in neorenaissancestijl opgetrokken. Oppenheimer bewoonde zelf Wilhelminasingel 6. Op Wilhelminasingel 5 woonde in 1910 Jan Carel Elemans. Achter zijn naam stond in het adresboek vermeld: 'agentschap en comm[issie]handel, assuranties, brandstoffenhandel, dir. Informatie-bureau "Creditform", kantoor Thorbeckegr. 72'. Volgens het wijkboek was A[alt]je ten Klooster in 1910 dienstbode bij de familie Elemans. Mevrouw Elemans was op 12 november 1910 bevallen van haar derde zoon. Dat is wellicht de reden dat Aaltje schrijft dat mevrouw bijna de hele dag al weer op is. Het pand Wilhelminasingel 5 werd na het vertrek van de familie Elemans jarenlang bewoond door J. Hagenbeek, wijnhandelaar; daarna door zijn dochter.

216957

(Gemeentearchief Zwolle).

Redactioneel

Inhoud

Dit nummer van het *Zwols Historisch Tijdschrift* heeft heel wat interessants te bieden. De artikelen zijn gebaseerd op oorspronkelijk onderzoek, zoals dat van Tineke Loggers over stadsarchitect Lourens Krook. Hij was de bouwer van de Sassenpoortenbrug, de Parkschool en het Gymnasium Celeanum.

De historica Ingrid Wormgoor heeft al haar kunnen ingezet bij het onderzoek naar Zwolse vrouwenhuizen omstreeks 1400. Dat waren de zogeheten begijnenhuizen van de Moderne Devotie.

Tussen beide artikelen beschrijft journalist Willem Boxma zijn jeugdherinneringen aan de Rijks HBS aan de Bagijnesingel en in het bijzonder aan 'Herr Ober', de leraar Duits. Lees hoe de klas in het oorlogsjaar 1942 weigerde een stuk uit *Mein Kampf* te vertalen en wat de gevolgen waren.

Wil Cornelissen is voor het Tijdschrift in de archieven van Joodse Gemeente in Zwolle gedoken. Aan de hand van toevallig gevonden restanten 'binnengekomen post' schetst hij een sfeertekening van de naoorlogse periode in de joodse gemeenschap. De rest van de bevolking muntte niet uit in het tonen van begrip en medelijden voor het doorstane leed.

Deze aflevering wordt begonnen met een amuse: Annèt Bootsma en Wim Huijsmans hebben weer de geschiedenis achter een Zwolse ansichtkaart weten te ontrafelen.

Groeten uit Zwolle Annèt Bootsma – van Hulten en Wim Huijsmans	2
Lourens Krook (1865 – 1944), Zwols gemeentearchitect Tineke Loggers	4
Herr Ober Willem Boxma	12
Zwolse vrouwenhuizen omstreeks 1400 Ingrid Wormgoor	18
Flarden Wil Cornelissen	27
Literatuur Marieke Schaap – Steegmans	30
Onderzoek onderweg	31
Mededelingen	32
Agenda	33
Auteurs	34

Lourens Krook (1865 - 1944), Zwols gemeentearchitect

Tineke Loggers

Lourens Krook werd op 15 oktober 1865 in Zwolle geboren. Hij was het jongste kind van een Zwolse timmerman/aannemer, die eveneens Lourens Krook heette. Als jongeman volgde Lourens jr. een opleiding aan de Rijksnormaalschool voor Tekenonderwijs in Amsterdam en aan de Technische Hochschule in Aken.

Nadat hij deze opleidingen had afgerond, ging Krook naar Halle aan de Saale, bij Leipzig. Vervolgens trad hij op 6 maart 1896 in overheidsdienst in Lübeck, waar de 'Baudeputation' een ervaren technicus vroeg voor de 'Bearbeitung und demnächstigen Bauführung grosserer Hochbauten'. In december van dat jaar was Krook werkzaam bij de aanleg van het Elbe-Travekanaal. Dit

kanaal loopt vanaf de Elbe bij Lauenburg naar Lübeck, het verbindt de Lübecker Bucht in de Oostzee met de Elbe en werd op 16 juni 1900 officieel geopend. Krook werkte daarna nog twee jaar voor de gemeente Lübeck. Op 29 november 1902 vertrok hij echter naar Amsterdam om daar bureauchef te worden bij architect Eduard Cuypers (1859-1927), een neef van de bekende Petrus J.H. Cuypers (1827-1921). In die tijd leidde Ed. Cuypers een architectenbureau en kunstnijverheidsatelier in de Jan Luykenstraat, vlakbij het Rijksmuseum. In 1902 ontwierp dit bureau onder meer het gebouw van het Algemeen Dagblad aan de Nieuwezijds Voorburgwal. De latere bekende Amsterdamse-schoolarchitect Michel de Klerk

Veerallee 31, woonhuis van Lourens Krook. Het werd naar zijn eigen ontwerp gebouwd in 1904/1905 (collectie Gemeentearchief Zwolle).

(1884-1923) genoot in diezelfde periode bij Cuypers een opleiding. Ed. Cuypers ontwierp in een eclectische stijl, maar liet zich daarbij beïnvloeden door allerlei internationale architectonische ontwikkelingen en door elementen uit de traditionele landelijke bouwkunst. Krook werkte tot juni 1904 in Amsterdam, hij woonde toen in Naarden

Eind mei 1904 keerde Lourens Krook terug naar zijn geboortestad Zwolle, waar hij tot 1930 zou werken als gemeentearchitect en enkele jaren later tevens als directeur Bureau Gemeentewerken. Hij kwam hier als opvolger van J.L. van Essen, die per 1 april 1904 eervol ontslag had gekregen. De gemeente had kennelijk dringend behoefte aan hem, want er werd onderhandeld over een vervroegd vertrek bij Cuypers. Krook liet voor zichzelf in 1904/1905 een villa aan de Veerallee, nummer 31, bouwen.

Gemeentearchitect en directeur Bureau Gemeentewerken

Krook stond hier al spoedig bekend om zijn ongehooflijke plichtsbefef en werkkraft. Hij beheerste alle facetten van het vak maar had een hekel aan zinloze bureaucratie. Krook gebruikte verschillende stijlen voor zijn ontwerpen, van neo-stijlen tot de Amsterdamse-schoolstijl en het Rationalisme van Berlage. Zijn kracht lag in de civiel-technische aspecten. Het Zwolse archief bezit van Krook een aantal tekeningen, op dik papier, prachtig uitgevoerd in pen en Oost-Indische inkt, soms ingekleurd en beletterd met een aan gotisch verwant schrift.

Krooks werkzaamheden in Zwolle omvatten het maken van ontwerpen voor gemeentelijke nieuwbouw, zoals gebouwen voor openbare werken, het stadhuis, scholen, bruggen en voor verschillende verbouwingen en gemeentelijke uitbreidingsplannen. Bekende objecten in het stadsgezicht zoals het Gymnasium Coleanum en de Sassenpoortenbrug zijn van zijn hand, evenals de Parkschool en de Menistenbrug.

Een aantal gebouwen die Krook ontwierp voor de Dienst Gemeentewerken is helaas inmiddels gesloopt zoals gebouwen aan de Dijkstraat-Frieseval en Rembrandtlaan. De oorspronkelijke bestemming van deze gebouwen geeft weer hoe

*Lourens Krook, in 1930
(collectie Gemeentearchief Zwolle).*

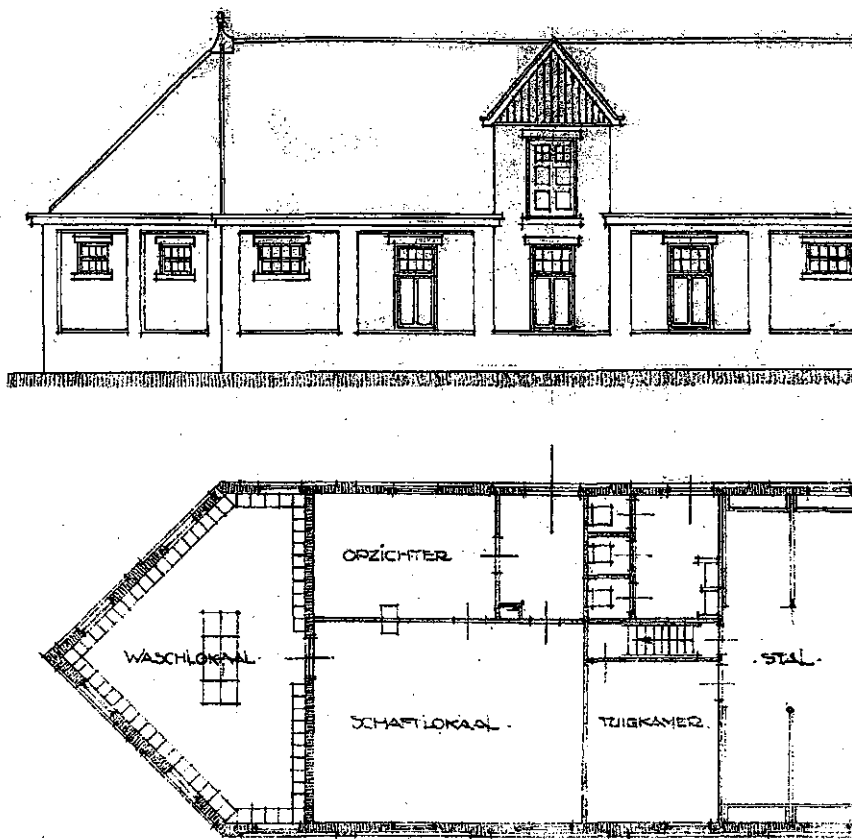
die dienst in die tijd functioneerde. In 1906 kwam er een dienstwoning voor het Bureau Gemeentewerken aan de Rembrandtlaan, in 1907 een pasantenhuis aan de Dijkstraat-Frieseval. In 1912 werd aan de Zamenhofsingel een dienstwoning gecombineerd met een paardenstal voor de Dienst Gemeentereiniging, waar in 1913 nog een hooizolder bij kwam.

Krook bleek ook een zorgvuldig restauratiearchitect, hetgeen tot uiting kwam bij de verbouwing van het Reventer en bij de perikelen rond een nieuw stadhuis, een al jarenlang slepende discussie die in Zwolle bekend stond als de 'stadhuiskwestie'.

De stadhuiskwestie

De stadhuiskwestie speelde van 1882 tot 1915, toen de Eerste Wereldoorlog voor jaren een einde aan al het gekrakeel maakte. Het stadhuis van Zwolle stond en staat op de hoek Sassenstraat-Grote Kerkplein. Door de bebouwing aldaar was er geen ruimte voor uitbreiding. Voor de komst van Krook waren er al diverse ideeën de revue gepasseerd, waarbij de bestemming van de eeuwenoude Schepenzaal (1448) een omstreden punt was. De zaak bevond zich in een impasse toen Krook in 1904 in Zwolle werd aangesteld.

Ontwerp van Krook voor de verbouwing van een paardenstal voor de Dienst Gemeentereiniging, 1912 (collectie Gemeentearchief Zwolle)

Op 15 april 1907 was er sprake van een uitbreiding van het bestaande stadhuis. Dat zou gebeuren op de hoek Sassenstraat-Lombardstraat, waarbij dan de Brouwerschool moest wijken.

Op 1 september 1908 presenteerde Krook twee schetsplannen: één ontwerp waarbij de Schepenen trouwzaal verplaatst werd en één waarbij deze in tact bleef. Bij de ruimteverdeling in het bestaande stadhuis speelde naast de Schepenzaal ook het archief een rol. Zwolle beschikte over een kostbaar archief met veel middeleeuwse stukken. De gemeente wilde echter geen geld beschikbaar stellen voor het onderhoud en had daarom een contract met de staat gesloten, dat er op neer kwam dat het gemeentearchief samen met het rijksarchief naar de Sassenpoort zou gaan. Dit gebeurde in 1898, op initiatief van de rijksarchivaris. De poort werd gerestaureerd; een restauratie waarvan de kosten beraamd waren op 22.000 gulden maar die uiteindelijk 140.000 gulden bedroeg. Het

gemeentearchief bleef echter in de Sassenpoort een 'ondergeschoven kindje'. Deze situatie was in 1908 verergerd door de houding van de nieuwe rijksarchivaris. Het archief was vanaf dat moment niet meer toegankelijk. In 1912 werd het uiteindelijk weer teruggebracht naar het gemeentehuis, waardoor de ambtenaren gingen klagen over ruimtegebrek.

De gemeenteraad was in 1908 voor verplaatsing van de Schepenzaal, in tegenstelling tot Krook. Een verplaatsing was voor Krook eigenlijk onaanvaardbaar, daarom riep hij de hulp in van een commissie van prominente Nederlandse architecten bestaande uit Ed. Cuypers, K.P.C. de Bazel, Salm en W. Kromhout. Uit de samenstelling blijkt de belangrijke relaties die Krook had. De Zwolse stadhuiswestie bezorgde Krook ook landelijke bekendheid. Het gerenommeerde architectenblad *Architectura* besteedde in de jaren 1909 tot 1911 regelmatig aandacht aan zijn plan-

nen. De commissie oordeelde dat verplaatsing van Schepenzaal 'een schending van het bouwkunstmonument' zou zijn en maakte een plattegrond die met behoud van de Schepenzaal aan alle gestelde diensteisen voldeed.

Krook ontwierp de gevel voor dit plan; een statig gebouw op een voetstuk met een toren. De ingang was via een bordes te bereiken. Dit plan werd met 12 tegen 6 stemmen aangenomen, de Schepenzaal scheen gered. Het plan werd echter niet uitgevoerd.

Krook doorbrak tenslotte de ontstane impasse met een ontwerp voor een nieuw stadhuis op het terrein van villa Eekhout. Het was een variant van het ontwerp voor de verbouwing: een U-vormige plattegrond met een binnentuin en een voorgevel met een toren en ingangspartij. De topgevel naast de toren had een raamverdeling die nog is terug te vinden in Krooks ontwerp van de voorgevel van het Gymnasium Celeanum. De ingang van dit stadhuis was gesitueerd tegenover de toen nog smalle Nieuwe Havenbrug en de toren stond in de zichtlijn van de brug, een belangrijke uitvalspoor van de stad. Op 9 maart 1913 werd dit plan door de raad met 16 tegen 3 stemmen goedgekeurd.

Het raadsbesluit werd echter afgekeurd door Gedeputeerde Staten, een beslissing waartegen de gemeente vervolgens op 20 oktober 1913 in beroep

ging. In november 1915 was het plan met plattegronden en opstanden uitgewerkt en werd onderhandeld over de grondaankopen.

De internationale ontwikkelingen doorkruisten echter de realisatie omdat de gemeente eerst het einde van de oorlog wilde afwachten. Daarna kwam er niets meer van terecht. Van het stadhuisontwerp van Krook resten alleen nog de maquette en tekeningen.

Restauratiearchitect

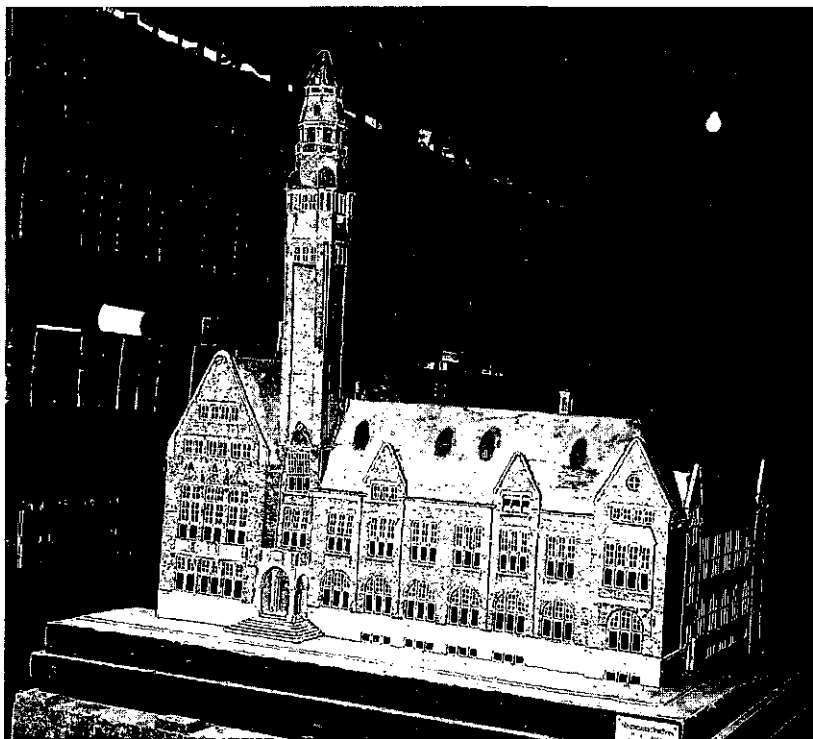
De Zwolse oud-archivaris en geschiedschrijver Thom. J. de Vries beschreef Krook als een architect die tegen restauraties was: 'Hij was een fervent voorstander van nieuwbouw en haatte alle restauratiewerk. Van restauratie van Reventer of politiebureau wilde hij niet weten dat gold in zijn ogen als tweederangs werk.' Dat blijkt anders te zijn, want al in 1902 was Krook corresponderend lid van de Nederlandsche Oudheidkundige Bond. Bij de bouw van het stadhuis had Krook, in tegenstelling tot de raadsleden, blijk gegeven voorstander te zijn van behoud van de oude Schepenzaal.

Op 7 september 1915 keurde de raad de opdracht aan Krook goed, om het Reventer of Rafter aan het Bethlehemse Kerkplein te restaureren en te verbouwen tot handelsschool.

De restauratie is beschreven in het Bouwkun-

Schetsontwerp van Krook voor een overbrugging van de IJssel aan het Katerveer, 1907. Niet uitgevoerd (collectie Gemeentearchief Zwolle).

Maquette van het stadhuisontwerp van Krook uit 1912 (foto Joos Lensink).

dig Weekblad van 2 oktober 1915, waarbij een uitvoerige geschiedenis van het gebouw en het belang van de restauratie is opgenomen. Volgens dit blad had in 1875 een restauratie plaatsgevonden die in strijd was met het advies van de Rijksadviseurs voor Monumenten van Geschiedenis en Kunst en die het gebouw onherkenbaar had verminkt. Voor de restauratie naar het ontwerp van Krook in 1912 kreeg de gemeente een rijkssubsidie omdat het gebouw 'oordeelkundig' zou worden gerestaureerd.

Bij de restauratie werd het pleisterwerk van de muren gebikt en werden deze van een nieuwe buitenhuid voorzien met stenen naar oude vorm en kleur. De Handelsschool bleef tot 1966 in het Refter gevestigd.

Uitbreidingsplannen

In de tijd dat Krook in Zwolle werkte, kwamen er veel uitbreidingsplannen voor het gebied buiten de stadsgracht tot stand. Op de oevrelijst van het Bureau Gemeentelijke Monumenten worden verschillende maquettes genoemd die Krook van uit-

breidingen maakte. In 1911 ontwierp Krook het uitbreidingsplan Assendorp. In het gemeentearchief is nog een schitterende tekening van hem van een speelveld in die wijk. Toen verschillende woningbouwverenigingen actief werden, kwamen er belangrijke uitbreidingen buiten de stadskern. Zo was er in 1922 een uitbreiding aan de Rembrandtlaan en Frans Halsstraat, in 1927 in de Bollebieste, waar door aannemer Witzand uit Zeist werd gebouwd, en in 1928 een uitbreiding in de Kamperpoort. Op de bouwgrond tussen de Wipstrikkerallee en het Almelo's kanaal werd een tuinstad geprojecteerd volgens Engelse principes.

Scholen

Krook ontwierp aan het eind van de jaren twintig verschillende scholen, zoals de Hobbemaschool aan de Hobbemastraat, de Parkschool aan de Westerlaan en de Elbertsschool aan de Lijnbaan. In 1929 maakte hij het ontwerp voor het gymnasium aan de Veerallee, naast zijn eigen huis. De aanbesteding daarvoor vond plaats op 9 mei 1929. De hoogste inschrijving was van de Gebroeders H. en H. Schenkel uit Veendam, met een bedrag van 188.900 gulden; laagste inschrijving was van de firma A. Kingsma en Zn. uit Leeuwarden met een bedrag van 174.920 gulden. Een timmerman of metselaar verdiende in die tijd 78 cent per uur een opperman 65 cent. Op de plaats van de school stond een woning die werd afgebroken en waarvan de stenen opnieuw werden gebruikt.

In 1932/1934 ontwierp Krook samen met architect A. Baart uit Leeuwarden een ambachtsschool aan de Mimosastraat. Dit pand is nu Rijksmonument.

Het Oversticht

In 1926 werd op aandringen van een aantal Overijsselse architecten en de 'Vereeniging tot beoefening van Overijssels regt en geschiedenis' het genootschap 'Het Oversticht' opgericht, waarin opgenomen de Provinciale Schoonheidscommissie. Het doel van dit genootschap was en is nog steeds: 'bevordering en instandhouding van het landelijk en stedelijk schoon in de provincie Overijssel'. De Zwolse burgemeester mr.dr. I.A. van Roijen werd voorzitter van Het Oversticht en

Lourens Krook van de Provinciale Schoonheidscommissie. In deze commissie zaten afgevaardigden van verschillende belangengroeperingen als de Bond van Nederlandse Architecten (BNA), de Maatschappij tot Bevordering van Bouwkunst, Gedeputeerde Staten, een afgevaardigde van de afdeling Overijssel van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten en de hoofden van gemeentewerken in Overijssel. Tenslotte was er een vertegenwoordiger van de Bond van Nederlandse Tuinarchitecten.

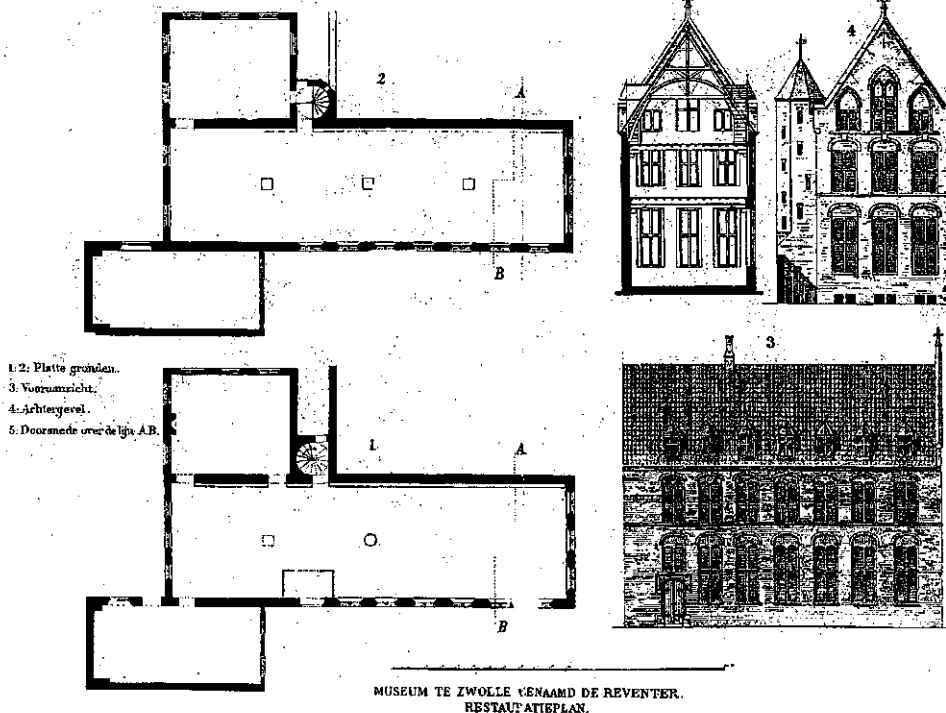
De schoonheidscommissie kreeg de bouw- en uitbreidingsplannen in de verschillende Overijsselse gemeenten te beoordelen. Bovendien trachtte de commissie te stimuleren dat ontwerpen door bevoegde architecten werden gemaakt, in plaats van door allerlei plaatselijke bouwers. Dit was een vorm van kwaliteitsbewaking en beroepsbescherming. Krooks taak was het om met zijn commissie bekendheid en vooral vertrouwen van gemeenten en opdrachtgevers te krijgen. Hij werkte samen met de landschapscommissie van Het Oversticht

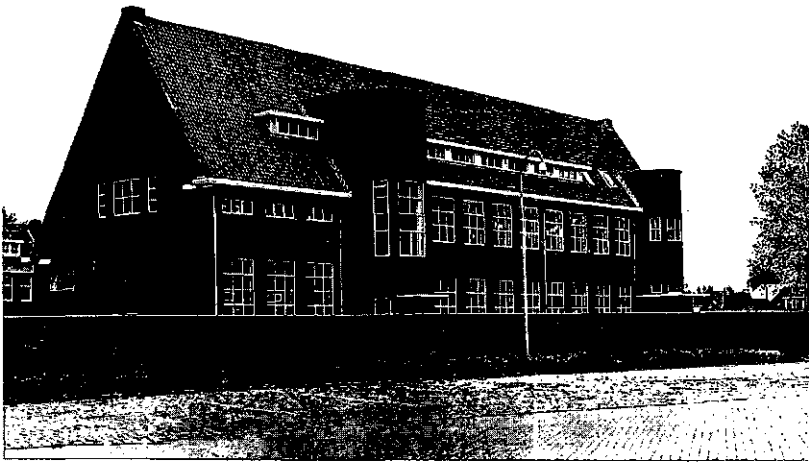
onder voorzitterschap van ir. W.P.C. Knuttel uit Deventer en met ir. R. le Poole van het Staatsoezicht op de Volksgezondheid voor Overijssel, die ook een tijdlang bestuurslid van Het Oversticht was.

De Holterberg

Een belangrijk voorbeeld van deze samenwerking was het behoud van de Holterberg als natuurgebied. Eind jaren twintig bestond er een grote drang dit natuurgebied vol te bouwen met villa's. Het gebied werd beheerd door grootgrondbezitters die uit waren op grondspeculatie, daarbij inspeland op de toenmalige trend om buiten te wonen. Architect T.J. Loggers (1900-1984) uit Holten maakte als alternatief een uitbreidingsplan waarbij de Holterberg als onbebouwd natuurgebied gehandhaafd bleef. Loggers was oud-Zwolleenaar en twaalf jaar lang tekenaar bij Krook geweest. Zijn initiatief ondervond erg veel weerstand van de grootgrondbezitters en de bestuurders van de gemeente Holten. Na een bezoek aan

Restauratieplan voor het Reventer of Rester, 1912 (collectie Gemeentearchief Zwolle)

De Elbertsschool, 1930, aan de Lijnbaan (collectie Gemeentearchief Zwolle).

de Holterberg schreef voorzitter Krook: 'Al moge een enkele uiting van abnormaal vormenspel duldbaar zijn, indien deze wordt beheerscht door een fijngevoelige geest, al spoedig zullen zij, die op en nabij Uwen berg wenschen te bouwen, zich

gedrongen voelen, dergelijke bizarre uitingen van bouwkunst te imiteeren. Hij die "gewoon" bouwt, zal spoedig meenen, voor conservatief te worden gehouden en het besef, dat normale vormen zich het best aanpassen bij schoone natuur - die ook door de eeuwen heen zichzelf gelijk en toch zo boeiend bleef - zal geheel verdwijnen.' Daarnaast vestigde Krook ook de aandacht op de kleuren die volgens hem het best tot zijn recht kwamen als ze geen schrille tegenstelling met het omringend groen vormden: 'Grootte witte vlakken zijn daarom te veroordelen. Zij scheuren elk natuurafereel uiteen.' Dankzij de tussenkomst van Krook, Le Poole en de Bond Heemschut werd door Gedeputeerde Staten aan de gemeente Holten het Plan Loggers dwingend opgelegd. De steun die Krook aan Loggers gaf, maakte dat de Holterberg nu een nationaal landschapspark kan worden.

In april 1940 legde Krook zijn functie als voorzitter van de schoonheidscommissie neer, hij werd opgevolgd door ir. W.P.C. Knuttel.

Markante gebouwen

Bij bestudering van de verschillende ontwerpen van Krook is niet vast te stellen in welke stijl hij

Het Gymnasium Celestianum, 1929, aan de Veerallee (collectie Gemeentearchief Zwolle).

ontwierp. De expressieve stijl van de Amsterdamse School gebruikte Krook voor de Elbertsschool uit 1930 en de Sassenpoortenbrug uit 1908. De stijl van deze brug is verwant aan de strakke (Amsterdamse) variant van de Jugendstil; het is een zeer geslaagd werk van Krook. De brug is een gemeentelijk monument. De ambachtsschool aan de Mimosastraat is als voorbeeld van het Nieuwe Bouwen eveneens een gemeentelijk monument. Het gymnasium is evenals de Parkschool in een stijl verwant aan die van Eduard Cuypers. Krooks eigen huis, Veerallee 31, lijkt beïnvloed door villa's van Kromhout in het Gooi. Hij gebruikte dus verschillende stijlen en volgde hiermee de negentiende-eeuwse gewoonte van Cuypers, die ook in verschillende stijlen heeft ontworpen. De civiel-technische benadering was waarschijnlijk belangrijker.

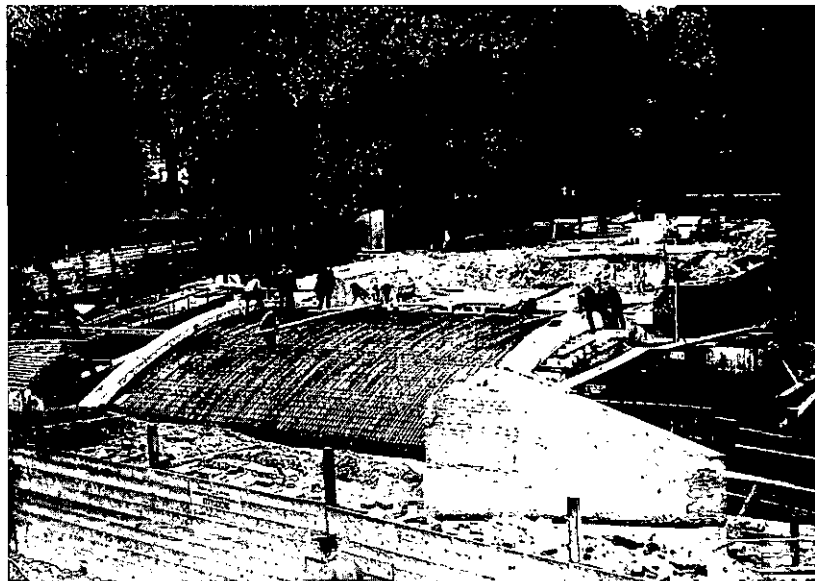
Architect Lourens Krook is enigszins in de vergetelheid geraakt, maar zijn werk is nog terug te vinden in de stadsontwikkeling van Zwolle en een aantal markante gebouwen van zijn hand. Als voorzitter van de Provinciale Schoonheidscommissie van Het Oversticht gaf hij de aanzet tot een vorm van monumentenbescherming.

Krook vertrok op eigen verzoek bij de gemeente; er werd hem per 1 juni 1930 eervol ontslag verleend. Hij werd opgevolgd door J.G. Wiebenga.

Lourens Krook overleed op 16 mei 1944. Hij was ridder in de Orde van Oranje Nassau.

Verantwoording

De enige gegevens over architect Lourens Krook in Zwolle zijn te lezen in: *Geschiedenis van Zwolle deel II* door drs. Thom. J. de Vries. Waar deze auteur zijn gegevens vandaan heeft, is niet na te gaan omdat hij geen bronnen vermeldt. De gegevens voor bovenstaand artikel zijn ontleend aan een onderzoek uit 1994 voor het NAI Stichting BONAS voor de opstelling van een catalogus van bibliografieën en oevrelijsten van architecten uit dezelfde periode; en aan het onderzoek voor mijn publicatie *Eenvoudige architectuur in een schoone omgeving. T.J. Loggers architect (1900-1984)*. Daarbij is gebruik gemaakt van het Zwolse gemeentearchief (in 1994, dus voor de Inventarisatie 1842-1949 van dec. 1999), informatie van de gemeente Lübeck, is literatuuronderzoek in landelijk vakbladen verricht en is het archief Oversticht, aanwezig in Rijksarchief Overijssel, geraadpleegd.

Boven: De fraaie aan de Jugendstil verwante Sassenpoortenbrug uit 1908. Het is de oudste vaste brug van Zwolle en hij is staat op de monumentenlijst (collectie Gemeentearchief Zwolle).

Onder: De Sassenpoortenbrug in aanbouw, 1908. De draagconstructie werd vervaardigd van het toen moderne materiaal beton (collectie Gemeentearchief Zwolle).

Herr Ober

Willem Boxma

De Rijks HBS aan de Bagijnestegel (uit: Vijfmaal Zilver, 125 jaar RHBS, MMS, Van der Capellen Scholengemeenschap, Zwolle, 1992).

Waarom hij op onze RHBS ooit met de spotnaam 'Herr Ober' werd vereerd, is me nooit duidelijk geworden. Misschien was het vanwege zijn statige houding, de platvoeten of het vlinderstrikje; eigenschappen waaraan men ook de kelner herkent. De bijnaam bestond trouwens al lang voor ik op de Rijks Hogere Burgerschool mijn intree deed en er zal moeilijk meer een leerling van vroegere jaargangen te vinden zijn die nog kan vertellen wat spontaan tot de 'ouderonze' bekendheid had geleid. Veelal doemen aliassen plotseling op, zonder een duidelijke verklaring en zonder dat de bedenker bekend is.

De ober was leraar Duits en voor de meidagen van 1940 deed niets vermoeden dat hij meer 'deutschfreundlich' was dan alleen op grond van zijn vak verondersteld mocht worden. Ik kan niet anders zeggen dan dat ik hem wel een geschikte

vent vond. Nooit liep hij als een spitsvondige miezerik langs de schoolbanken in een poging een van ons te betrappen op een open leerboekje op de knieën of op een andere traditionele, dan wel originele spiekmethode. Het was bij de ober mogelijk hoge cijfers voor proefwerken te behalen. Hij placht te zeggen: 'Je doet maar. Als je voor je eindexamen zit, zul je op jezelf aangewezen zijn.' Vandaar dat we de ober steeds hoffelijk groetten als mijn vriend en ik hem op weg naar school voorbijfietsten.

Een prater was de ober niet, eerder kwam hij zwijgend de klas binnen en hij muntte ook in zijn doceren niet uit in veelsprakigheid. Eens liet hij zich tijdens een gesprek over de eigen taal en vreemde talen ontvallen, dat de Nederlandse taal in wezen niet meer dan een hulpmiddel in de communicatie was. Elk mens sprak in Nederland wel een dialect, waarbij de een wat verder van en de ander wat dichter bij het officiële Nederlands stond. Hij was zelf een Groninger, zei hij, en gebruikte het Nederlands om zich in de rest van het land verstaanbaar te maken. Zo was het ook met het Duits. Als Nederlander sprak je in je eigen land Nederlands, maar je redde je in Duitsland met Duits. Zijn noordelijke herkomst verklaarde misschien ook de neiging zich met weinig woorden te behelpen.

Hoezeer Herr Obers doceren in de Duitse taal en letterkunde tevens verwant was aan het nazisme, kwam enige weken nadat de Duitsers ons land waren binnengetrokken aan het licht. Een speldje met een priemende wolfsangel op de revers van zijn colbertjasje bevestigden de geruchten die hem vooruit waren gesnelde: de ober was NSB-er! Nou en, hij was dan 'fout', maar hij was toch altijd een geschikte vent geweest? Een kwaai Mussert-klant kon hij toch niet zijn. En dus gingen we door met hem te groeten als we hem fietsend inhaalden.

Lang zou de gedoogde animositeit niet duren. Allengs kwam de politieke gezindheid van de doorgaans kortaf pratende leraar naar boven. Met de toenemende afkeer jegens Duitsers en des te meer jegens landverraders waarvoor leden van de NSB werden gehouden, steeg ook de distantie tegenover de ober. Dus reden we hem niet langer voorbij, maar bleven we tot aan de school op gepaste afstand achter hem fietsen, om een groet te vermijden. Soms reed de ober zo langzaam dat je wel genoodzaakt was hem te passeren. Het werd dan wel moeilijk aan hem voorbij te gaan en net te doen of je hem niet kende. Van huis uit was je immers geleerd je beleefd tegenover dames en heren te gedragen en bij een treffen je hoedje af te nemen. Eerlijk gezegd, ik voelde me ondanks mijn anti-gevoelens onbehoorlijk als ik trappend als een gek, met de neus bijna op het stuur, langs hem heen snelde.

De ober kreeg het kat-en-muis spelletje al gauw in de gaten en op een middag gaf hij lucht aan zijn gevoelens. Waarom we hem niet groeten! Hij wilde duidelijk stellen dat ieder zijn mening over de huidige politieke situatie mocht hebben, dus moesten ook wij zo sportief zijn hem in zijn opvattingen te respecteren. Hij was er daarom voor de politiek buiten de school te houden. 'Je kunt', poogde hij ons op het hart te drukken, 'elkaars mening toch ontzien en als fatsoenlijke burgers met elkaar omgaan.' Hij wenste dat wij als welopgevoede jongelui, die we toch waren, hem op straat netjes gedag zouden zeggen.

Nou, op straat? Verwachtte hij soms ook dat we hem als nette leerlingen zouden groeten als we hem in volledig WA-tenuue, nota bene met stampende laarzen voorop een zwarte stoet van brulende NSB-kompanen marcherend, aan ons voorbij zagen trekken? Nee, toch! Zijn wrange uitnodiging 'Gij, Dietse gouwen, reikt elkaar de hand' ging ons te ver. De ober kon ons wat! We gingen dus consequent door met hem op straat niet te groeten, ook al moesten we desnoods op gepaste afstand achter hem blijven fietsen.

Met het verstrijken van de bezettingsjaren scheen Herr Obers sympathie voor het nationaal-socialisme niet te tanen. Hij verscheen vaker zwart-geüniformeerd op school, niet zelden in een

*Gjalt Spijkstra, 27/12
1923 - 23/11 1996 (collectie auteur).*

zeldzaam geworden DKW. Van lieverlee van collega's en leerlingen geïsoleerd geraakt, bleef hem niets anders dan steun te putten uit het gezelschap van partijgenoten in het Kringhuis. Of was er misschien sprake van Groningse koppigheid en wilde hij zich ook binnen het naderende uur van de waarheid niet laten kennen? Hoe dit ook zij, hij bleef halsstarrig 'deutschfreundlich' en zou tot op de laatste dag lid blijven van de wankelende meelopersbeweging.

Tot hoever de gezindheid van de ober zich uitstrekte, kwam aan het licht op een winterse dag in december 1942. We zouden 's middags proefwerk Duits hebben, van de ober natuurlijk. 's Morgens had 5b repetitie van hem gehad. Tijdens de pauze kwamen opgewonden leerlingen uit die klas op ons af. 'Moet je horen, weet je wat als vertaling werd gevraagd? Een stuk uit Mein Kampf!' In de eerste regels van de tekst, in Herr Obers fraaie hand van schrijven - en mooi schrijven kon hij - op het bord hadden ze de herkomst niet direct onderkend. Eerst toen er tien zinnen stonden was tot hen doorgedrongen dat die bepaald niet van

20-12-'42.

Ik ben hier Vrijdag avond om 7 uur aangekomen. Toen zaten we hier met 8 mensen. Zaterdag zijn er 41 ergens anders heengebracht; 's middags kwam er weer een nieuwe bij. Wij hebben hier een kamer en wijk, en een huiskamer met een lange houten tafel met ^{beukjes} stoelen er om heen, en een klein W.C. bij in de hoek. Daar een ijzeren hek hangt in de slaapkamer, want vier ijzeren kokers met krullen staan die hoeken en het hek wordt 's avonds om 8 u. 30 gesloten. We kunnen hier kortommer jacobalijes en mappen met etiketjes maken, waarmee we 15 ct per 1000 verdienen.

We worden twee maal daags schuut gedurende een half uur. We lopen dan 8 passen heen, 8 passen terug. We mogen een maal in de 14 dagen naar thuis schrijven.

We hebben vijf ramen, twee in de huiskamer en twee in de slaapkamer. Ze zijn helemaal tegen de muur, zodat we alleen de lucht kunnen berouwen.

Drie fragmenten uit de eerste brief, die Gjalt op 23/12 1942 vanuit het Huis van Bewaring in Arnhem aan zijn ouders schreef. Zie voor transcript p. 17 (privé-collectie).

Goethe en zeker niet van Rainer Maria Rilke afkomstig waren. Overrompeld en misschien ook bevreesd voor eventuele gevolgen hadden ze zich, zij het morrend, bij de opgaaf neergelegd en er opzettelijk slordig werk van gemaakt of een vertaling die nergens op sloeg. Lekker zat hun dat achteraf niet. We waren dus gewaarschuwd voor die middag.

Goede raad was duur. Straks zou de ober ook ons een passage uit Hitlers verfoeide boek voorleggen en ons opdragen die te vertalen. Na kort beraad besloten we min of meer eendrachtig zo'n opdracht te weigeren. Had de ober niet zelf voorgesteld de politiek buiten de school te houden?

Wat deed hij dan nu? Verdommen dus! Mijn vriend Gjalt, klassenvertegenwoordiger en anti in hart en ziel - hij bestond het regelmatig propaganda-affiches voor dienstneming in de Waffen SS van de muur in de hal te scheuren - nam het op zich namens de klas het woord te doen.

Het uur des oordeels naderde. Zwijgend en statig als gewoonlijk trad Herr Ober de klas binnen, in de hand een boek waarvan het antracietkleurige omslag al in een oogopslag verried dat het niet behoorde tot de gebruikelijke schoolliteratuur. Het kon niet anders, ook hier werd de fnuikende lectuur binnengebracht waarvoor 5b alarm had geslagen. Gespannen wachtten we op wat de ober aan ons ter vertaling zou voorleggen. Enkel koesterden nog de hoop, dat de aversie in 5b de ober had weerhouden ten tweede male Hitlers gewraakte opvattingen aan zijn leerlingen op te dringen. Maar zie, zonder ons op zijn keus voor te bereiden, stelde de ober zich voor het bord op, sloeg het meegebrachte boek, waarvan hij de pagina met het uitgekozen citaat al met een papierstrook had aangegeven, open en begon in zijn getekend handschrift het bord te vullen. Na twee regels Duits in krijt op de zwarte achtergrond - alsof het zo, in zwart-wit, geschreven had moeten zijn - beseften we dat het uur U was aangebroken.

Het werd angstig stil in de klas. Hitlers vuil spoot krassend in schoonschrift over het bord. Een vulpen kletterde van een bank. Nu en dan kuchte iemand. Achterin fluisterden twee bankgenoten. Een enkeling, onrustig geworden door de dreigende sfeer, nam aarzelend de pen op en deed er niets of iets nietszeggends mee. De ober bereikte het eind van het citaat uit Mein Kampf en sloot het af met een punt, een ferme uiteenspattende tik met het krijtje tegen het bord. Vervolgens kruiste hij demonstratief de armen en sprak: 'Dat is het. Ik wil nu van jullie zien wat je er van maakt.' Even leek er twijfel over en tussen de banken te waren. Van doen we het nu wel of doen we het niet. Aller blik richtte zich op Gjalt, die het nu maar zeggen moest. Onze man stond op, zijn kaarsrecht uit de schoolbank oprijzende, robuuste gestalte straalde onverzettelijkheid en vastbeslotenheid uit. In hem zagen we de leider die ons door de één uur durende staking zou loodsen.

'Meneer', sprak hij, de klassenvertegenwoordiger. Rustig, overtuigd van zijn gelijk, bewust van zijn positie en verantwoordelijkheid jegens ons die met kloppend hart dit moment tegemoet hadden gezien. Gjalt bleef beleefd en netjes. Welopgevoed, zoals de ober ons immers wilde zien, sprak hij zijn opponent aan met 'meneer'. 'Meneer, namens de klas wil ik u zeggen dat wij hebben besloten deze vertaling niet uit te voeren.' Hij herinnerde de ober aan de afspraak dat politiek, of het nu Nederlandse of Duitse politiek was, niet op school thuishoorde en ging weer zitten.

De ober verbleekte. 'Dat wordt dan een onvoldoende. Voor jullie allemaal!' riep hij en wierp het krijtje, dat hij nog steeds in de hand hield, nijdig in het bakje naast het bord. Zichtbaar aangeslagen door het falen van zijn macht verviel hij in zijn gewoonlijke zwijgzaamheid. Hij zeeg neer op de leraarstoel en vond klaarblijkelijk moed noch aanleiding meer ons op andere gedachten te brengen. Besluiteloosheid verbergend stond hij vervolgens plotseling op en verliet het lokaal, naar we aannamen om steun te zoeken bij de directeur, die ook van zijn partij was.

De rest van de middag ging in verwarring voorbij. Er was geen aandacht meer voor het volgende en laatste uur, wat spijtig was voor de docent die het vullen moest.

De volgende dag hadden we geen les van de ober en geleidelijk verliep de spanning, waarmee we naar school waren gekomen. Tot tijdens een bepaald uur de conciërge in de deuropening verscheen. Of Gjalt mee wilde komen. Hij noemde hem niet Gjalt, maar bij diens achternaam zoals in die jaren gebruikelijk was. Mijn dappere vriend stond op uit zijn bank en volgde de man. We zagen hem niet in de klas terug.

Aan het eind van het laatste lesuur pakte ik zijn tas en besloot die naar zijn ouders te brengen. Ik besepte dat ik er geen prettige boodschap aan toe te voegen had. Moeder overstuur natuurlijk. Vader haastte zich naar het politiebureau en vernam daar dat hij te laat was om zijn zoon nog te spreken. Gjalt was nog dezelfde middag naar het Huis van Bewaring in Arnhem overgebracht. Samen met een klasgenoot trachtte ik, in jeugdige overmoed, in het kringhuis van de NSB de ober te pak-

ken te krijgen en hem te bewegen moeite te doen mijn vriend vrij te krijgen. Maar de ober was er niet en werd er ook niet meer verwacht. Jaren later vertelde Gjalt me dat de Nederlandse politieagenten die hem van school hadden gehaald, hem het aandoen van handboeien hadden bespaard op voorwaarde dat hij gewillig mee zou lopen en een vlucht poging uit zijn hoofd zou laten.

De klas vergat Gjalt niet. Ludieke kaarten met opbeurende slogans als 'kop op' en 'de oorlog gaat over', gingen regelmatig op de brievenbus. De jongen bleef waar hij was opgesloten, naar hij me later vertelde in een cel die hij met andere opgepakte verzetsstrijders deelde.

Tegen kerst besloten de klasgenoten een campagne te starten om zijn afzondering enigszins te verlichten. Elke leerling van de klas kwam met iets aan om het karige gevangenisvoedsel - meestal een 'diner' bestaande uit soep van aardappelschillen - wat aan te vullen. Van de luxe als een ontbijtkoek en een blikje sardientjes tot koude zelfgebakken pannenkoeken toe. Ook fruit ontbrak niet. Het kon niet op! Wat de mensen toch nog in huis hadden! Een koffer was gauw gevuld.

Twee vrienden, tevens klasgenoten, in 1942. Rechts Gjalt Spijkstra, naast hem Willem (Wim) Boxma (collectie auteur).

Twee fragmenten uit
een tweede brief van
Gjalt, eveneens aan zijn
ouders gericht, geda-
teerd 3/1 1943. Zie voor
transcript p. 17 (privé-
collectie).

3-1-'43

In de tweede plaats bedank ik jullie in de afwezigende andere
gulle geest voor het pakket, door Wim gebracht in de koffer met inhoud,
gebracht door "de Grote Onbekende". Beiden bedank ik nog wel voor hun
moeten. Jonge, jonge, wat was ik blij met die spullen. Ik ben, denk
ik, wel een uur bezig geweest alles te onderzoeken; ik kon er bijna
niet bij wegkomen. Van een jekette is reeds een buitengewoon
dankbaar gebruik gemaakt.

Met Kerstmis hebben we als Kerstgave een brief van de dominee
en een sterke biter extra gehad. Het zal wel merkbaar zijn, maar
het laatste werd meer gewaardeerd dan het eerste.

De werkmeester heeft vorige week een grote stapel papierstijps en
lijm gebracht, zodat wij zulke kunnen plakken. Het is de bedoeling,
dat er in die zulke champagne wordt gedaan. Aan de voorzijde staat dan
ook een heel mooie juffrouw met nog mooier haar afgebeeld. Over
haar gespreken, mijn tandenborstel begint ook al aardig haal te worden
en mijn brief begint al aardig aard te worden, dus zal ik met
het vinnig maar intuberen tot nader order. De groeten aan Wim en
de andere kerminen. Hierafte personen, wens ik ook nog een "Gefelukkig
Kerstmis Jaar" van Wim, de groeten aan alle kerminen te deze

Met de beste groeten en een tot
goedij wens.

Gjalt

Niet alleen omdat ik zijn vriend was, maar ook omdat ik vanwege het beroep van mijn vader, spoorwegambtenaar, gratis kon reizen nam ik het op mij de zwaar gevulde koffer naar het Huis van Bewaring in Arnhem te brengen. Daar binnengelaten vroeg ik gevangene Gjalt te spreken. Ik wilde hem graag persoonlijk de koffer met inhoud overhandigen, zei ik. De bewaker die mij ontving was een beminnelijk mens, daar niet van. Hij maakte op mij niet de indruk een militair te zijn en zeker

geen Duitse, want hij droeg voorzover ik kon beoordelen een gewoon cipierspak. Aan mijn verzoek, dat hij stellig uitermate jongensachtig naïef vond, kon hij niet voldoen. Nee, nee, die persoon zat in de SD-afdeling en daar werd geen enkel contact met de arrestanten toegelaten. Hij wilde de koffer wel even voor me wegbrengen, maar de inhoud moest natuurlijk vooraf worden gecontroleerd. Of ik maar even wilde wachten, de koffer kreeg ik beslist na lediging terug. Hij liet mij een

kale wachtkamer met banken rondom de muren binnengaan. Het knarsen van het deurslot deed mij beseffen, dat de bewaker het zekere voor het onzekere nam. Stel je voor dat ik een ijzerzaag in de worst of zelfs een wapen in de ontbijtkoek had verstoppt. Een half uur later kwam de gevangenbewaarder terug, met de lege koffer. Later heb ik van mijn vriend gehoord dat hij de inhoud inderdaad en in goede orde had ontvangen, er zeer dankbaar voor was geweest en hem met zijn celgenoten had gedeeld.

Na vier weken hechtenis mocht Gjalts vader zijn zoon uit het gevang ophalen. Nadat wij de HBS achter ons hadden gelaten en Gjalts en ik elk ons weegs waren gegaan, verdween de ober uit mijn gedachten. Na de bevrijding, toen ik al uit Zwolle was vertrokken, kwam mij in de plaatselijke krant het verslag van een Tribunaal-zitting onder ogen. In de naam van de veroordeelde vond ik Herr Ober terug.

Gek misschien - het deed me wat. Ergens had ik hem immers toch een geschikte vent gevonden.

Transcript afgebeelde brieffragmenten:

'20-12-'42

Ik ben hier Vrijdagavond om 7u45 aangekomen. Toen zaten we hier met 8 man. Zaterdag zijn er 4 ergens anders heengebracht; s'middags kwam er weer een nieuwe bij. Wij hebben hier een kamer en suite, n.l. een huiskamer met een lange houten tafel met krukjes er om heen, en een klein W.C. tje in de hoek. Door een ijzeren hek kom je in de slaapzaal, waar vier ijzeren kooien met kribben staan. Die kooien en het hek worden s'avonds om ± 8u30 gesloten.

We kunnen hier kartonnen ijscobakjes en mappen met etiketjes maken, waarmee we 15 ct per 1000 verdienen.

....

We worden twee maal daags gelucht gedurende een half uur. We lopen dan 8 passen heen, 8 passen terug. We mogen één maal in de 14 dagen naar huis schrijven.

....

We hebben vier ramen, twee in de huiskamer en twee in de slaapkamer. Ze zijn helemaal tegen de zolder, zodat we alleen de lucht kunnen bewonderen.

3-1-'43

In de tweede plaats bedank ik jullie en de eventuele andere gulle gevers voor het pakket, door Wim gebracht en de koffer met inhoud, gebracht door "de Grote Onbekende". Beiden bedank ik nog wel voor hun moeite. Jonge, jonge, wat was ik blij met die spulletjes. Ik ben, denk ik, wel een uur bezig geweest alles te onderzoeken; ik kon er bijna niet bij weggkomen. Van een gedeelte is reeds een buitengewoon dankbaar gebruik gemaakt.

Met Kerstmis hebben we als Kerstgave een brief van de dominee en een stukje boter extra gehad. Het zal wel verkeerd zijn, maar het laatste werd meer gewaardeerd dan het eerste.

....

De werkmeester heeft vorige week een grote stapel papiertjes en lijm gebracht, zodat wij zakjes kunnen plakken. Het is de bedoeling, dat er in die zakjes sham-poo wordt gedaan. Aan de voorzijde staat dan ook een heel mooie juffrouw met nog mooier haar afgebeeld. Over haar gesproken, mijn tandenborstel begint ook al aardig kaal te worden.

Nu, mijn brief begint al aardig vol te worden, dus zal ik met het nieuws maar uitscheiden tot nader order. De groeten aan Wim en de andere kennissen. Diezelfde personen wens ik ook nog een "Gelukkig Nieuw Jaar". Vraag Wim, de groeten aan onze kennissen te doen.

Met de beste groeten en een tot
spoedig weerziens,
Gjalts.'

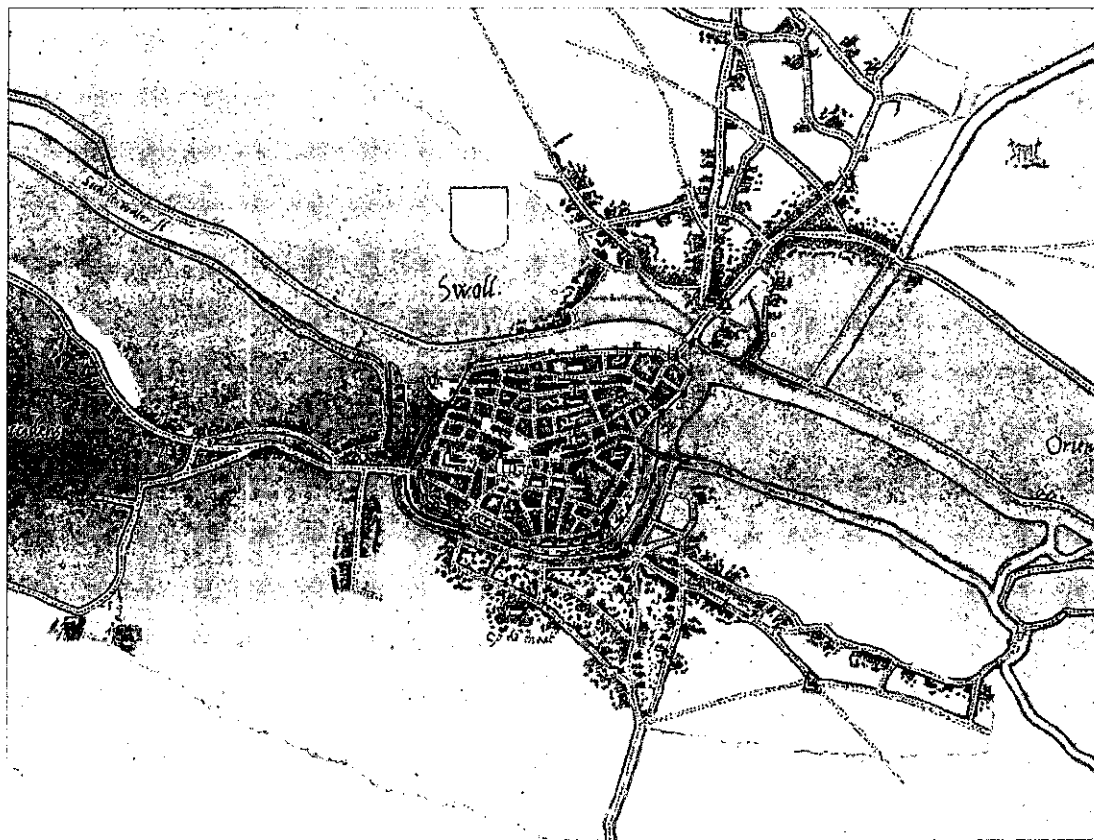
Zwolse vrouwenhuizen omstreeks 1400

Ingrid Wormgoor

Voor veel mensen zijn de Middeleeuwen onlosmakelijk verbonden met kloosters. Vóór het eind van de veertiende eeuw bestonden er in Zwolle, en ook in de rest van Overijssel, echter maar weinig kloosters. De stad heeft het zelfs lange tijd zonder kloostergemeenschappen gesteld. Pas een kleine tachtig jaar nadat Zwolle in 1230 stadsrechten kreeg, kwam het eerste mannenklooster in de stad: in 1309 werd het Bethlehemklooster gesticht. Enkele decennia later ontstond de eerste kloosterlijke instelling voor vrouwen: het Oldeconvent.¹

Na dit rustige en bescheiden begin van het Zwolse kloosterleven, nam het aantal kloosters en kloosterachtige instellingen vanaf het eind van de veertiende eeuw plotseling snel toe. In een periode van ongeveer twintig jaar verrezen het klooster bij Windesheim (officieel het *Domus Beatae Mariae Virginis* geheten), het Agnietenbergklooster op de Nemelerberg en het Fraterhuis in de stad voor de mannen. De vrouwen kregen er, afgezien van het al langer bestaande Oldeconvent, zes nieuwe huizen bij; allemaal in of vlakbij de stad gelegen. Hieronder wil ik nagaan hoe al deze vrouwenhuizen

Zwolle rond 1550. Plattegrond van Jacob van Deventer (collectie Gemeentearchief Zwolle).

tot stand kwamen en wie daar bij betrokken waren. Uiteraard speelde ook het godsdienstig klimaat aan het einde van de veertiende eeuw daarbij een grote rol.

Moderne Devotie

De Moderne Devotie was ongetwijfeld de belangrijkste godsdienstige stroming in de IJsselstreek vanaf het eind van de veertiende eeuw. Het was een hervormingsbeweging waarvan Geert Grote de belangrijkste inspirator was. Deze burgemeesterszoon uit Deventer bekeerde zich omstreeks 1374 tot een sobere levenshouding. Hij deed afstand van een groot deel van zijn bezittingen en trok zich gedurende enkele jaren terug in een klooster. In 1379 werd hij tot diaken gewijd en daarmee had hij toestemming om te preken. Hij trok al predikend rond - vooral in de IJsselstreek - en bezocht Zwolle verschillende malen. Door zijn preken verwierf hij grote bekendheid. Hij stierf in 1384.

Ook in Zwolle sloegen de preken van Geert Grote aan en verwierf hij aanhangers en volgelingen zoals de stadspastoor Regnerus van Drynen en de rector van de stadsschool Johannes Cele. Deze twee mogen we misschien wel als sleutelfiguren zien bij de verspreiding van het ideeëngoed van de Moderne Devotie, omdat ze allebei de mogelijkheid hadden om op grote aantallen mensen hun ideeën over te brengen; de een door middel van preken in de Michaëlkerk en de ander via de scholieren. Verder speelde Henricus van Gouda een belangrijke rol in de stad. Hij was door Geert Grote vanuit Deventer naar Zwolle gestuurd. Daar was hij betrokken bij de oprichting van het Agnietenbergklooster en het Fraterhuis.

Misschien is Geert Grote wel het meest bekend als grondlegger van de Broeders en Zusters van het Gemene Leven, ofwel gemeenschappen van mensen die wilden leven naar zijn idealen. In het huis van Geert Grote in Deventer leefde vanaf 1374 een groep arme, vrome vrouwen. In 1379 stelde Grote leefregels voor hen vast. Ook het eerste fraterhuis, het Meester Florenshuis in Deventer, ontstond uit een aantal mensen die bij elkaar waren gaan wonen en aanvankelijk geen leefregels of gemeenschappelijk bezit kenden.

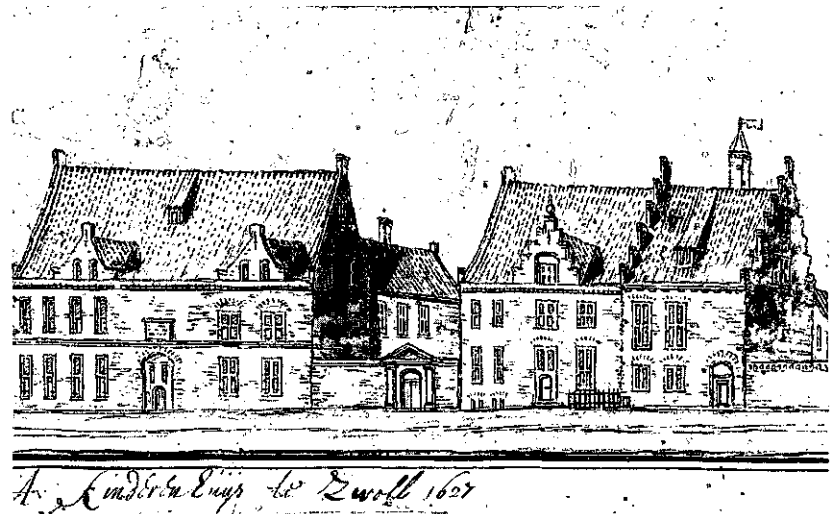
Veel van wat bekend is over het leven van Moderne Devoten in en om Zwolle, staat beschreven in de kronieken van Jacobus de Voecht en Johannes Busch. Jacobus kwam omstreeks het jaar 1450 in het Zwolse Fraterhuis wonen en schreef zijn kroniek aan het eind van de vijftiende eeuw. Johannes Busch was kloosterling in het klooster Windesheim en schreef zijn *Chronicon* tussen 1456 en 1459.²

Vooral Jacobus de Voecht benadrukte het belang van het Zwolse Fraterhuis en met name van Henricus van Gouda en Gerard van Kalker (de eerste rector van het Fraterhuis) voor de totstandkoming van de vrouwenhuizen. De vraag is of zijn voorstelling terecht en volledig is.

Ter Kinderhuis

Het oudste zusterhuis waarvoor de bovengenoemde Henricus van Gouda als biechtvader optrad, is waarschijnlijk het Caeciliaconvent of het Ter Kinderhuis in de Nyer Deserstrate (de huidige Nieuwstraat). De eerste oorkonde waarin het huis voorkomt, dateert van 25 april 1389. Het huis bestond op dat moment al, want Bertrade, dochter van Herman Wermboldeszone, schonk toen haar moederlijk erfdeel aan de ongetrouwde vrouwen die in gemeenschap leefden in het huis dat tussen dat van Johan van Tibencampe en dat van Dirik van Versene in de Nyer Deserstrate lag.³ Dezelfde Bertrade of Bertruut had, samen met

'Het Kinderenhuijs te Zwoll 1627' tekening uit de achttiende eeuw van Jacobus Stellingwerf (collectie Stedelijk Museum Zwolle).

Walstraat 13 -19 omstreeks 1910. De panden 11 - 17 hebben deel uitgemaakt van de kloostervleugel van het St.-Geertruidenconvent = Kadenetershuis (collectie Gemeentearchief Zwolle).

haar oom Jacob Wermerssoen en Liese diens vrouw, Berthe dochter van Jan van Tibencampe en Ghese dochter van Jacob Wermerssoen, dit huis aan de maagden en weduwen geschonken. Wanneer ze dat deden is echter niet duidelijk. De schenking wordt namelijk alleen vermeld in een akte van 1394, maar de schenkingsakte zelf is verloren gegaan.⁴

Johannes Busch, de schrijver van een kroniek over het klooster Windesheim en ook de auteur van een anoniem geschrift, het zogenoemde Frensweger handschrift, geven een aanvulling op deze feiten. Volgens Busch werd de stichting van het klooster in Windesheim mogelijk gemaakt

door schenkingen van een aantal aanzienlijke personen uit Deventer, Kampen en Zwolle. Eén van hen was Aleyda Dreyer, 'een seer devote vrouwe, die ierste beghinster, mater ende regierster der devoter susteren toe Swolle, ghehieten der kinder hues'. Deze Aleyda woonde samen met enkele andere dames (*matronae*) zoals Aleidis Scutken, Gertrude Kadeneter, de grondlegster van het Kadenetershuis en Bertrude, zuster in het *domus puellarum* gedurende de beginperiode op het nieuwe kloostercomplex. Ze zorgden er voor de keuken, de bakkerij, de brouwerij en voor de wasserij. Aleidis Scutken bleef tot het einde van haar leven in het klooster 'als een Martha' voor de kloosterlingen zorgen. De andere drie vrouwen vertrokken daarentegen naar Zwolle toen er voldoende leken in het klooster waren om dit werk te verrichten.⁵

Eenmaal terug in Zwolle wilden Bertrude (waarschijnlijk was dat dezelfde Bertrade die verschillende schenkingen aan het Ter Kinderhuis had gedaan) en Aleida Dreyer ongetwijfeld hun devote levenswijze voortzetten. Mogelijk heeft Bertrude toen samen met haar familie het huis in de Nieuwstraat beschikbaar gesteld voor maagden en weduwen. Aleida Dreyer ging er ook wonen en kreeg er de leiding; ze werd de eerste 'moeder' zoals Busch meedeelt. Henricus van Gouda werd hun eerste rector en biechtvader.⁶

Behalve de namen van deze twee aanzienlijke dames en hun biechtvader, is niet veel bekend over de beginperiode van het Ter Kinderhuis. Hun idealen en levenswijze waren geïnspireerd door de Moderne Devotie en de vrouwen zullen dus op een eenvoudige, sobere manier geleefd hebben. Hun rector en biechtvader Henricus van Gouda voerde een gemeenschappelijk leven in. Verder schrijft een biograaf van Henricus van Gouda dat Zwolse burgers hun kinderen naar de vrouwen zonden om de eerste basisvaardigheden aan te leren (*in prima fundacione*) en voor het aanleren van goede gewoonten en discipline. Dit was volgens hem ook de verklaring van de naam 'Ter Kinderhuis' voor het Caeciliaconvent. Het Caeciliaconvent werd namelijk Ter Kinderhuis genoemd omdat burgers die er hun kinderen (*pueros*) lieten onderrichten, zeiden 'Wij gaan

naar het huis van onze kinderen' wanneer ze op feestdagen hun kinderen gingen bezoeken.⁷ De kinderen woonden er dus in huis.⁸

Kadenetershuis

Het is te verwachten dat Gertrude Kadeneter (of Cadeneter) bij terugkeer in de stad Zwolle de levenswijze die ze bij het klooster Windesheim had leren kennen, wilde voortzetten, net zoals Bertrude en Aleida Dreyer hadden gedaan in het Ter Kinderhuis. Over de oprichting van 'haar' huis, het Kadeneters- of St.-Gertrudishuis is echter zeer weinig bekend. Mogelijk ging Gertrude na haar terugkeer uit Windesheim alleen, of samen met andere alleenstaande vrouwen in de stad wonen. Aangezien ze uit een welgestelde familie kwam - de familie Kadeneter had verschillende schepenen voortgebracht - zullen de inkomsten en huisvesting bij de stadsmuur in de Schoutensteeg, geen onoverkomelijke bezwaren hebben

opgeleverd. Het is heel goed mogelijk dat ze rond 1390 een eigen huis had ingericht. Schoengen en Post noemen dat jaar als het stichtingsjaar van het Kadenetershuis.⁹ In die beginperiode vormden de vrouwen een informeel gezelschap: er was geen sprake van beloften of van gemeenschappelijk bezit. Gertrude was de toonaangevende figuur in huis. Toen Lubba, de weduwe van Volkerus Hungerus, namelijk in 1409 haar testament opmaakte, bedacht ze Ghertruet Kadeneter met vier gulden. De andere vrouwenhuizen die inmiddels in en bij de stad waren verrezen, werden in het testament allemaal genoemd met hun vestigingsplaats, eventueel met de vermelding 'begijnen' erbij. Zo kregen bijvoorbeeld de begijnen in de Nygenstad (het Ter Kinderhuis), de begijnen bij het huis van Gherd ten Bussche en up der Maet elk vier gulden. De oude begijnen in het Oldeconvent kregen een jaarrente.¹⁰ Gertrude Kadeneter was de enige die alleen met haar naam werd genoemd.

Walstraat, bouwresten van het St.-Geertruidenconvent, 1987. (Collectie Gemeente-archief Zwolle).

De Waalse kerk in de Schoutenstraat, omstreeks 1915. De huidige Waalse kerk was vroeger de kapel van het Kadenetershuis (collectie Gemeentearchief Zwolle).

Negen jaar later was er sprake van een meer gereguleerd huis. In 1417 sloten de stad Zwolle en een aantal vrouwen, onder wie Gertrude Kadeneter, een overeenkomst waarbij de stad aan de vrouwen een stuk land bij de stadsmuur in erfpacht gaf. Dit stuk land lag naast hun huis; vroeger had de stadspardenmolen er gestaan. De stad stond de vrouwen tegelijk toe hun huis erfelijk te gebruiken als een gemeenschappelijke woning die niet zou vererven aan hun erfgenamen. In ruil voor deze gebiedsuitbreiding moesten ze beloven rustig, in onderdanigheid en in kuisheid te leven. Ze mochten niet trouwen, niet zonder toestemming van hun bewaarster buitenshuis overnach-

ten en niet tot een kloosterorde toetreden zonder toestemming van schepenen en raad. Tenslotte moesten ze beloven om op dezelfde wijze als andere burgers hun diensten te vervullen.¹¹ Kortom, op initiatief van het stadsbestuur werd hier een summier begin van regelgeving vastgelegd.

Bij de overgang van een groep(je) vrouwen die in een huis samenwoonden naar een zusterhuis, speelden vertegenwoordigers van de Moderne Devotie een rol. Net zoals bij het Ter Kinderhuis was Henricus van Gouda er rector en biechtvader. Ook Gerard van Kalker, de eerste rector van het Fraterhuis, was vanaf het begin bij het Kadenetershuis betrokken. Nadat Henricus van Gouda in 1410 was overleden, volgde Johannes van Haarlem hem op als rector en biechtvader bij vier vrouwenhuizen: niet alleen bij het Ter Kinderhuis en het Kadenetershuis, maar ook bij het Huis op die Maat en het Huis ten Busch.

Huis op die Maat

Volgens Jacobus de Voecht, een van de bewoners van het Zwolse Fraterhuis die aan het eind van de vijftiende eeuw een kroniek schreef over dit huis, namen Henricus van Gouda en Gerard van Kalker het initiatief voor het Kadenetershuis en voor de Huizen op die Maat en Ten Busch.¹² Voor het Kadenetershuis lijkt dat enigszins gechargeerd en datzelfde geldt voor het Huis op die Maat. Op z'n minst benadrukt De Voecht de rol van zijn huisgenoten wat sterk. In het geval van het Kadenetershuis ging dat ten koste van het klooster te Windesheim, waar Gertrude Kadeneter woonde; in het geval van het Huis op die Maat is de rol van het Bethlehemklooster onderbelicht. Dat klooster - dat inmiddels ook onder de invloed van de Moderne Devotie was gekomen - maakte in 1397 de oprichting van dit vrouwenhuis mogelijk doordat het een hofstede gelegen in de Voetzmaet voor het zeer geringe bedrag van één pond per jaar in erfpacht gaf aan vijf vrouwen. Deze vijf vrouwen, Greten Zalckinch, Wobbeken van den Berghe, Mette Willamsdochter en Aleyde en Hillen Zibertsdochter kregen het als gemeenschappelijke woning voor alle maagden en weduwen die God daar in kuisheid wilden dienen en die daar zouden wonen. Voor het geval het vrouwenhuis in verval

zou raken, stelde het klooster de voorwaarde dat het huis zou terugkrijgen wanneer het verlaten werd of wanneer de prioren van de kloosters Windesheim en Bethlehem van mening zouden zijn dat het huis niet meer diende tot eer van God.¹³

De heren van het Bethlehemklooster hadden zich geen zorgen hoeven te maken. Het Huis op die Maat ontwikkelde zich voorspoedig. In 1484 werd het tegelijk met het Huis ten Busch een officieel klooster. De groei en aantrekkingskracht van de twee nieuwe kloosters blijken dan uit het feit dat het stadsbestuur hun inwonersaantal beperkt tot 52; er mogen hoogstens 32 geprofeste nonnen in elk klooster wonen en hooguit 20 conversinnen.

Alleen de ligging buiten de stadsmuren werd het klooster uiteindelijk fataal. In de jaren zeventig van de zestiende eeuw werden de gebouwen vernield tijdens een oorlog. De vrouwen vonden toen onderdak in het Agnietenbergklooster.

Huis Ten Busch

Zoals boven vermeld, noemt Jacobus de Voecht het Huis Ten Busch in het rijtje dat Gerardus Kalker en Henricus van Gouda initieerden. Behalve deze mededeling is niet veel bekend over de vroegste geschiedenis van het huis. We weten wel dat het in 1401 bestond en dat het huis buiten de stadsmuren lag. Op 15 oktober 1401 maakte Lubba, de vrouw van Hugo Olyman namelijk haar testament op en daarin wordt het Huis Ten Busch genoemd: aan de vrome maagden die in het huis van Gerardus ten Bussche (of Bosch) buiten de stadsmuren wonen, stelde zij zes gulden in het vooruitzicht.¹⁴

De officiële Latijnse naam van het huis luidde *Domus in nemore beatae Mariae*, ofwel Mariënbusch. Meestal werd het echter Huis ten Busch genoemd. Gezien deze naam en de huisvesting in het huis van Gerard ten Bussche, lijkt het logisch te veronderstellen dat Gerardus ten Bussche (of diens vrouw of dochter) iets te maken had met de oprichting van het huis. De rol van Gerard van Kalker en Henricus van Gouda bleef waarschijnlijk beperkt tot de geestelijke leiding. De materiële en financiële voorzieningen kwamen van iemand uit de familie Ten Bussche. Deze familie had daarvoor ongetwijfeld voldoende middelen, want

evenals de familie Kadeneter had de familie Ten Bussche verschillende schepenen geleverd. Of er ook vrouwelijke leden van de familie in Mariënbusch woonden, kunnen we niet zeggen, omdat er uit de beginperiode geen inwonsters bekend zijn. Heel misschien was Femme Gherardi, die in 1445 tegelijk met negen andere dames aan de maagden in het Huis ten Bussche al haar roerende en onroerende goederen schonk, de dochter van Gerardus ten Bussche. Ze zou echter ook heel goed de dochter van een andere Gerard kunnen zijn.¹⁵

Wytenhuis

Over de eerste bewoonsters van het Wytenhuis is iets meer bekend. Het waren drie nichtjes of verwanten (*neptes*) van Wyte van Windesheim. Deze Wyte was een broer van Meynold van Windesheim, die een hoge functie had bekleed aan het hof van de Utrechtse bisschop Florens van Wevelinckhoven en die de oprichting van het Fraterhuis financieel mogelijk had gemaakt. Hij was ook een oom van Theodericus van Herxen, rector van het Fraterhuis. Wyte en zijn broer Meynold werden in 1396 samen opgenomen in het Fraterhuis waar Meynold korte tijd later overleed.¹⁶

De drie nichtjes van Wyte wilden God dienen. Waarschijnlijk om hen in deze wens tegemoet te komen kocht Wyte op 30 juni 1404 een huis en erf in de Musschenhage buiten de Voorsterpoort en

'De Boschbleek' en de Dominicanenkerk omstreeks 1935. De exacte ligging van het Huis ten Busch is niet bekend. De naam Boschbleek doet er nog aan denken. (Collectie Gemeentearchief Zwolle, foto A. Meulenbelt).

gelegen aan het water.¹⁷ Op 31 juli 1409 schonk hij dit huis aan de vrouwen die in het huis in reinheid, onderdanigheid en liefderijkheid samenwoonden. Biechtvader van de bewoonsters was op dat moment Henricus van Gouda.¹⁸

Ter wille van zijn nichtjes gaf Wyte van Windesheim jaarlijks een vat boter aan de vrouwen-gemeenschap. Toen hij echter op een gegeven moment de seculiere priester Gerardus Tricht als biechtvader wilde laten aannemen, weigerden de dames dit. Theodericus van Herxen had hen namelijk sterk afgeraden om een seculiere priester te accepteren en had hen voor advies naar de prior van Windesheim gezonden. Deze adviseerde hetzelfde en raadde hen tevens aan om onder het Gregoriushuis te blijven. Toen zij dat inderdaad deden, staakte Wyte verontwaardigd zijn jaarlijkse gift van een vat boter. Bovendien haalde hij zijn nichten weg uit het huis. Twee van hen stuurde hij naar het klooster Klarwater bij Hattem. De derde trouwde en kreeg een zoon, Johannes ten Kolke. De overgebleven drie of vier zusters bleven in het Wytenhuis wonen en bleven onder de geestelijke leiding van het Fraterhuis staan.¹⁹

De onenigheid tussen Wyte van Windesheim en het Fraterhuis over de benoeming van een biechtvader is mogelijk ontstaan na de dood van Henricus van Gouda in 1410, toen er een andere

biechtvader moest komen. Waarschijnlijk woonde Wyte toen al enige tijd niet meer bij de fraters. In 1409, bij de dood van de eerste rector, wordt hij namelijk niet vermeld onder de inwoners, terwijl vaststaat dat hij in 1418 nog in leven was.²⁰

Zuytemhuis

Niet alle vrome initiatieven hadden een evenlange levensduur als de hiervoor genoemde. Zo woonden er voordat het Wytenhuis tot stand kwam al zusters in het Zuytemhuis. Dit huis lag naast het Wytenhuis in de Musschenhage buiten de Voorsterpoort, maar volgens Jacobus de Voecht kwam het niet tot bloei. Dat kan niet gelegen hebben aan een gebrek aan belangstelling want er woonden elf of twaalf vrouwen. De Voecht vermeldt echter dat het huis tot twee maal toe door brand verwoest werd en dat de maagden en weduwen daarom uiteindelijk vertrokken. Tien van hen gingen naar het huis Ter Maat en één of twee voegden zich bij de drie of vier vrouwen die een nieuwe congregatie in een huisje van Wyte van Windesheim waren begonnen.²¹

Wanneer dit alles zich afspeelde en of het verhaal van De Voecht volledig is, is niet helemaal duidelijk. Volgens hem bestond het Zuytemhuis al voordat het Wytenhuis bewoond was. In 1414 verkreeg Gertruyd van Zuytem het huis waar ze woonde, gelegen in de Musschenhage naast het Wytenhuis in erfpacht.²² Wanneer ze daar al meer dan tien jaar woonde, eventueel met meerdere vrome vrouwen, klopt het verhaal van De Voecht.

Daarna komen echter de problemen. Gertruyd overleed vóór 6 mei 1438 in het huis gelegen naast het Wytenhuis in de Musschenhage; dat zal dus wel om hetzelfde huis gaan. De priesters Tricus van Herxen en Lephardus van Ulsen brachten toen een verdeling tot stand van haar nalatenschap. Het huis ging samen met de twee maagden Mette Berent en Lutghart van der Sande naar het Wytenhuis op voorwaarde dat het Wytenhuis meer goede maagden zou aannemen om God te dienen en het huis met hen te delen. De zusters van het Huis op die Maat, waar de andere maagden van wijlen Gertruyd heen waren gegaan, mochten het huisraad dat ze hadden meegenomen behouden. Bovendien kregen ze een jaar-

De Pannekoekendijk, rechts Mussenhage, links de Jufferenwal. Eind jaren zestig. Het Wytenhuis en Zuytemhuis lagen in de Mussenhage, mogelijk waar nu ongeveer de Pannekoekendijk ligt. (Collectie Gemeentearchief Zwolle).

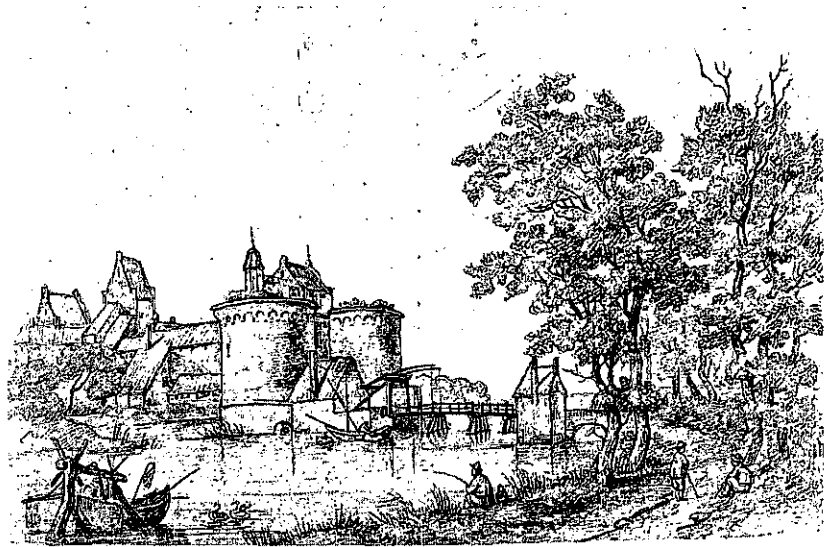

rente van vier mud rogge en een jaarrente van 6,25 stadspond en voorts alle koeien.²³ Volgens deze officiële akte verdween het Zuytemhuis dus na het overlijden van Gertruyd en was er van brand geen sprake. Het blijft echter onduidelijk waarom de bewoonsters van het Zuytemhuis niet gewoon een andere 'moeder', of leidster kozen. Eigenlijk was het met elf of twaalf bewoonsters beter levensvatbaar dan het Wytenhuis, waar slechts drie of vier vrouwen woonden. Er moet dus iets anders aan de hand zijn geweest. Maar wat? Was er misschien toch brand zoals De Voecht schrijft?

Conclusie

In de korte tijd tussen 1387 en 1409 ontstonden binnen en vlak buiten de stadsmuren zes nieuwe vrouwenhuizen. Alle zes huizen lagen binnen de stadsvrijheid, dat wil zeggen het gebied waar het stadsrecht gold. Alleen al dit aantal geeft aan dat de geest van de Moderne Devotie diep was doorgedrongen in het Zwolse stadsleven. In een kleine stad zoals Zwolle in die tijd was, zullen zes nieuwe instellingen immers wel zijn opgevallen. En dat deze nieuwe huizen onder invloed van de nieuwe hervormingsbeweging tot stand kwamen, staat buiten kijf. Van vier huizen is immers bekend dat Henricus van Gouda er als biechtvader optrad. Van de overige twee, het Wytenhuis en het Zuytemhuis, is niet bekend wie de biechtvader was. Van beide huizen mogen we echter aannemen dat ze nauwe betrekkingen hadden met moderne devoten. Het Wytenhuis was immers mogelijk gemaakt door Wyte van Windesheim, die op dat moment nog in het Zwolse Fraterhuis woonde. En toen het Zuytemhuis werd opgeheven gingen alle inwonsters over naar een ander zusterhuis.

Wanneer gekeken wordt naar het aantal inwoners van de stad omstreeks het jaar 1400 en naar het aantal vrouwen dat zich zodanig aangesproken voelde door de Moderne Devotie dat ze in één van de zusterhuizen wilden leven, dan blijkt dat ongeveer een of twee procent van de bevolking in een zusterhuis ging wonen. Dat betekent dat twee tot vier procent van de vrouwen zich terugtrok uit het openbare leven. Vergeleken met het huidige aantal inwoners (Zwolle heeft nu ruim 100.000 inwoners) zou dat betekenen dat 2000 tot 4000

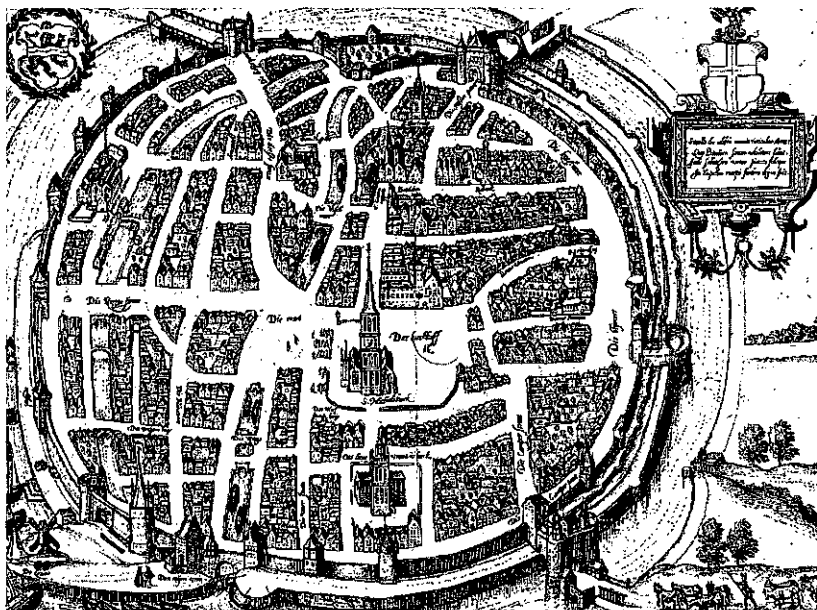
vrouwen zich uit het Zwolse stadsleven zouden terugtrekken.

Bij deze berekening ben ik uitgegaan van het gegeven dat er in het jaar 1404 666 vuursteden belastingplichtig waren.²⁴ Om te berekenen hoeveel mensen er bij die vuursteden woonden, gaat men in het algemeen uit van 4,5 of 4,7 persoon per vuurstede. Voor Zwolle kom je dan op ongeveer 3000 inwoners. Wanneer er in elk vrouwenhuis vijf tot tien vrouwen leefden, zou het om dertig tot zestig vrouwen gaan.

Met alleen geestelijke invloed van de mannelijke moderne devoten konden echter geen vrouwenhuizen gesticht worden. Vrome intenties waren niet voldoende. De vrouwen leefden weliswaar eenvoudig, maar er waren toch allerlei materiële zaken nodig. De voorstelling die Jacobus de Voecht in zijn kroniek geeft over de vrouwenhuizen moet dan ook genuanceerd en aangevuld worden. Voor De Voecht was eigenlijk alleen de geestelijke leiding van belang. Voor de vrouwen waren daarentegen meer zaken belangrijk.

Woonruimte was uiteraard de belangrijkste voorwaarde om een zusterhuis te kunnen stichten, maar verder waren er ook reguliere inkomsten nodig zoals jaarrenten, land en vee. Zonder de financiële en materiële steun van de (vrouwelijke) leden van enkele vooraanstaande Zwolse families, zoals Bertrade de dochter van Herman

Gezicht op de Kamperpoort, tekening achtentiende eeuw. Het Wytenhuis en Zuytemhuis lagen buiten de Kamperpoort. (Collectie Stedelijk Museum Zwolle).

Plattegrond van de stad Zwolle in de zestiende eeuw. Naar de plattegrond in de stedenatlas van Georg Braun en Franciscus Hogenberg, 1581. Het is een mooie duidelijke kaart, maar de ronde vorm van de stad komt niet met de werkelijkheid overeen. Rechtsonder ligt de Kamperpoort. (Collectie Gemeentearchief Zwolle).

Wermboldeszone, Aleyda Dreyer, Gertrude Kadeneter, (familie van) Gerardus ten Bussche, Wyte van Windesheim en Gertruyd van Zuytem hadden er nooit zoveel vrouwenhuizen gesticht kunnen worden. Deze mensen waren stuk voor stuk van aanzienlijke komaf. De families Ten Bussche en Kadeneter hebben verschillende schepenen voortgebracht; Gertruyd van Zuytem en Wyte van Windesheim behoorden tot de latere riddersmatige geslachten van dezelfde naam.

Al deze families waren rijk en bekleedden belangrijke functies in de Zwolse of Overijsselse samenleving. Kortom, de idealen van armoede, soberheid en nederigheid van de Moderne Devotie, hadden zonder de steun van de maatschappelijke bovenlaag niet goed van de grond kunnen komen.

Noten

1. Een klooster is aangesloten bij een officieel door de kerk goedgekeurde kloosterorde. Er waren echter ook instellingen waar bewoners ongeveer net zo leefden als in een klooster, maar die niet waren aangesloten bij een erkende orde. Het Oldeconvent en ook de hierna beschreven vrouwenhuizen waren niet bij een kloosterorde aangesloten. Formeel gezien waren het dus geen kloosters.

2. M. Schoengen (ed.), *Jacobus Traiecti alias de Voecht. Narratio de inchoatione Domus Clericorum in Zwollis*. Amsterdam, 1908. en: Grube, K., (ed), *Des Augustinerpropstes Iohannes Busch Chronicon Windeshemense und Liber de reformatione monasteriorum*. Halle, 1886.
3. F.C. Berkenvelder, *Zwolse Regesten*. 6 dln. Zwolle 1980-1997. no. 303; GAZ KA003 ch. coll. 389.04.
4. Berkenvelder, *Regesten*, no. 396; GAZ KA009 ch. coll. 394.11.
5. Johannes Busch, *Chronicon Windeshemense*, 276-277 en Frensweger handschrift, 75. Het Frensweger handschrift ontleent veel gegevens aan de kroniek van Busch; sommige gedeelten zijn een vertaling van de kroniek. Het citaat is uit het Frensweger handschrift.
6. Schoengen, 14.
7. Schoengen, LXVIII.
8. Thom. de Vries concludeert dat de oprichting van zo'n schrijf- en kostschool een slimme truc van Henricus van Gouda was om het de vrouwen mogelijk te maken zich bij de moderne devoten te scharen. Hijzelf was erin geslaagd de stichting van mannelijke devoten te vestigen onder de vlag van te willen zorgen voor de klerken; waarom zou men dan niet de vrouwen zijdelings aan de school verbinden? (Thom.J. de Vries, *Geschiedenis van Zwolle*, dl.I; Zwolle 1954, 43.) Dit lijkt mij wat gezocht. Het klerkenhuis bestond helemaal nog niet toen het Ter Kinderhuis tot stand kwam.
9. Schoengen, XX en R.R. Post, *Modern Devotion*, Leiden 19687, 267.
10. Berkenvelder, *Regesten*, no. 821; GAZ PA078 ch. coll. 409.09.
11. Berkenvelder, *Regesten*, no.1083.
12. Schoengen, 16-17.
13. Berkenvelder, *Regesten* no. 477.
14. Berkenvelder, *Regesten*, no. 603; GAZ KA001 Fragment Cartularium, f. 28v-29.
15. Berkenvelder, *Regesten*, no.1919.
16. Berkenvelder, *Regesten*, no.454.
17. Berkenvelder, *Regesten*, no. 675; GAZ KA007 ch. coll. 404.08.
18. Berkenvelder, *Regesten*, no. 822; GAZ KA007 ch. coll. 409.10.
19. Schoengen, 46-47.
20. Schoengen, 43 en Berkenvelder, *Regesten*, no. 1127; GAZ KA009 ch. coll. 418.20.
21. Schoengen, 46-47.
22. Berkenvelder, *Regesten*, no. 951.
23. Berkenvelder, *Regesten*, no. 1638; GAZ KA007 ch. coll. 438.10.
24. Jaarrekening 1404, 35. 'Gegeven van den kotpenynge 666 vuersteden.'

Flarden

Ergens, heel diep weggezonden, vond ik een bundeltje brieven met gegevens over de zich krampachtig herstellende Zwolse Joodse Gemeente na de Tweede Wereldoorlog. Met de wetenschap van vandaag, meer dan vijftig jaren later, komen deze documenten ons schrijnend voor. En steeds weer komt de oude vraag naar boven, de vraag die al duizenden keren is gesteld: hoe kon het allemaal gebeuren. De papieren die ik vond dateren uit de jaren nadat het verschrikkelijke al was gebeurd. Optimisme en diep verdriet wisselen elkaar in deze brieven af.

Achterstallige schulden

Wat vond ik? In november 1946 stuurt het Bloemenhuis H. Rigter uit de Sassenstraat aan de heer Israël in de Schoutenstraat een rekening voor het leveren van rietmatten voor een loofhut, voor het garneren daarvan en, een week later, 'voor het opnieuw garneren met witte bloemen'. Het bedrag voor dit alles bedraagt f 30,-.

Het betekent dat er in dat jaar, ná Jom Kippoer, een Loofhutten-viering is gehouden.

De Joodse Gemeente Zwolle is dus met haar activiteiten weer begonnen. Anders is het gesteld met de kleinere gemeenten in de omgeving. De vaak vervallen synagoges kunnen niet meer door de uit de vernietigingskampen of onderduik teruggekomenen worden gebruikt en zullen moeten worden afgestoten. Maar niet voordat de burgerlijke gemeenten de achterstallige belastingen of de voorgeschoten herstellingsbedragen terug hebben gekregen. Als illustratie hiervan enkele brieffragmenten.

In december 1946 ontvangt de Joodse Gemeente een brief van de Gemeente-ontvanger van Kampen. De Ned. Israël. Gemeente Zwolle wordt verzocht een bedrag ad. f 29.60 te storten wegens 'thins [?]en recht van opstal van de percee-

len F no. 9245 (Oud Isrel. Begraafplaats) ¹ en sectie F no. 3444 (Kerk) over de jaren 1943-1944-1945 en 1946.' ² De ontvanger schrijft er nog bij dat hij heeft vernomen dat de Joodse Gemeente Zwolle de bezittingen van Kampen thans beheert. Spoedige storting van het bedrag wordt verwacht.

B & W van de gemeente Ommen vragen om f 61.87 'voor de herstelling van de oorlogsschade aan de ruiten van de synagoge'. Deze brief is gedateerd 26 januari 1948.

Een half jaar later arriveert er een andere brief uit Ommen. Deze is van makelaar en taxateur G. Stegeman. Hij heeft 'op uw verzoek het voormalig kerkgebouw in Ommen geschat op fl. 2000,-'. ³

Van het N.I.K. (Nederlandsch Israëlietisch Kerkgenootschap) te Amsterdam krijgt de Joodse Gemeente Zwolle toestemming om de voormalige synagoge aan de Zuiderstraat te Blokzijl te verkopen aan het gemeentebestuur aldaar voor een bedrag van f 400,-.

Notaris Tom (Burg. van Roijensingel 9) verzoekt het bestuur van de Joodse Gemeente de volmacht te tekenen voor de overdracht van de voormalige synagoge met twee kleine woningen te Ommen. Het bedrag daarvoor blijkt f 2750,- te zijn.

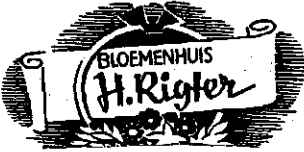
Twee maanden later wordt ook de synagoge van Blokzijl verkocht.

Oranjekaart

Maar ook uit de eigen stad komt een bericht dat men de grote synagoge graag zou willen kopen, getuige de brief waarin vermeld wordt dat 'De Commissie van Beheer van de Gereformeerde Kerk van Zwolle' het gerucht bereikt heeft dat de synagoge van Zwolle te koop zou zijn. 'Mochten deze geruchten juist zijn, dan zouden wij hierover gaarne met U in onderhandeling treden.'

Wil Cornelissen

Fragmenten uit de
gevonden brieven

Het Kerkbestuur der Nederlandsch Israëlitische Gemeente te Zwolle nodigt U hiermede, uit tot het bijwonen der herdenkingsdienst in de Synagoga, t.g.v. het Regeringsjubileum van H.M. Koningin Wilhelmina en de inhuldiging van H.M. Koningin Juliana, te houden op Zondag 5 September a.s. (1 Elloel 5708).

		Zegel	0	10	
1946					GEMEENTE-ONTVANGER KAMPEN RAADHUIS <small>Postrekening No. 51771 - Telefoon No. 58</small>
Oct. 7	Rietmatten voor loofhut Loofhut gegarneerd	1.		17.50	
" 14	Loofhut opnieuw met witte bloemen gegarneerd			12.50	
REKENING				15.00	
A. J. TOM NOTARIS <small>Telefoon no. 5276 - Postbus no. 51042</small> <small>Bankiers: De Nederlandsche Bank N.V.</small>		<i>Nota op staatsrechtelijk van de Wet. B. B. v. d. Landen 18. Nov. 1947. het en ontvangpl. nemen en het betalen van de teruggezonden grafstenen.</i> <i>J. O. van Lennep</i>		15.00	
gemeente ommen OMMEN 26 Jan 1948.		Hierbij deel ik U mede, dat De Israëlitische Gemeente te Kampen wegens thins en recht van opstal van de perceelen F no. 9245 (Oud Iarel. Begraafplaats) en sectie F no. 3444 (Kerk), resp. ad. f 6,- en f 1,40 per jaar, nog verschuldigd is over de jaren 1943-1944-1945 en 1946. Waar ik verzoek heb dat Uw gemeente de bezittingen van de Israël. Gemeente te Kampen beheert, verzoek ik U beleeft spoedige storting op mijn girorekening van een bedrag ad. f 29,60 (n.l. 4 x f 7,40)			
voormalig kerkgebouw heeft geschaft op f. 2.000,-		De Gemeente-ontvanger van Kampen. 			
Hierbij doe ik U toekomen de volmacht voor overdracht van de voormalige Synagoge met twee kleine woningen te Ommen.					
Hierbij doe ik U ter ondertekening toekomen de volmacht betreffende de verkoop van de voormalige Synagoge te Blokzijl.					
HERDENKINGSDIENST					
<small>Het Kerkbestuur verzoekt U, indien mogelijk, in officiële kleding te verschijnen</small>		ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan der Synagoge , op ZONDAG 7 AUGUSTUS a.s. (12 Aw) . Tevens zal dan de ONTHULLING plaats vinden van een GEDENKSTEEN ter nagedachtenis der niet-teruggekeerden. Hierbij zal de HERDENKINGSREDE worden uitgesproken door de wvd Opperrabbijn voor Overijssel, de Welteerw. Zeerget. Heer			
S. A. RODRIGUES PEREIRA.					

De joodse begraafplaats aan de Willemsvaart (het 'Jodendijkje') is tijdens de oorlog geplunderd. Grafstenen zijn kapotgeslagen of als erfverharding naar elders vervoerd. Na de oorlog zijn enkele stenen in de omgeving, maar ook in Utrecht (!) teruggevonden.

Op 18 november 1947 werden op verzoek van Mr. D. Sanders de teruggezonden grafstenen geteld en in ontvangst genomen door G. Bosch, een timmerman/metselaar. Voor 10 uur loon wordt f 15,- berekend.

Van geheel andere aard is een kaart met een

oranje lijst eromheen. Het is een uitnodiging tot het bijwonen van een herdenkingsdienst in de synagoge ter gelegenheid van het regeringsjubileum van koningin Wilhelmina en de inhuldiging van koningin Juliana. Deze speciale dienst zal plaatsvinden op zondag 5 september (1 Elloel 5708). Dat was dus in 1948. 'Aanvang der dienst te 16.00 uur. De herdenkingsrede zal worden gehouden door de Weledelgestrengte Heer Mr. J.E. v.d. Rhoer te Meppel. Het Kerkbestuur verzoekt U, indien mogelijk, in officiële kleding te verschijnen.'

En in april van het jaar 1949 wordt er een speciale vrijdagavonddienst gehouden in de synagoge ter gelegenheid van de verjaardag van de koningin. Ook hier worden de leden verzocht in officiële kleding te willen verschijnen. Had de speciale verhouding jodendom-Oranjehuis in de na-oorlogse jaren nog geen splinters opgelopen?

Weer anders van toon zijn de twee brieven die ik vond, waarin gevraagd wordt naar de eventuele verblijfplaats van de familie Karpf, oorspronkelijk uit Fulda (Duitsland) afkomstig. Het verzoek komt uit Hamburg in verband met de 'Regelung amerik. Erbschaften Archiv ungeklärter Fälle'. In de brief, ondertekend door Heinrich F. Bode, verzoekt men om inlichtingen over Joseph Karpf, zijn echtgenote Karoline en hun kinderen Julius, Else, Fritz en Heinz. 'Für jeden Hinweis und jede Adresse bin ich Ihnen dankbar.'

Maar Zwolle schrijft terug dat men helaas moet berichten 'dass die ganze Familie Karpf deportiert worden ist und keiner von die ganzen Familie zurückkam.'

Torarollen

Bij de opheffing van joodse gemeenten in deze omgeving zijn Torarollen verdwenen. Toch zijn er ook enkele in Zwolle terechtgekomen. Daarmee kon Zwolle, op haar beurt, weer pas gestichte kehilla's (gemeenten) in de nieuwe staat Israël helpen. Er is een bedankbriefje van de ESRA, Hamas-kiruth Lagola (secretariaat voor de diaspora) te Amsterdam, waarin men de welgemeende dank uitspreekt voor de beschikbaarstelling van een Tora. 'U heeft de Jesjiwath (Talmoedschool) Esra hiermede een grote dienst bewezen, gezien het grote gebrek aan Sifre Tora, dat in Israël heerst.'

Het is heel goed mogelijk, maar dat is niet uit de correspondentie op te maken, dat deze Torarol afkomstig was uit Zwartsluis, Blokzijl, Hasselt, Ommen of een andere joodse gemeente waarvan de leden niet terugkeerden.

Op 28 april wordt er een brief van de Hachsjarah (landbouwvoorbereiding) en Alijah in Amsterdam aan Zwolle geschreven, waarin men wijst op de mogelijkheid om spreekbeurten te (laten) houden over inlichtingen om op alijah te gaan (emigratie naar Israël). Ik vermoed dat er nogal wat gebruik van is gemaakt, gezien het feit dat er vrij veel ex-Zwollenaren in Israël woonden.

Op zondag 7 augustus 1949 zal er een herdenkingsdienst zijn ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan van de Zwolse synagoge. Tevens zal dan de onthulling plaats vinden van een gedenksteen ter nagedachtenis der niet-teruggekeerden. De herdenkingsrede zal worden uitgesproken door de waarnemend Opperrabbijn voor Overijssel de heer S.A. Rodrigues Pereira. De heer L. Boas uit Arnhem is gazzan (voorzanger).

In december 1949 krijgen de leden van de Joodse Gemeente Zwolle van het bestuur een brief, waarin wordt medegedeeld dat 'de leden in de gelegenheid worden gesteld iedere week inzage te nemen van het bijvoegsel van de Nederlandse Staatscourant, waarin opgenomen de aangifte, gedaan vanwege de Minister van Justitie, van het overlijden van vermisten bij de burgerlijke stand van de gemeente, waar de vermiste laatstelijk woonachtig was.

Hiervoor is de bij-sjoel, Schoutenstraat, open gesteld op Maandag en Woensdag van 10-12 uur.'

Voor velen werd het verlies van dierbaren pas toen duidelijk. Al zullen we er nooit aan kunnen wennen...

Noten

1. Hier is de (foute) afkorting letterlijk overgenomen.
2. Eind 1942 zijn de joden van Kampen bij razzia's weggevoerd.
3. De woorden 'kerk' en 'synagoge' worden vaak door elkaar gebruikt. Buitenstaanders spreken zelfs wel van een 'joodse kerk'. Maar joden zullen zelf altijd spreken over een synagoge of sjoel, hoewel elke joodse gemeente weer een kerkbestuur heeft!

Literatuur

Marieke Schaap –
Steegmans

Nieuwe uitgaven

Coster, Wim, *Nooit gebouwd Zwolle*, Zwolle 2000
Uitgave naar aanleiding van de gelijknamige tentoonstelling in het Overijssels Centrum Beeldende Kunsten

Drost, H. *De Overijsselsche familie Drost*, Zwolle 2000

Jong, Lamberthe de, *Vrouwenkiesrecht in Deventer*, In: 'Deventer Jaarboek 2000', p. 11-31

Artikel over o.a. mej. V.C. van der Meer van Kuffeler (1860-1934), die actief was in de vrouwenbeweging en van 1920-1930 hoofd was van een openbare meisjesschool aan de Bloemendalstraat te Zwolle.

Koenders, P., *Inventaris van de archieven van het departement Zwolle van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen (1799-)1815-1981(-1991)*, Zwolle 2000

Koetsier, Johan, *Stamboom Koetsier*, Almelo 2000

Kootstra, M.J., *Blijmarkt 16: biografie van een Zwolse patriciërswoning 1670-heden*, Maastricht 2000

Lobbezoo-de Vos, W., *Genealogie Kloosterziel: gewijzigde uitgave*, Woerden 2000

Matena, Dick, *Het Hanze virus*, Haarlem cop. 2000

Een avonturenstrip, waarin veel valt op te steken over de Middeleeuwen en het Hanzeverbond.

Moolenburgh, A., *Karveelschippers van Zwolle: de ontwikkeling van de beurt- en vrachtvaarders van Zwolle in de 17e eeuw en hun positie binnen het Sint Nicolaasgilde*, Apeldoorn 2000

Pfeifer, Fred, *De zon komt op, de avond valt, daartussen is de dag verstreken*, Zwolle 2000

Gedichtenbundel uitgegeven als nieuwjaarswens 2000/2001 door Waanders, uitgevers, drukkers en boekverkopers te Zwolle.

Fred Pfeifer overleed onverwachts op 10 maart 2000.

Een reis door de tijd...: 75 jaar Vereniging van Vrijzinnige Hervormden Zwolle en omgeving, [S.l. 2000]

Rouwenhorst, Derk-Jan, *Het cultureel erfgoed van Vastgoed Zwolle: karakteristieke huizen in Noord- en Oost-Nederland*, 2e dr., Zwolle 2000

Schalekamp, Ronald, *Scouting op een eigen wijze: negentig jaar Vaandrig Lengton Groep: groep I in Zwolle*, Zwolle 2000

Streng, J.C. (ed), *Van folio tot duodecimo: De Zwolse boekverzamelingen van: St. Michaëlarochie (circa 1680) Johan Hendrik Krull (1693) Herman Jan Greven (1785) Arnoldus Gelderman (1799) Antony Zwier Gansneb genaamd Tengnagel (1815) Jan Antony Queisen (1829) Geert Spijkerman (1830) Jan ter Pelkwijk (1834) Everard Eisso Christoffel Feith (1849)*, Epe 2000

Onderzoek onderweg

Wermter, Ernst Manfred, *Die Brüder vom gemeinsamen Leben auf dem Wege von Zwolle (Bistum/Oberstift Utrecht) nach Kulm (Bistum Kulm/Lande Preussen königlich-polnischen Anteils) im 15. und 16. Jahrhundert-Studien*

Sonderdruck aus: *Das Preussenland als Forschungsaufgabe*. Lüneburg 2000

Dit overzicht van 'Zwolse publicaties' is samengesteld door het Historisch Centrum Overijssel, locatie Voorstraat.

Deze uitgaven kunt u aldaar inzien. (Het Historisch Centrum Overijssel leent geen boeken uit).

Informatie gevraagd over volksfiguren in Zwolle en omstreken

Jan met de Zölle
(Uit: 'De Omheining'
verenigingsblad van de
Heemkundevereniging
Heino)

U kent ze vast nog wel, de schilderachtige figuren die vroeger langs 's heren wegen trokken en het alledaagse leven bijkleurden, zoals Jan met de Zölle, de Schrik van Harculo, Toone van de Juttenkamp, Gloria, Billy Mooiweer.

Het zou jammer zijn als al deze bijzondere personen in de vergetelheid zouden raken. Daarom deze oproep: mocht u zich nog iets van deze volksfiguren herinneren, anekdotes, hun bijnamen en niet te vergeten hun echte namen, waar ze woonden, in welk gebied zij hun negotie dreven of op andere wijze hun dag invulden; ik wil het graag horen. Mondeling of schriftelijk. Misschien bestaan er zelfs nog foto's of tekeningen van deze mannen en vrouwen, ook dat wil ik graag weten.

Ik hoop dat uw reacties voldoende stof opleveren om een en ander, in aanvulling met wat al bekend is, op schrift vast te kunnen leggen.

Anton Heijmerikx
Van Echtenmarke 9, 8016 DA Zwolle
038 4660373, E-mail: Anton@checksum.nl

Mededelingen

Gemeentearchief Zwolle

Website Gemeente Zwolle

Vanaf 1 september 2000 is de website van de Gemeente Zwolle in de lucht. Op de startpagina van de site wordt onder het kopje 'Historie' verwezen naar de sites van het Gemeentearchief, het HCO, het Rijksarchief in Overijssel en het Audiovisueel Documentatiecentrum Overijssel. Daarnaast is op deze pagina ook de rubriek 'Verleden Actueel' te vinden. Iedere maand leveren medewerkers van het gemeentearchief nieuwe stukjes aan voor deze rubriek. De site is te vinden op <http://www.zwolle.nl>

Het gymnasium in de Goudsteeg, 28 november 1930. Gymnasiasten zijn bezig met de 'begravenis' van hun oude school, vanwege de verhuizing naar het nieuwe onderkomen aan de Veerallee. Foto uit de periode 1926-1950 die te zien zal zijn in het gemeentearchief van april tot en met juni 2001.

Tentoonstelling 'Vaarwel 20e eeuw'

In het Gemeentearchief Zwolle zijn het hele jaar historische foto's te zien van Zwolle in de twintigste eeuw. De tentoonstelling 'Vaarwel 20e eeuw! Historische foto's van Zwolle 1900-2000' belicht elk kwartaal een periode van 25 jaar. Van april tot en met juni zullen foto's te zien zijn uit de periode 1926-1950. De periode 1951-1975 wordt getoond van juli tot en met september. Van oktober tot en met december is de laatste periode uit de twintigste eeuw in beeld. Met de tentoonstelling brengt het gemeentearchief tevens zijn collectie Historische Fotografie onder de aandacht. Deze verzameling foto's bevindt zich wegens ruimtegebrek in een depot. Het is daardoor moeilijk voor publiek om de collectie te raadplegen. Het archief wil haar collectie beeldmateriaal toegankelijker maken voor publiek. Binnenkort kunnen bezoekers gebruik maken van een geautomatiseerde catalogus waarmee op trefwoord gezocht kan worden. Dit betreft naast foto's ook kaarten, prenten en tekeningen uit de vorige eeuw. De hele collectie is dan te raadplegen in de leeszaal van het gemeentearchief.

Agenda

Stedelijk Museum Zwolle tentoonstellingen:

**W.G. van Ulsen, stadstekenmeester van Zwolle
31 maart tot en met 20 mei 2001**

Eind 1999 heeft het museum een schenking van tekeningen en aquarellen van de kunstenaars Willem Gerrit van Ulsen en Hendrik van Ulsen gekregen van een nazaat van Willem Gerrit, de acteur en voordrachtskunstenaar Henk van Ulsen. Genoemde tekenaars leefden aan het eind van de achttiende en het begin van de negentiende eeuw. De schenking is samen met de werken, die het museum al in de collectie had, te zien.

De tentoonstelling zal op vrijdag 30 maart om 15.00 uur door Henk van Ulsen zelf worden geopend.

Ben Viegiers

**Den Haag 1886 – Nunspeet 1947
7 april tot en met 27 mei 2001**

De schilder Ben Viegiers heeft zich in de loop van zijn carrière losgemaakt van de invloed van de Haagse School. Grijstone en donkere tinten maakten gaandeweg plaats voor lichte tonen. Veelvuldig liet de schilder landschappen en stillevens baden in mediterrane kleuren en Zuid-Europees licht. Vanaf 1938 werkte hij in Nunspeet.

De tentoonstelling geeft een overzicht van het werk van Viegiers, die behalve onderwerpen uit Den Haag en Nunspeet en omgeving, ook havens in Normandië en Bretagne heeft geschilderd en landschappen uit de kop van Overijssel.

Bij de tentoonstelling is een boek over het leven en werk van Ben Viegiers te koop, geschreven door de kunstrecensent van de Zwolse Courant, Wim van der Beek.

Stichtendag zaterdag 20 oktober 2001 te Zwolle

Om de twee jaar wordt afwisselend door de Vereniging Oud Utrecht en de Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis (VORG) een Stichtendag georganiseerd. De dag zal voor de derde keer gehouden worden, dit maal in Zwolle en georganiseerd door de VORG. Het thema is 'Bouwen in Sticht en Oversticht'. Het onderwerp zal worden besproken in twee lezingen, die worden gegeven door prof. dr. ing. D.J. de Vries en drs. J.W. Bloemink.

Een stadswandeling of bezichtiging van een gebouw zal deel uitmaken van het programma.

Ook leden van de Zwolse Historische Vereniging kunnen aan deze dag deelnemen. De locatie en de kosten zijn op dit moment nog niet bekend. Rond mei zal het programma vastgesteld zijn. Informatie hierover via Postbus 1227, 8001 BE Zwolle of bij de secretaris van de VORG, tel. 038 4217481 (na 19.00 uur).

Auteurs

Drs. Annet H.M. Bootsma – van Hulten (1953) studeerde geschiedenis. Momenteel werkt zij als free-lance historicus.

Willem Boxma (1924) werd geboren in Heerenveen en verhuisde in 1928 naar Zwolle, waar hij tot 1946 woonde. Hij was bedrijfsjournalist bij de Nederlandse Spoorwegen, medewerker voor perszaken bij de Cultuurtechnische Dienst en hoofd publiciteit bij de Vereeniging voor Volkshogeschoolwerk. Daarnaast schreef hij bijdragen voor diverse periodieken en boeken op historisch en toeristisch gebied.

Wil Cornelissen (1928) was werkzaam in het onderwijs, laatstelijk als adjunct-directeur van de Ambelt te Zwolle. Hij houdt zich momenteel onder andere bezig met de lokale geschiedenis. Vooral de periode rond de Tweede Wereldoorlog heeft zijn belangstelling.

Wim A. Huijsmans (1948) is als medewerker verbonden aan het gemeentearchief van Zwolle en onder andere belast met met acquisitie, inventarisatie en onderzoek.

Drs. Tineke Loggers (1937) is kunst- en architectuurhistoricus. Zij publiceert over onderwerpen uit de bouwgeschiedenis en geeft cursussen en lezingen op dit gebied.

Marieke Schaap – Steegmans (1957) is bibliothecaris van het Gemeentearchief Zwolle.

Drs. Ingrid Wormgoor (1956) studeerde geschiedenis. Momenteel werkt zij als free-lance historicus.

Colofon

Het Zwols Historisch Tijdschrift is een uitgave van de Zwolse Historische Vereniging en verschijnt viermaal per jaar. Leden van de vereniging krijgen het tijdschrift gratis toegezonden.

Bestuur Zwolse Historische Vereniging

H. Dijkstra, *voorzitter*

A. Arendsen, *secretaris*, telefoon: 038-4652369

M.M.H. van Ulsen, *penningmeester*

G.J. van der Horst, M. van der Laan, J. Otten,

M. Schneiders, *leden*

Secretariaat

Zwolse Historische Vereniging, postbus 1448,
8001 BK Zwolle

Ledenadministratie

telefoon: 038-4654617

Bezorging tijdschrift:

J. van Ulsen-Nijkamp, telefoon: 038-4654617

Internet adres:

www.homepages.hetnet.nl/~histogert

e-mail ZHV: gertvanderhorst@hetnet.nl

Financiën: girorekening Postbank: 5570775

t.n.v. Zwolse Historische Vereniging

Tarieven lidmaatschap:

65+ (wonend binnen Zwolle) en studenten f 35,00/jaar

overige leden f 45,00/jaar

huisleden f 7,50/jaar

Redactie Zwols Historisch Tijdschrift

A.H.M. Bootsma-van Hulten, W. Cornelissen,

E.A. van Dijk, W.A. Huijsmans, M. van der Laan,

H.A. Stalknecht, J.C. Streng.

Redactie-adres: Wipstrikerallee 71, 8023 DV Zwolle

e-mail: annet_b_vhulten@hotmail.com

Vormgeving: Rob van den Elzen bno (†)

Opmaak: Different Design Deventer

Druk: Hoekman Zwolle B.V.

ISSN 0926-7476 © Zwolse Historische Vereniging

Niets uit deze uitgave mag worden veeleelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotocopie, microfilm of op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

**Snel,
concurrerend en
met duidelijke
afspraken!**

Maat in Communicatie

Hoekman Grafische Groep

Genemuiden 038-3852385	Zwolle 038-4564800	Rijssen 0548-530405
---------------------------	-----------------------	------------------------

We zijn net zo thuis in de buurt als u

De Rabobank is een bank met een idee. Dat idee heet samenwerken. Met wankels in de plaatselijke gemeenschap hebben wij als geen ander een traditie van samenwerken en bouwen aan relaties. De Rabobank is een bank van mensen voor mensen.

Daarom zijn wij niet alleen thuis in de financiële wereld. Maar ook bij u in de buurt. We weten wat er leeft, ook als het niet om bankzaken gaat.

**Rabobank
Zwolle**

Kortom, we zijn net zo thuis in de buurt als u.

Met de Rabobank sta je er niet alleen voor

Te Koop gevraagd:

Historische kantoorpanden
bouwjaar voor 1900

Inlichtingen: 038-421 32 90

Van der Reijd Vastgoed Adviseurs B.V.
Lid VBO

VAN DER REIJD
assurantiën bv - vastgoed-adviseurs

Brasserie "Het Vliegerhuys"
Nieuwstraat 55 Tel. 038-4221206
8011 TM Zwolle Fax 038-4224318

In Brasserie 't Vliegerhuys.....Een pand uit 1450 !

- De lekkerste koffie van Zwolle....
- Uitgebreide lunch-en avondkaart....
- Heeft u wat te vieren, waag naar de mogelijkheden.....
- Elke acht weken nieuwe expositie....
- En een vertrouwde plek voor de Zwolse Historische Vereniging.....

Een plek om te onthouden.....

WAANDERS

uitgevers drukkers boekverkopers

W

W

boekverkopers

Grote Markt 9, Zwolle
Telefoon (038) 421 53 92

uitgevers / drukkers

Faradaystraat 17, Zwolle
Telefoon (038) 465 86 28 / 465 70 01

A black and white historical photograph of a street in Zwolle, Netherlands. The street is paved with cobblestones and lined with multi-story brick buildings. In the foreground, several people are walking, including a young boy in the lower left and another boy in the lower right carrying a basket. A central building has a sign that reads 'CEDISTILLEERD'. In the background, a tall church spire is visible against a light sky. The overall scene depicts a busy urban environment from the late 19th or early 20th century.

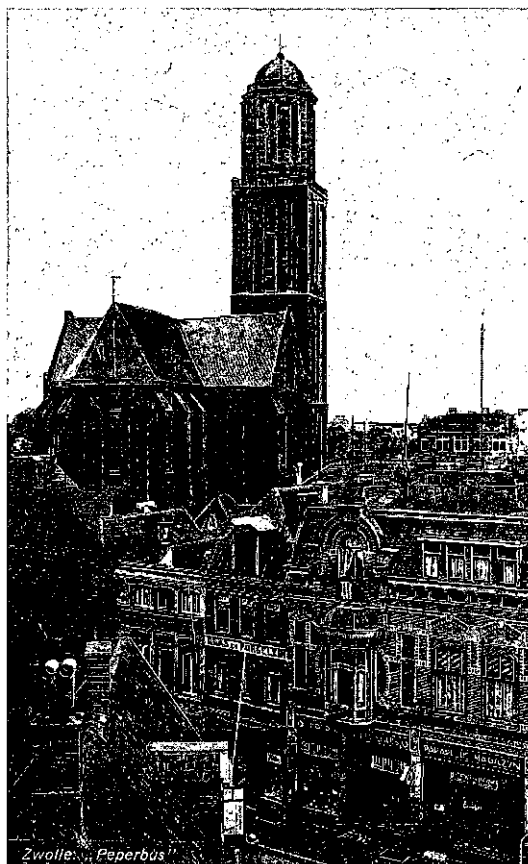
Zwols Historisch Tijdschrift

Themanummer:
Fotografen in Zwolle
1860-1960

18E JAARGANG 2001 NUMMER 2

PRIJS F 12,50

Annèt Bootsma-
van Hulten en
Wim Huijsmans

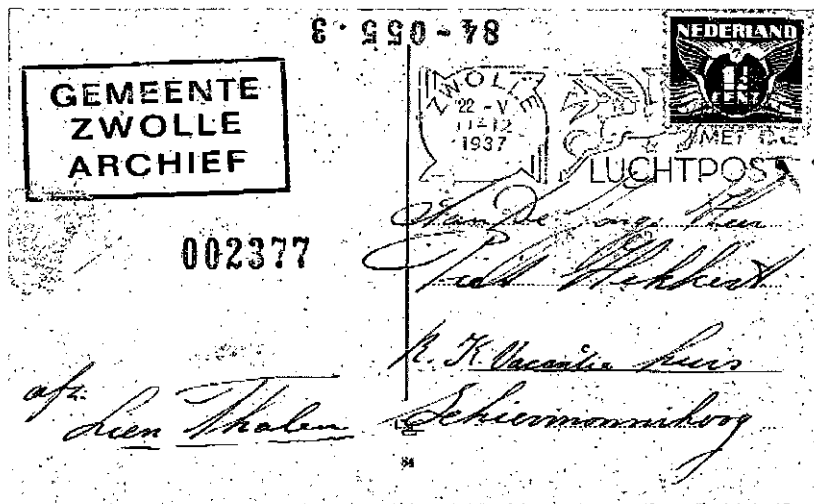
Groeten uit Zwolle

Ansichtkaart Luttekestraat – Peperbus
Poststempel 22 mei 1937

Op een zomerse dag verheft de Peperbus zich majestueus boven de huizen aan het begin van de Luttekestraat. Stoelen staan uitnodigend klaar op het dakterras. Hoe dominant de Peperbus ook is, deze Ansichtkaart is gekozen vanwege het pand Luttekestraat 4-1. Ten tijde van de opname (ca. 1935) was daar de foto en brillenzaak van Herman Heukels gevestigd, zoals boven de entree te lezen valt. Aan de erker hangt een reclamebord van Kodak. Zowel Herman als zijn broer Jan, ook fotograaf, keerden na de oorlog niet in Zwolle terug vanwege hun nazi-sympathieën. Naast de zaak van Heukels hadden de gezusters Van den Berg een 'parapluie magazyn' genaamd Colombi-
ne.

Het pand Luttekestraat 4 vormde eeuwenlang een geheel met het – niet afgebeelde – hoekpand (nr. 2) en deed van 1605-1880 dienst als stadswaag. Het merkwaardige dak van het hoekpand laat ook nu nog duidelijk zien dat er wat van het dak 'verdwenen' is. In 1904 werd nr. 4 in Jugendstil opgetrokken. De gevel is rijk gedetailleerd. Bij de bouw kwam de eerste etage op dezelfde hoogte te liggen als die van het hoekpand, duidelijk hoger dan wat gangbaar was. Ook dat herinnert nu nog aan de waagfunctie.

Piet Hekkert, die de kaart ontving, was een zoon van Bernardus Hekkert, chauffeur, en van Catharina Kluessjen. Als achtjarige ging hij in 1937 op vakantie naar Schiermonnikoog. Zijn ouderlijk huis stond aan de Ossenmarkt 8a, dus net achter de afgebeelde huizen. Van daaruit kon hij dagelijks de Peperbus zien. En omdat hij die als echte Zwollenaar natuurlijk miste, zal Lien Thalen hem deze kaart gezonden hebben.

Redactioneel

Voor u ligt een forse aflevering van het tijdschrift, een themanummer gewijd aan de fotografie in Zwolle sinds zich hier omstreeks 1860 de eerste fotografen vestigden.

De laatste jaren staat dit medium steeds meer in de belangstelling. Zo vierde de Fotoclub Zwolle, voorheen de Zwolse Amateur-Fotografen Vereniging, in 1994 zijn 100-jarig bestaan met een tentoonstelling in de Broerenkerk. In 1998 besteedde het Gemeentearchief Zwolle met een expositie aandacht aan de amateur-fotograaf Bertus Meulenbelt.

Van 2 juni tot en met 5 augustus 2001 zijn in het Stedelijk Museum Zwolle drie tentoonstellingen te zien, waarvan één onder dezelfde titel als dit themanummer. De andere twee zijn 'Assendorp, de geschiedenis van een Zwolse wijk in foto's' en 'Ger Dekkers, Horizons Unlimited'. De eerste genoemde tentoonstelling is een samenwerkingsproject tussen het Historisch Centrum Overijssel (voorheen het Gemeentearchief) en het museum. Het HCO heeft een grote fotografische collectie, deels originelen, deels kopieën van originelen. Alle in dit nummer besproken foto's, met uitzondering van die van Aarts Everaarts, bevinden zich in die collectie.

De samenstelling van dit themanummer is geheel verzorgd door vier leden van de redactie: Annèt Bootsma-van Hulten, Lydie van Dijk, Wim Huijsmans en Jean Streng en één gastredacteur: Jeanine Otten.

De uitvoering van dit extra dikke nummer werd mogelijk dankzij een financiële bijdrage van het HCO.

Inhoud

Groeten uit Zwolle	Annèt Bootsma-van Hulten en Wim Huijsmans	38
Van Adrian tot Ziegler, Fotografen in Zwolle 1860-1960	Jeanine Otten	40
Franz Wilhelm Heinrich Deutmann (1840-1906)	Jeanine Otten	48
Gerrit Jacobus Wispelweij (1850-1916)	Annèt Bootsma-van Hulten	53
Jan Anthonie Eelsingh (1866-1949)	Wim Huijsmans	57
Christoffer Jacobus Josephus Schaepman (1872-1962)	Jeanine Otten	61
Pieter Nicolaas Louis Keuzekamp (1890-1964)	Annèt Bootsma-van Hulten	66
Albertus Meulenbelt (1904-1967)	Lydie van Dijk	70
Adolf Hermanus Henneke (1914-1976)	Wim Huijsmans	74
Adrianus Everaarts (1931)	Lydie van Dijk	80
Biografisch overzicht Zwolse fotografen 1860-1960	Jeanine Otten	84
Auteurs		90

Omslag: Vispoortenplas, 1893. Een letterlijk en figuurlijk vroege foto van Wispelweij. De opname werd gemaakt op 10 april 1893 's morgens om zeven uur, belichtingstijd '2 seconden bij helder weer'. Lees verder op pagina 56

Van Adrian tot Ziegler Fotografen in Zwolle 1860-1960

Jeanine Otten

Voor de geschiedenis van de fotografie in Zwolle is de periode 1860-1960 om diverse redenen interessant. Evenals in andere steden ontwikkelden zich hier in deze 100 jaar de beroeps- en de amateur-fotografie en kwamen beroepsfotografendynastieën voor. Het beroep werd van vader op zoon en soms op kleinzoon doorgegeven. Nadat de stad in de jaren 1842-1860 diverse keren werd bezocht door rondtrekkende daguerreotypisten, vestigden zich hier kort na 1860 de eerste beroepsfotografen. Deze hielden zich voornamelijk bezig met portretfotografie op visitekaartformaat en groter. Vanaf omstreeks 1875 werden ook stadsgezichten gefotografeerd. Deutmann is de enige Zwolse fotograaf die in de periode 1885-1900 ook historische gebeurtenissen fotografeerde.

Door diverse ontwikkelingen in de fotografie werd kort voor 1900 dit medium ook voor amateurs bereikbaar. Fabrikanten als Wispelweij, Schaepman en textielhandelaar Remmers maakten rond 1900 foto's van hun families en van het Zwolse straatleven. Na 1900 kwam er een hausse in het aantal fotografen, zowel beroeps als amateurs.

Het aantal beroepsfotografen in Zwolle bleef vrij constant tot de wederopbouwperiode na de Tweede Wereldoorlog. Toen stortte een 'leger' van ondernemende winkeliers zich op de fotografie en de handel in fotografische artikelen. Na 1950 kon bijna iedereen zich een fototoestel permitteren. Beroepsfotografen maakten niet langer meer alleen studioportretten of huwelijksreportages, maar handelden ook in fotoapparatuur. Naast gespecialiseerde fotohandelaren zien we in Zwolle overigens al vanaf 1930 winkeliers die naast bijvoorbeeld tabak of boeken ook fotoapparatuur verkochten en achterin de zaak pasfoto's maakten. Ook ontwikkelde het merendeel van de amateurfotografen niet langer zelf de negatieven maar

bracht ze naar de fotohandel die voor de afdrucken zorgde. Omstreeks 1960 was dit allemaal gewoon en massaal geworden.

Fotocollecties Historisch Centrum Overijssel

Uit de grote hoeveelheid fotografen in Zwolle die tussen 1860 en 1960 werkzaam zijn geweest wordt in de volgende pagina's een beperkt aantal nader belicht. Van een achttal fotografen, vijf beroeps en drie amateurs, zijn foto's geselecteerd. Gekozen is voor die fotografen die belangrijk zijn geweest voor de geschiedenis en / of ontwikkeling van de beroeps- en amateur-fotografie in Zwolle in de periode 1860-1960. Uitgangspunt hierbij was, met uitzondering van de collectie Everaarts, de aanwezigheid van hun werk in de fotocollectie van het Gemeentearchief Zwolle, sinds maart 2001 gefuseerd met het Rijksarchief in Overijssel in het Historisch Centrum Overijssel (HCO).

In de collecties van het HCO speelt de fotografie vooral een documentaire rol. De fotocollectie is onderdeel van de Topografisch-Historische Atlas Zwolle, de verzameling die door middel van kaarten, prenten, tekeningen, foto's, dia's, affiches en prentbriefkaarten de geschiedenis van de stad in beeld brengt. De doelstelling van deze verzameling brengt met zich mee dat voor de foto als louter artistiek medium geen plaats is ingeruimd. Dat wil zeggen, het HCO verzamelt geen fotografie als individueel kunstwerk. In de fotocollectie Zwolle bevinden zich ca. 17.000 foto's van Zwolse straten en gebouwen en ca. 20.000 foto's van historische gebeurtenissen, personen en afbeeldingen van het maatschappelijk leven in Zwolle. De foto's worden gebruikt bij historisch onderzoek, als illustratie in diverse publicaties, als referentie bij verbouwingen en restauraties, als nostalgische herinnering, enzovoorts.

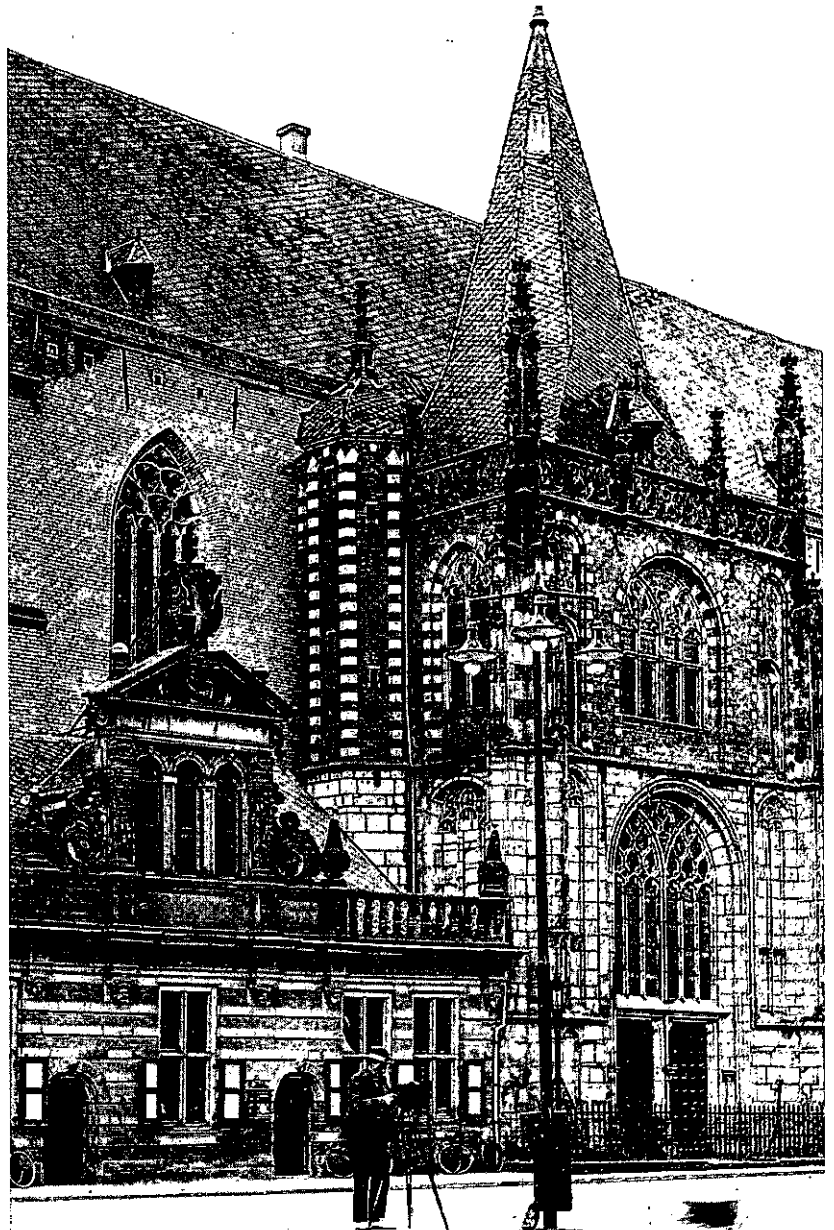
De daguerreotypisten

In 1842 maakte Zwolle voor het eerst kennis met de fotografie, vijf jaar na de uitvinding van de daguerreotypie (1837) door L.J.M. Daguerre (1787-1851) en drie jaar na de bekendmaking van de methode (1839). In 1839 kocht de Franse regering het door Daguerre gevonden procédé en bood het als geschenk aan de hele wereld aan, op grond waarvan 1839 wel als 'geboortjaar' van de fotografie beschouwd wordt. De daguerreotypie behoort met de calotypie tot de vroegste fotografische techniek. Een gepolijste koperen plaat werd voorzien van een dun laagje zilver dat lichtgevoelig werd gemaakt door chemische reactie met jodium- en broomdampen. De plaat werd daarna in de camera geplaatst en belicht. Het beeld werd ontwikkeld met kwikdamp. Het kwik hechtte zich alleen aan de zilverdeeltjes waarop licht had ingewerkt en vormde zo een beeld. Omdat een negatief ontbreekt waarvan afdrucken gemaakt kunnen worden, zijn daguerreotypieën unicaten. Een daguerreotypie kenmerkt zich door een hevig spiegelend oppervlak, waardoor de afbeelding alleen onder een bepaalde hoek bekeken kan worden. Gewoonlijk zijn daguerreotypieën in een etui of in een lijstje geplaatst.

Auvry

Op 23 augustus 1842 adverteerde de rondreizende Franse daguerreotypist Auvry in de *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant* dat hij in 30 seconden portretten 'au Daguerreotype' maakte. De gelijkenis was 'onfeilbaar'. Auvry verbleef te Zwolle in Café Belle Vue. Dit etablissement werd gedreven door H.G. Breyinck (1796-1881), koffiehuishouder, en was gevestigd in de Praubstraat 16-18. Breyinck heeft aan diverse rondreizende fotografen onderdak geboden. Misschien had hij een speciale belangstelling voor fotografie want we komen ook tentoonstellingen en veilingen van fotografieën in Café Belle Vue tegen.

Auvry was de eerste van een groep rondreizende fotografen die op hun tochten door Nederland ook Zwolle aandeden. Deze fotografen werkten, net als Auvry, in logementen of bij winkeliers en richtten daar een tijdelijk atelier in. In die eerste jaren van de fotografie zullen ze niet veel klanten

hebben gehad. Voor een portret moest men al gauw tien gulden betalen, in die tijd een tamelijk hoge prijs zodat alleen de gegoede burgerij zich een fotografisch portret kon veroorloven.

Fotograaf op de Grote Markt, omstreeks 1930.

In de maanden november 1842 tot februari 1843 was de reizende daguerreotypist Jacobus P. C. Meijlink (1820 -1862) werkzaam in Zwolle. Aanvankelijk was hij van plan acht dagen in Zwolle te blijven, zo bleek uit zijn advertentie. Hij maakte in één minuut daguerreotype portretten 'naar de volmaaktste gelijkenis'. Van 's morgens tien tot 's middags vier uur werkte hij in Odéon, ingang Praubstraat. De prijzen van zijn daguerreotypieën varieerden tussen de vier en zes gulden. Meijlink verhuisde in de jaren vijftig naar Amerika waar hij het beroep van fotograaf voortzette. Vanuit Amerika zond hij zijn familie in Nederland een stereoscopisch zelfportret in daguerreotypie. Dit bijzondere zelfportretje is nog steeds in familiebezit.

Auvry en Meijlink werden gevolgd door andere daguerreotypisten zoals A. Perin in 1843 en de familie Guyard in 1844.

Het lijkt er op alsof er na 1844 geen rondreizende daguerreotypisten meer waren die Zwolle aandeden. Pas in 1859 vinden we een vermelding van de rondreizende fotograaf Désiré Bernard. Deze was kort in Zwolle werkzaam: gedurende twee dagen vervaardigde hij fotoportretten bij gegadigden aan huis. Hij hield verblijf bij Van der Mook op de Grote Markt.

In 1861 bevond fotograaf L.R. van den Braak zich tot twee keer toe tijdelijk in Zwolle om portretten te maken. Zijn atelier was op de Oude Vismarkt, tegenover J.W. Holtkamp.

Met de komst van veranderende fototechnieken kwam omstreeks die tijd een einde aan de vervaardiging van daguerreotypieën.

De camera obscura en stereoscopische opnamen

Op 30 juli 1852 kon men de camera obscura van D. Kinsbergen bewonderen op het Rodetorenplein. De camera obscura (Latijn voor donkere kamer) is een voorloper van de toverlantaarn. Het is een optisch toestel dat in beginsel bestaat uit een lichtdichte ruimte waarin een beeld gevormd wordt door een klein gaatje in een positieve lens. Het principe van de camera obscura wordt teruggevonden in fotocamera's en filmcamera's. Oorspronkelijk werd het toestel gebruikt voor het waarnemen van zonsverduisteringen, als hulpmiddel bij het tekenen en als amusementsartikel.

Behalve de cartes-de-visite, de fotoportretjes op visitekaartformaat (6 x 9 cm) die vanaf 1860 een ware rage werden, mochten ook stereoscopische opnamen zich in een warme belangstelling van het publiek verheugen. Door de dubbele opname met een speciale kijker te bekijken vallen de twee beelden in het oog ineen en krijgt men een suggestie van diepte. Op de zomerkermis in 1860 bevond zich in een tent op de Nieuw Markt het 'groot Nieuw Museum van Amerikaansche Stereoskopen'. In de collectie van het HCO bevinden zich repro-afdrukken van stereoscopische opnamen uit omstreeks 1895 van Zwolse stadsgedichten en kerkinterieurs door amateur-fotograaf Gerrit Wispelweij.

Het visitekaartportret

Tussen ca. 1855 en ca. 1870 was op het gebied van portretfotografie de albuminedruk op visitekaartformaat, afgedrukt van natte-collodiumglasnegatieven, de populaire fotografische techniek. Het visitekaartportret was ontwikkeld in Frankrijk. Het was een relatief goedkope techniek, er konden acht afdrukken uit een negatiefplaat, terwijl daarvoor één portret per negatiefplaat gemaakt kon worden. Visitekaartportretten werden aan relaties gegeven ter vervanging van het gedrukte visitekaartje. Omstreeks 1870 kostte een dozijn visitekaartportretten één gulden. Er waren speciale albums te koop om de portretjes in te verzamelen. Rond 1870 ontstond naast het visitekaartportret het grotere kabinetportret (11 x 16 cm). Deze duurdere foto was meer bedoeld voor de goeude burgerij.

Een hele verbetering in de fotografische techniek vormde de in 1871 uitgevonden droge negatiefplaat, die aan het eind van de jaren zeventig fabrieksmatig werd geproduceerd. Fotografen hoefden nu niet langer direct voor gebruik hun platen te prepareren en te belichten voor het collodium droog was, maar konden nu met een aantal glasnegatieven op pad om bijvoorbeeld stadsgedichten vast te leggen.

Kunstschilders

Een aantal beroepsfotografen zoals J.P.C. Meijlink, F.W.H. Deutmann, G.J. Verhulst en J.A. Eel-

singh, was oorspronkelijk kunstschilder. Onder druk van de dreigende concurrentie van de portretfotografie schoolden zij zich om tot portretfotograaf. Hun vaardigheden als schilder zullen te pas zijn gekomen bij het schilderen van de achtergronddecors in hun ateliers. Verder waren hun ateliers gestoffeerd met draperieën, zuilen, tapijten en diverse bankjes, hekje, stoelen en tafeltjes. Omdat de geportretteerden bij de toen gangbare sluitertijden langdurig stil moesten zitten of staan, waren er in het atelier ook diverse klemmen en steunen aanwezig (soms onbedoeld zichtbaar op de fotoafdruk). Kinderen mochten met een hobbelpaardje, een pop of een hond op de foto. Baby's werden op schapen- of luipaardvellen gelegd. Sommige afdrukken werden nog mooier gemaakt met een mee afgedrukt lijstje van droogbloemen.

Na de eeuwwisseling liep de klassieke portretfotografie langzaam ten einde. Na 1900 daalden de prijzen van portretfoto's nogal. In 1900 kostten zes albumfoto's nog één gulden, in 1915 kon men al twaalf grote foto's voor een kwartje krijgen. Een nieuwigheid eind november 1912 was de kinosnel-fotografie inrichting in Bioscoop De Kroon aan de Diezerstraat. Twee kamers waren voor het publiek ingericht. De klanten werden op een bankje gezet waarna een fotograaf met behulp van een magnesium-flits een opname maakte. Een machine vermenigvuldigde de afdrukken, een dozijn foto's kostte een kwartje. Die kon men al een dag na de opname ophalen.

Beroepsfotografenfamilies

De eerste beroepsfotografen die langdurig in Zwolle werkten, waren vader Mozes (1822-1899) en zoon Abraham Cohen (1848-1923). Bij zijn huwelijk in 1846 was de uit Hasselt afkomstige Mozes Cohen nog koopman van beroep, in 1860 noemde hij zich 'photograaph'.

In januari 1862 begonnen Cohen & Cie. in een 'welinggerichte' verwarmde glazen tent in de Diezerstraat. Ze hoopten 'met een talrijk bezoek vereerd te worden, daar zij niets hebben gespaard, om hun Atelier zoo veel mogelijk luister bij te zetten'. De Cohens namen zich voor zich hoofdzakelijk toe te leggen op het vervaardigen van visitekaarten 'welke voor in de grootste steden vervaar-

digde in sieraad niet behoeven achter te staan, het dozijn a 6 gulden'. Ook zouden zij zich voortaan onledig houden met het vervaardigen van portretten op glas vanaf 50 cent en hoger. Tijdens de kermis van eind juli, begin augustus 1862 kostten Cohens fotografische portretten op visitekaartformaat 5,50 gulden per dozijn 'zeer verminderde prijs tijdens de kermis!'. Blijkens advertenties was het fotografisch atelier nog in 1868 in de Diezerstraat bij de Broerenstraat.

Uit het adresboek 1877-1878 en een advertentie in de catalogus van de Geschiedkundige Overijsselsche Tentoonstelling in Zwolle uit 1882 blijkt dat Mozes Cohen vanaf 1877 een atelier in de Nieuwstraat (bij de Broerenstraat) had waar vergrotingen naar albumportretten, glasplaten, in alle afmetingen tot levensgroot 'zeer kunstmatig bewerkt' werden aangenomen. Het atelier was dagelijks geopend.

Franz Wilhelm Heinrich Deutmann

Franz Wilhelm Heinrich Deutmann (1840-1906) was de zoon van Franz Wilhelm Deutmann (1808-1895), een uit Duitsland afkomstige schrijnwerker, rondreizend koopman, reizend fotograaf en een van de eerste vakfotografen in Amsterdam met een eigen zaak. F.W.H.'s zoon H.F.J.M. (1870 - 1925) zou het in Den Haag tot hoffotograaf brengen. In Amsterdam bestierde F.W.H. vanaf 1850 het atelier van zijn vader in de Hartenstraat.

In 1865 vestigde Franz W.H. Deutmann zich in Zwolle. Aanvankelijk werkte hij in een fotografisch atelier in de Bitterstraat tegenover de Roggenstraat, tegenover de school van het Nut. Waarschijnlijk had Deutmann dit atelier overgenomen van fotograaf G. Hoogwinkel die blijkens een advertentie op 4 juni 1864 hier gevestigd was. G. Hoogwinkel had volgens deze advertentie tevens een atelier in de Hoogstraat te Rotterdam. Over Hoogwinkel zijn verder geen gegevens bekend. Uit een advertentie in 1867 blijkt dat het atelier van Deutmann in de Bitterstraat dagelijks geopend was van 10 tot 4 uur, zondags van 10 tot 2 uur. Een dozijn albumportretten kostte 5 gulden. Hiermee was Deutmann duurder dan concurrent Mozes Cohen, die op dezelfde krantenpagina adverteerde met 3,50 gulden voor een dozijn

albumportretten. Later, het jaar is niet met zekerheid vast te stellen, richtte Deutmann een atelier in in de Kamperstraat 9. Volgens een advertentie in het Zwolse adresboek 1877-1878 vroeg Deutmann (atelier Kamperstraat) in dat jaar 4 gulden voor een dozijn visitekaarten, en 6 gulden voor zes portretten op kabinetformaat. Tevens konden artistieke vergrotingen van elk bestaand portret van overledenen, in alle afmetingen tot levensgroot, gemaakt worden. Het procédé was kooldruk, een 'nieuw, onveranderlijk procédé, te Parijs, Amsterdam en Berlijn bekroond'.

Deutmann werkte met het natte-collodion-procédé, een techniek die in Nederland vanaf ca. 1855 tot ongeveer 1880 in gebruik was. Bij deze techniek moest snel gewerkt worden. Op een glasplaat werd een laag collodion aangebracht waarin kaliumjodide was opgelost. Voor de opname werd de plaat gedompeld in een oplossing van zilvernitraat in water. De belichting diende te gebeuren terwijl de plaat nog nat was, waarna onmiddellijk moest worden ontwikkeld en gefixeerd. Door uitdrogen van de plaat zouden de zilverzouten uitkristalliseren en zou het collodion minder doorlaatbaar worden voor de ontwikkelvloeistof. Natte-collodiumglasnegatieven werden vaak afgedrukt op albuminepapier. Daarnaast maakte hij ook afdrucken door middel van platinadruk en kooldruk.

Vanaf ca. 1875 tot 1900 fotografeerde Deutmann behalve personen in zijn atelier ook buiten op straat. Foto's van Zwolse stadsgezichten verkocht hij op kabinetformaat, geplakt op kartons met zijn adres. Deze foto's werden in 1882 voor 75 cent per stuk verkocht in de boekhandel van J.M.W. Waanders. In de collectie van het HCO bevinden zich drie fotoalbums van Waanders, met in totaal 221 foto's op prentbriefkaartformaat, gemaakt tussen ca. 1875 en 1900. Namen van fotografen worden niet genoemd. De albums zijn een soort zichtcatalogus waaruit men fotoafdrucken kon nabestellen. Op een aantal foto's staat geschreven dat ze niet meer voorhanden zijn. Door de foto's in de albums te vergelijken met de foto's met adres van de fotograaf is van een aantal opnamen met zekerheid vast te stellen dat deze door Deutmann zijn gemaakt. Ook van fotograaf

Johan G. Lubbers (1849-1923) en fotograaf H.W. Nieuwenhuis te Apeldoorn zijn zowel kabinetfoto's met adres als dezelfde foto's in een van de albums van Waanders aanwezig. Sommige foto's in de albums blijken ook als prentbriefkaart voor te komen en zijn rond 1900 uitgegeven door Waanders te Zwolle en door Joh. Schaeffer te Amsterdam.

Behalve portretten en stadsgezichten maakte Deutmann ook opnamen van historische gebeurtenissen. Zo fotografeerde hij op 8 augustus 1886 de ballonvaart van kapitein Julhes vanaf het terrein van de gasfabriek op het Noordereiland. Van 2 tot 5 september 1895 maakte hij opnamen van het bezoek van de koninginnen Emma en Wilhelmina aan Zwolle en op 31 augustus en 1 september 1898 fotografeerde hij in Zwolle de optochten en versieringen tijdens de feesten ter gelegenheid van de kroning van Wilhelmina. Deze foto's werden in september 1898 in de formaten 17 x 23 cm en 12 x 17 cm in de boekhandel van Waanders tentoongesteld en kostten tussen de 75 cent en 1,50 gulden.

Van de werkzaamheden aan de Willemsvaart in het kader van de verbetering van de waterweg van Zwolle naar de Zuiderzee maakte Deutmann in 1878 een prachtige serie foto's (o.a. aanwezig in de collectie van het Stedelijk Museum Zwolle en de Bibliotheek van de Technische Universiteit Delft).

Robert en Franz Ziegler

In 1905 nam de eveneens als Deutmann uit Duitsland afkomstige Robert Ziegler (geb. 1865) het atelier van Deutmann aan de Kamperstraat 9 over. Robert Ziegler was vooral portretfotograaf. In 1912 verhuisde Ziegler naar het atelier van Jan Eelsingh aan de Nieuwe Markt 9. Het fotografisch atelier aan de Nieuwe Markt 9 is bijna honderd jaar lang onafgebroken in handen van fotografen geweest. Eelsingh had hier van 1898 tot 1912 zijn atelier. Bij zijn vertrek naar Den Haag in 1929 deed Robert Ziegler het atelier, inclusief alle bestaande negatieven, over aan de Zwolse fotograaf Ulrich Roosdorp die er tot 1939 zou werken. Vanaf 1939 tot 1989 was de fotozaak van vader Dirk en zoon Aart Everaarts hier gevestigd. De gewoonte om negatievencollecties aan de volgende fotograaf door te

geven blijkt uit de mondelinge overlevering dat in 1989 nog negatieven van Ziegler aanwezig waren. Helaas zijn bij de opdoeking van het atelier in 1989 de negatievencollecties bij gebrek aan belangstelling verloren gegaan. In de jaren negentig kreeg het pand Nieuwe Markt 9 een andere bestemming.

Robert Zieglers zoon Franz (1893-1939) vertrok in 1911 naar Duitsland om het vak te leren. In 1916 werd hij lid van de Zwolsche Amateur-Fotografen Vereeniging (ZAFV). Hij ontpopte zich al snel als de stuwende kracht achter de ZAFV. Hij gaf de leden deskundig advies en schonk aandacht aan moderne stromingen binnen de fotografie. In 1919 richtte Franz Ziegler in Enschede een fotoclub op, in hetzelfde jaar werkte hij in Den Haag twee weken bij kunstschilder en fotograaf Henri Berssenbrugge. In 1927 vertrok Franz Ziegler vanuit Zwolle naar Den Haag en nam daar het atelier van de in 1925 overleden H.F.J.M. Deutmann (zoon van F.W.H.) over. In 1929 mocht hij zich, evenals H.F.J.M. Deutmann, officieel hoffotograaf noemen.

Jan en Wim Eelsingh

Jan Anthonie Eelsingh (1866-1949) vestigde zich omstreeks 1898 als fotograaf aan de Nieuwe Markt 9. Hij werd een van de bekendste portretfotografen in Zwolle. In 1912 verhuisde hij naar villa Linquenda aan de Veerallee (nu aan het begin van de Beukenallee) en vestigde daar zijn fotografisch bedrijf 'Lux'-Veerallee. Jan Eelsingh legde ook stadsgezichten en historische gebeurtenissen vast. In 1910 maakte hij een serie foto's van de vlucht van Jan Olieslagers boven Zwolle. De vliegkunsten die deze Belg bij herberg De Hanekamp in de lucht uitvoerde, fotografeerde Jan vanaf de grond. In de jaren dertig maakte hij onder andere prachtige opnamen van de voor Zwolle zo belangrijke vee-markt.

Zoon Wim (1895-1976) trad in de voetsporen van zijn vader en bracht het eind jaren twintig tot hoffotograaf. Op 14 april 1945 legde Wim Eelsingh onder andere de verwoestingen vast die de Duitse bezetters op hun uittocht uit Zwolle aanrichtten, namelijk de brand in het huis van Van Haersolte

aan de Potgietersingel en de brandende munitiewagen voor Huize Eekhout aan de Burgemeester van Roijensingel.

Familie Keuzekamp

Al vanaf 1926 drijven drie generaties Keuzekamp een fotohandel aan de Oude Vismarkt. Pieter Keuzekamp (1890-1964), grondlegger van het bedrijf, was van beroep opticien. Daarnaast was hij ook fotograaf en handelaar in fotoapparatuur. In de jaren twintig en dertig legde Keuzekamp honderden gebeurtenissen in Zwolle fotografisch vast: van toneelvoorstellingen tot voetbalwedstrijden, van auto-ongelukken tot jubilerende bruidsparen. Daarnaast maakte hij in de jaren dertig filmopnamen van de bouw van het Stilobad aan de Turfmarkt, zwemwedstrijden in het openluchtbad in het Zwartewater en het asfalteren van de Hortensiastraat. In het pand Oude Vismarkt 20 is nu fotozaak Combi Keuzekamp gevestigd, gedreven door kleinzoon Hans Keuzekamp.

Wim Voerman

Wim Voerman (1896-1963) is een van de verdienstelijke beroepsfotografen uit de jaren dertig en veertig. Aanvankelijk was hij inspecteur bij een verzekeringsmaatschappij. In januari 1927 vestigde hij zich in Zwolle als fotograaf aan Groot Wezenland 6. Zijn zoon Jan zette het bedrijf van zijn vader voort. Foto Voerman, vanaf oktober 1967 aan de Van Karnebeekstraat 7, is nog steeds een begrip in Zwolle. In de jaren dertig maakte Wim Voerman diverse opnamen van stadsgezichten in Zwolle en, waarschijnlijk in opdracht van de directie, een serie lantaarnplaatjes (positief doorzichtig materiaal) van het interieur van de splinternieuwe Ambachtsschool aan de Hortensiastraat.

Persfotografie

De eerste krantenfoto's verschenen in 1904 in de Engelse *Daily Mirror*, eerst als zondagsbijlage, later dagelijks. De fotografen konden aanvankelijk niet snel ter plaatse zijn met hun zware camera's en glasplaten. Bovendien was het druktechnisch nog moeilijk foto's in de krant te reproduceren. Door ontwikkelingen in de fotografie en in de

druktechniek verschenen pas vanaf de jaren twintig in de meeste kranten foto's. In 1924 kwam de kleine compacte camera Ermanox in de handel, in de jaren dertig werd de handzame Leica populair. In 1922 verschenen de eerste foto's in de *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant*: ze waren gemaakt ter gelegenheid van de plaatsing van de Burgemeester van Roijen-bank aan de Potgietersingel. I.A. van Roijen kreeg die bank bij gelegenheid van zijn 25-jarig burgemeesterschap van Zwolle. Tot aan het einde van de jaren twintig was de *Zwolsche Courant* spaarzaam geïllustreerd met persfoto's. Pas vanaf 1928 verscheen er een hele pagina met foto's van gebeurtenissen uit het wereldnieuws in. Deze foto's werden betrokken van verschillende persbureaus. Een enkele foto bij Zwolse nieuwsfeiten zien we eveneens pas vanaf 1928. Namen van fotografen werden doorgaans niet genoemd. Afgaand op de praktijk bij andere kranten zal ook de redactie van de *Zwolsche Courant* regelmatig een Zwolse fotograaf hebben gezocht een plaatje te schieten van een nieuwsfeit. Fotografen die in de jaren 1920-1930 hiervoor in aanmerking kwamen waren onder meer Jan en Wim Eelsingh, Wim Voerman, Herman Heukels en Pieter Keuzekamp. Tussen 1925 en 1935 verschenen foto's met naamsvermelding van Eelsingh en Heukels in geïllustreerde tijdschriften als *De Prins* en *Eigen Erf*.

Dolf Henneke

Dolf Henneke (1914-1976) is de eerste echte Zwolse (freelance) persfotograaf van na de Tweede Wereldoorlog. In opdracht van de *Zwolsche Courant* versloeg hij samen met journalist Jan Louwen menige gebeurtenis. Henneke was van 1946 tot in de jaren zeventig werkzaam als freelance persfotograaf voor de *Zwolsche Courant*. Zijn foto's verschenen zonder naamsvermelding, destijds nog niet verplicht.

Hennekes foto's van de bevrijding van Zwolle op 14 april 1945 verschenen in het boekje van David Wijnbeek *Vrij Zwolle*. Verder staan in *Vrij Zwolle* foto's van E. Kamphuis (4), Kuipers (1), Hendrikkx drogisterij 'Novum'(2), M. van Hezel (1), Lammers (1) en D. Everaarts (1). De meeste foto's zijn echter van Henneke.

Met Dolf Henneke eindigt het overzicht van Zwolse beroepsfotografen tot 1960, die vertegenwoordigd zijn in het HCO.

Aantal beroepsfotografen

Het aantal beroepsfotografen in Zwolle was vanaf 1890 tot en met 1906 vrij constant (vier à vijf). In 1907 steeg het aantal naar negen, in 1910 waren er nog steeds negen: sommige nieuw aangekomen fotografen bleken geen blijvertjes te zijn. Tussen 1912 en 1919 waren er slechts zeven beroepsfotografen en handelaren in fotografieartikelen, in 1933 was dit aantal nog steeds hetzelfde. Tussen 1937 en 1953 schommelde het aantal tussen tien en twaalf. Pas in 1957 werden de gevolgen van de wederopbouw merkbaar: het aantal beroepsfotografen en handelaren in fotografieartikelen steeg toen naar zeventien. Opmerkelijk is dat vanaf de jaren twintig en dertig behalve opticiens ook tabakshandelaren, rijwielhandelaren, drogisten en boekhandelaren zich op de handel in fotografische benodigdheden stortten.

Amateur-fotografen

De amateur-fotografie kwam rond 1895 in Zwolle op gang. Er verschenen eenvoudiger handcamera's op de markt, het afdrukken van de glasnegatieven ging gemakkelijker dan voorheen, de fotograaf hoefde niet meer zoals daarvoor bijna een chemicus te zijn. Het fotograferen was in eerste instantie nog een bezigheid voor gegoede burgers. IJzerfabrikant Gerrit Wispelweij, azijn- en kaarsenfabrikant Chris Schaepman en de jong gestorven textielhandelaar Bé Remmers schaften zich ieder een fotocamera aan en maakten prachtige opnamen van hun familie en het Zwolse straatleven.

Gerrit Wispelweij

Gerrit J. Wispelweij (1850-1916) was ijzerfabrikant. In het HCO bevinden zich van hem ca. 200 opnamen (waaronder 50 stereoscopische), gemaakt tussen 1892 en 1897, van stadsgezichten in Zwolle, portretten van familieleden, opnamen van uitstapjes en van producten uit de ijzergieterij (voornamelijk gietijzeren tuinbanken en tuinstoelen, paraplustandaarden en kapstokken). Wispelweij

beschikte over verschillende camera's en lenzen waarmee hij experimenteerde. Veel meer dan beroepsfotograaf Deutmann probeerde hij bij het fotograferen van stadsgezichten (letterlijk) dichtbij zijn onderwerp te staan. Hierdoor zijn zijn foto's veel minder afstandelijk dan die van Deutmann. Zo was Wispelweij niet bang om met zijn camera boven op een turfschip te gaan staan, om de schippers in hun bedrijvigheid vast te leggen.

Bé Remmers

Een andere fervente amateur-fotograaf die dicht bij zijn onderwerpen bleef was Johannes B.J. (Bé) Remmers (1877-1916), handelaar in textiel in de Diezerstraat. Hij was getrouwd met Grade Oldenhof (1884-1950), dochter van Gé Oldenhof, eigenaar van waterrij De Boschbleek te Zwolle. Behalve van zijn en haar familie maakte Bé Remmers rond 1900 ook opnamen in en om Zwolle. Deze foto's plakte hij in een album getiteld 'Sunny Memories'. De bladen van dit album hebben voorgestante openingen waarachter de foto's geplakt dienden te worden. Het album toont behalve familiekiekjes ook gebeurtenissen in Zwolle als de intocht in 1900 van het circus Barnum & Bailey en het leren fietsen bij de rijwiel-schoon achter de Hanekamp. De opnamen werden tijdens diverse uitstapjes gemaakt. Het album bleef in familiebezit tot mevrouw J.M. van Orden-Oldenhof te Apeldoorn, dochter van Herman Oldenhof van waterrij De Waterstroom te Zwolle, het in 2000 aan het Gemeentearchief Zwolle schonk.

Chris Schaepman

Chris J.J. Schaepman (1872-1962) is een amateur-fotograaf van een heel ander kaliber. In 1894 was hij één van de oprichters van de Zwolsche Amateur-Fotografen Vereeniging (ZAFV), de tweede amateurfotografenvereniging in Nederland. Veel meer dan zijn tijdgenoten Wispelweij en Remmers hield hij zich bezig met kunstfotografie. Hij werkte bij voorkeur in de stijl van de traditionele romantische school en won met zijn werk vele nationale en internationale prijzen. De Zwolse amateur-fotografen gebruikten in de eerste decennia vooral de toen in gebruik zijnde edel-

procédés als broom- en gomdrukken. Door bewuste onscherpte en afdruktechnieken kregen foto's het uiterlijk van een geschilderde voorstelling. Franz Ziegler, zoon van fotograaf Robert Ziegler, die in juni 1919 twee weken bij fotograaf Henri Berssenbrugge had gewerkt, hield door middel van het geven van lezingen de ZAFV-leden op de hoogte van de nieuwste ontwikkelingen en stromingen.

Opmerkelijk is een serie foto's uit ca. 1925-1930 van houten noodwoningen in de Vermeerstraat, onbewoonbaar verklaarde woningen in de Eendstraet en op het Eiland tegen de Broerenkerk en van nieuwgebouwde woonblokken in de Tulpsstraat. Wellicht zat Schaepman in het bestuur van een woningbouwvereniging en legde hij zo oude en nieuwe woontoestanden vast.

Bertus Meulenbelt

In 1922 werd A. (Bertus) Meulenbelt (1904-1967) lid van de ZAFV. Tot zijn dood in 1967 was hij actief als amateur-fotograaf. Met zijn werk behaalde hij, evenals Schaepman, vele prijzen op fotowedstrijden. Aanvankelijk fotografeerde hij in de stijl van de traditionele romantische school, maar in de jaren vijftig ontwikkelde hij zich meer in de richting van de nieuwe zakelijke fotografie.

Beknopt biografisch overzicht

Om een indruk te geven van het grote aantal fotografen dat in Zwolle werkzaam is geweest, wordt achter in dit tijdschrift in een bijlage een beknopt biografisch overzicht gegeven van alle in Zwolle werkzame (beroeps)fotografen van 1842 tot 1960. De namen zijn gebaseerd op vermeldingen in het Zwolse bevolkingsregister, advertenties in de *Zwolse Courant*, Zwolse adresboeken en aanwezige foto's in de collectie van het HCO. Adrian is tot nu toe alfabetisch de eerste Zwolse fotograaf, de reeks wordt beëindigd met Ziegler.

Literatuur:

I.Th. Leijerzapf, (red.), *Fotografie in Nederland 1839-1920*, Den Haag 1978.

H. Wierdsma, *Photographieën en Dynastieën. Beroepsfotografie in Groningen 1842-1940*, Bedum 2000.

Franz Wilhelm Heinrich Deutmann (1840-1906)

Jeanine Otten

Franz Deutmann werd te Haarlem geboren als zoon van een uit Duitsland afkomstige fotograaf. Na een tijd te Amsterdam gewerkt te hebben, vestigde Franz zich in 1865 in de Bitterstraat te Zwolle. Hij werd er de tweede Zwolse beroepsfotograaf. Vanaf 1868 hield Deutmann atelier in de Kamperstraat 9. Franz trouwde in 1866 met Theresia J.F. Kors, ze kregen zeven kinderen. In 1905 verliet hij Zwolle. Hij overleed al het jaar daarop te Soest. Aanvankelijk fotografeerde Franz voornamelijk portretten. Afdrukken waren verkrijgbaar als visitekaart op het formaat 6 x 9 cm, of

als 'cabinetportret' op het grotere formaat van 11 x 16 cm. De geportretteerden stonden of zaten in de regel op hun paasbest voor een geschilderde achtergrond. In opdracht van de boekhandelaar en uitgever J.M.W. Waanders fotografeerde Franz ook vele Zwolse stadsgezichten. De foto's werden voor 75 cent verkocht. Bekend zijn verder zijn opnamen van de ballonvaart van kapitein Julhes uit 1886 en het bezoek van koningin Wilhelmina en regentes Emma in 1895 aan Zwolle. Ook zijn foto's van de Zwolse kroningsfeesten in 1898 waren bij Waanders te koop.

Pieter Johannes Gezinus van Diggelen, 16 oktober 1896

Pieter van Diggelen (geboren 24 oktober 1894) is op het moment van de opname bijna twee jaar oud. Hij gaat gekleed in een matrozenpakje, in zijn hand heeft hij een zweepje. De fotograaf heeft hem naast een bankje opgesteld waarop een keeshondje zit. Op de grond liggen nog een bulldog en een labrador. Het bankje en de geschilderde achtergrond geven een suggestie van buiten. Het fotograferen van kinderen was in de tijd van lange belichtingstijden niet eenvoudig. Vaak kregen kinderen een stuk speelgoed, ook mochten ze op stoelen en tafels staan. De foto (op cabinetformaat, 10 x 15 cm) is gevignetteerd: de voorstelling loopt geleidelijk over naar een witte achtergrond.

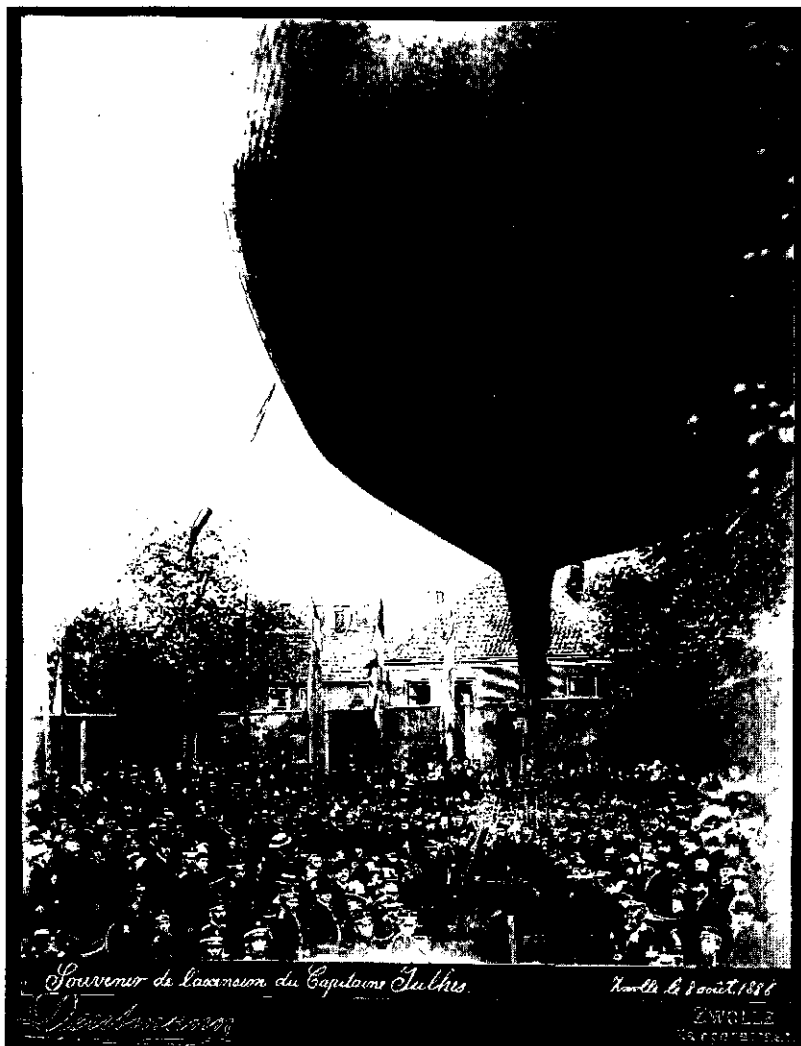

DEUTMANN Art. Photographie ZWOLLE Kamperstraat.

Bezoek van Koningin Wilhelmina en Koningin-Regentes Emma aan Zwolle, 2-4 september 1895

Om het koningshuis te promoten bezochten koningin-regentes Emma en koningin Wilhelmina de verschillende provincies van Nederland. In september 1895 waren Overijssel en Drenthe aan de beurt. Wekenlang was Zwolle in de weer om zich in feesttooi te hullen. Overal in de stad werden erepoorten opgericht en versieringen aangebracht. Langs het water van de stadsgracht stonden kleine paaltjes waarlangs zich olielampjes in lange rijen slingerden. De foto is genomen op 4 september 1895, de laatste dag van het bezoek, als de koninklijke stoet zich naar het station begeeft. Deutmann heeft een mooie hoge plaats uitgezocht om het rijtuig met de beide koninginnen vast te leggen. Hij staat op het balkon van Stationsweg 2 en kijkt naar het westen over het toenmalige Klein Wezenland. Goed zichtbaar zijn de rails van de paardentram. De villa's prijken met vlaggen, een rijke bloementooi of met gasillumina-ties. Rechts zien we een rij vlaggenstokken met wimpels, deze stonden langs het hele Wezenland tot aan de Sassenpoortenbrug.

De familie Van Diggelen woonde aan Klein Wezenland 18 (nu Burg. van Roijensingel). Vader Bernard P.G. van Diggelen (1866-1944) was advocaat, lid van de gemeenteraad en van 1907 tot 1922 wethouder der Gemeente Zwolle. In december 1891 kocht hij zijn kapitale huis van wijnhandelaar Johan F.G. van Reede. Het huis telde 23 kamers. In 1940 werd het huis door de Deutsche Wehrmacht gevorderd en gebruikt als doorgangslager voor Duitse officieren. De familie Van Diggelen verliet op 26 juni 1941 noodgedwongen de villa en betrok een woning aan de Hortensiastraat.

Luchtvaart van kapitein Julhes, 8 augustus 1886

Op 8 augustus 1886 waren zeer velen op het terrein bij het Assiesplein bijeengekomen om het vullen en

het opstijgen van de 'Etoile du Nord' gade te slaan. Het stedelijk muziekkorps deed zich geregeld horen. Aeronaut Julhes deed alles zelf, geen touw werd gespannen, geen knoop gelegd, geen verbinding aangebracht of hij zelf deed het of keek er op toe. Eindelijk tegen half zes was alles gereed. De ballon werd naar de oostzijde van het terrein gebracht. Mr.dr. I.A. van Roijen (de latere burgemeester) en predikant G. van Senden die de reis zouden meemaken, namen plaats in de mand en Julhes stond, in zijn met linten en ordeteken bedekte jas, in de ring. Kort voor het opstijgen hield Julhes nog een korte toespraak, waarin hij hulde bracht aan Zwolle, aan burgemeester Jhr. W.C.T. van Nahuijs en aan de beide reizigers die de moed hadden met hem op te stijgen. Eindigend met een 'Vive le Roi, vive la Reine' ging het naar boven. De volgende dag kwamen de reizigers in goede orde in Lingen aan, net over de Duitse grens.

Kapitein Julhes heeft in Nederland verschillende luchtvaarten gemaakt. Zo was hij, kort voor hij in Zwolle zijn kunsten vertoonde, op 3 augustus 1886 's avonds om 9 uur uit de Prinsentuin in Leeuwarden opgestegen. Daar Julhes onder aan de ballon wat vuurwerk had aangebracht, leverde de fantastisch verlichte ballon, die daardoor helder tegen de donkere betrokken avondlucht afstak, een prachtig schouwspel op. Per postduifbericht werd op 4 augustus meegedeeld dat Julhes ongedeerd te Bergum was neergedaald.

Fotograaf Deutmann heeft van het vullen en opstijgen van de ballon op het terrein van de gasfabriek zeker zeven verschillende opnamen gemaakt. De afdrucken hebben een bijschrift in het Frans mee gekregen: 'Souvenir de l'ascension du Capitaine Julhes - Zwolle le 8 août 1886'.

De Diezerkade en Thomas a Kempisstraat, ca. 1900

De fotograaf heeft zich opgesteld op de Badhuiswal en kijkt naar de Diezerkade en het begin van de Thomas a Kempisstraat. Het grote herenhuis geheel links is Diezerkade 15. Vroeger was hierin instituut Loman gevestigd, destijds een bekende kostschool. Hier werden jongelui opgeleid voor de examens die dienden om toegelaten te worden bij de posterijen en op de kadettenscholen van Alkmaar en Willemsstad.

Weldra was door de grote toeloop een grotere behuizing gewenst en bouwde directeur Loman in 1896 het herenhuis Emmawijk 1. Van 1896 tot 1923 woonde J.F.G. van Reede, firmant van de wijnhandel Ter Bruggencate en Van Reede en van de bierbrouwerij H.T.J. Schaeppman en Co, aan Diezerkade 15. Het pand ernaast is de scheersalon van J.C.M. van Kessel die hier tot 1921 gevestigd was. Blijkens het bordje boven de ingang verkocht hij ook tabak en sigaren. Geheel rechts op de kade-voor wat nu café Stroomborg is - ligt een grote stapel turf.

'Uni par les Sons de la Musique', ca. 1875

In het atelier van Deutmann aan de Kamperstraat heeft zich een muziekgezelschap verzameld, bestaande uit vijf heren en zeven dames. Het is het ca. 1875 opgerichte 'Uni par les Sons de la Musique'. De fotograaf heeft zijn best gedaan om ieder-

een er zo duidelijk mogelijk op te krijgen. Portefeuilles en muziekbladen zijn afwisselend over de aanwezigen verdeeld. De dame in het midden houdt een blad vast waarop staat 'Stabat Mater de Rossini Henri Herz'. Met de destijds gangbare belichtingstijden was het niet mogelijk 'actiefoto's' te maken, vandaar dat de hele groep er nogal stijfjes bijzit en staat. Twee dames hebben zich niet goed stil weten te houden.

Op de eerste rij zien we van links naar rechts Hilda Wispelweij (later mevrouw Coster), Marie Doijerde Jong, 'tante' Cato, Albertina M. J. Vernède-Maas met de 'Stabat Mater' en Anna P. van Cleef. Op de tweede rij staan van links naar rechts met een viool André Riemsdijk, muziekonderwijzer, J.S. Piquet, leraar aan de Rijks HBS, 'tante' Saar, Jean Henri Vernède hoofdingenieur van de Centrale Werkplaats, Jan Doijer uit de Nieuwstraat (man van Marie), Riek Wispelweij en, leunend op een stoelleuning, Gerrit J. Wispelweij, fabrikant en amateur-fotograaf. Door de aanwezigheid van het echtpaar Vernède kan de foto gedateerd worden op omstreeks 1875. De Vernèdes vestigden zich in 1870 vanuit Den Haag in Zwolle. In 1877 verhuisden ze naar Rotterdam.

Diezerstraat / Smeden, ca. 1900

Het laatste deel van de Diezerstraat heette tot 1916 de Smeden. De naam herinnert aan het voorschrift dat de smeden vroeger alleen hier, aan de uiterste rand van de stad, hun bedrijf mochten uitoefenen. Vlak voor de Smeden, bij de ingang naar de Korte Smeden, hebben zich - waarschijnlijk op verzoek van de fotograaf - maar liefst 41 mannen, vrouwen en kinderen in een rij opgesteld. Uiterst links zien we een politieagent, de zesde persoon van links met een vleesbak op zijn schouder is slager G.J. Paal-

man. Achter de twaalfde persoon van links is nog juist de travalje van hoefsmederij 'De Gekroonde Hoefijzers' (nu Diezerstraat 117) zichtbaar. G.B. Poppe oefende hier tot 1902 zijn bedrijf uit. Op de gevel aan de ingang van de Korte Smeden verwijst een reclamebord naar een meubelfabriek in de Diezerstraat. Rechts in 'De Gouden Roos' (destijds Smeden 14) bevond zich de stoom-tabaksfabriek van de firma W.A. Wiggmans.

Gerrit Jacobus Wispelweij (1850-1916)

Gerrit Wispelweij werd in 1850 te Zwolle in een familie van ondernemers geboren. Hij werd zelf ook fabrikant. De firma G.J. Wispelweij & Co produceerde in de ijzergieterij en machinefabriek 'De Nijverheid' allerlei gietijzeren producten, variërend van meubels, straatlantaarns en stoomketels tot complete bruggen en vuurtorens. Gerrit woonde aan de Thorbeckegracht 76 en later op Groot Wezenland 37.

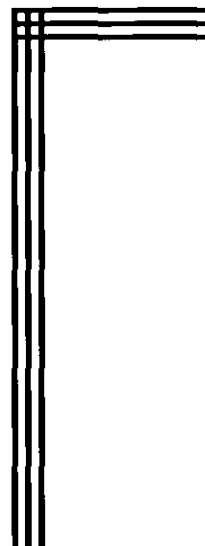
Wispelweij beoefende de fotografie als amateur. Hij maakte stereoscopische opnamen van vooral Zwolse stadsgezichten en kerkinterieurs. Hij experimenteerde met diverse camera's en lenzen. Bij buitenopnamen noteerde hij nauwgezet de door hem gebruikte belichtingstijden en de weersomstandigheden tijdens het *moment suprême*. Curieus en uniek zijn de foto's die hij voor zijn bedrijf fotografeerde: gietijzeren tuinbanken en -stoelen, paraplustandaards en kapstokken.

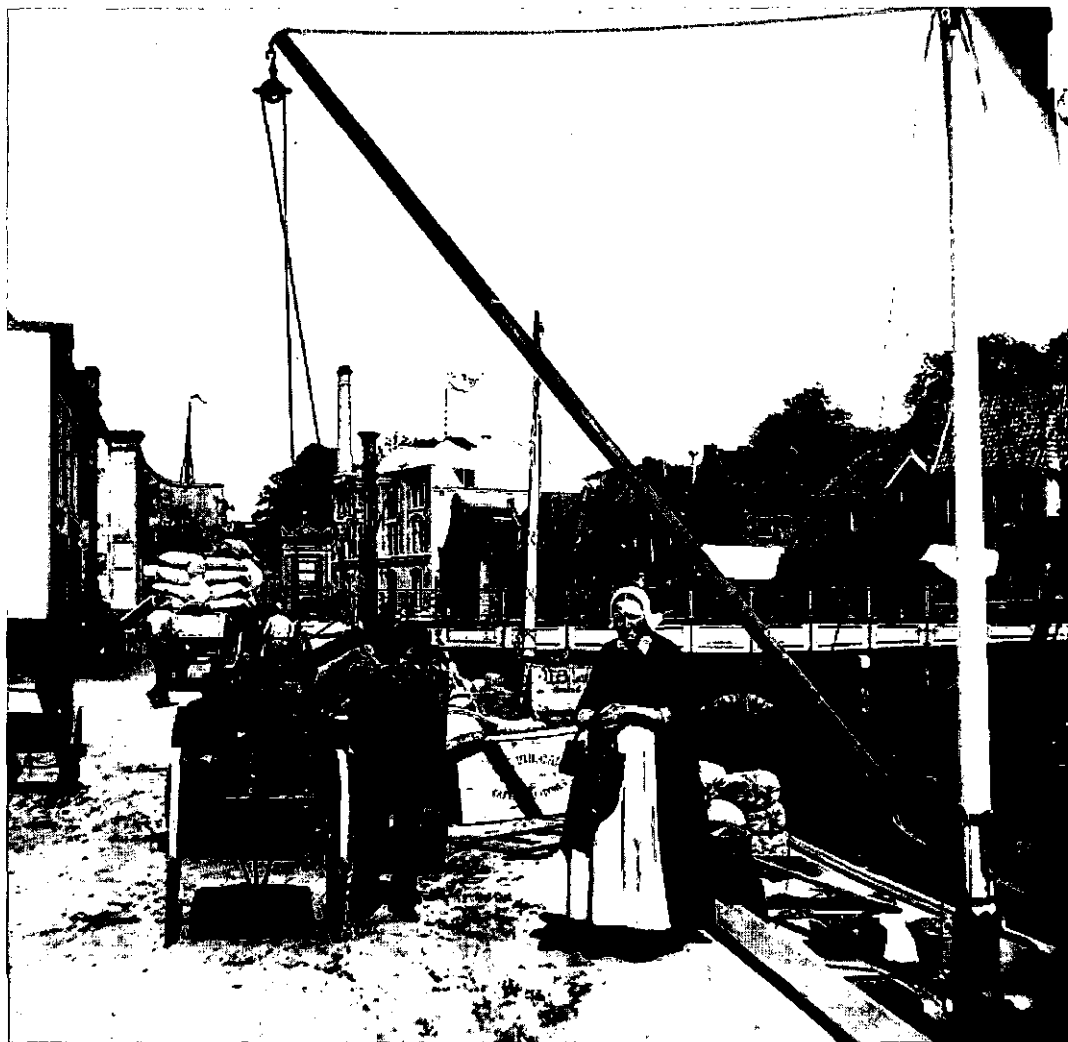
Annèt Bootsma -
van Hulten

*Gerrit Jacobus Wispelweij,
(zelf)portret omstreeks 1895*

Het is niet bekend of deze foto inderdaad een zelfportret was, technisch was dat toen wel mogelijk. Het paste wel in de lijn van werken van Wispelweij, om veel verschillende technieken en camera's uit te proberen. Toen de opname gemaakt werd was Wispelweij ongeveer 45 jaar en sinds enige jaren actief als amateurfotograaf.

*Diezerpoortenbrug vanaf de Kerkstraat gezien, 1896
Helft van een stereoscopische opname*

Dankzij Wispelweij's eigen aantekeningen weten we precies wanneer deze opname gemaakt is, op 10 juli 1896 om tien uur 's morgens. Wispelweij heeft de bedrijvigheid op de Zwolse kades diverse malen in beeld gebracht. Deze foto toont een stadsbeeld dat nu praktisch geheel verdwenen is. Het eerste pand aan de linkerkant was het 'Veerhuis op Almelo', vandaar vertrok de trekschuit in die richting. Het veerhuis werd in 1924 afgebroken, de schuit voer

voor het laatst in 1927. De halfronde muur die daarachter te zien valt was een restant van de in 1829 gesloopte Diezerpoort. Deze muur moest in 1912 plaats maken voor nieuwbouw. Het links van het midden zichtbare brugwachtershuisje, gebouwd in 1880, werd in 1924 afgebroken. De panden aan de overkant, de Thorbeckegracht, zijn ook allemaal verdwenen behalve het pand rechts. Daar is tegenwoordig een horeca gelegenheid in gevestigd. De schoorsteen behoorde bij koffiebrandery H.E. van IJsendijk, Thorbeckegracht 8.

*Eekwal met de molen en de Peperbus, 1896
Helft van een stereoscopische opname*

Deze opname werd gemaakt op 9 juli 1896 om half drie 's middags. Voordat de bovenbouw van molen De Hersteller (in de wandeling de Eekwalmolen genaamd) in 1916 werd afgebroken was dit één van de meest gefotografeerde stadsgezichten van Zwolle. De foto geeft een mooi zicht op de voormalige timmerwerf annex steenhouwerij van de aannemer / metselaar en stadstimmerman Willem Klinkert. Willem was de tweelingbroer van Hendrik

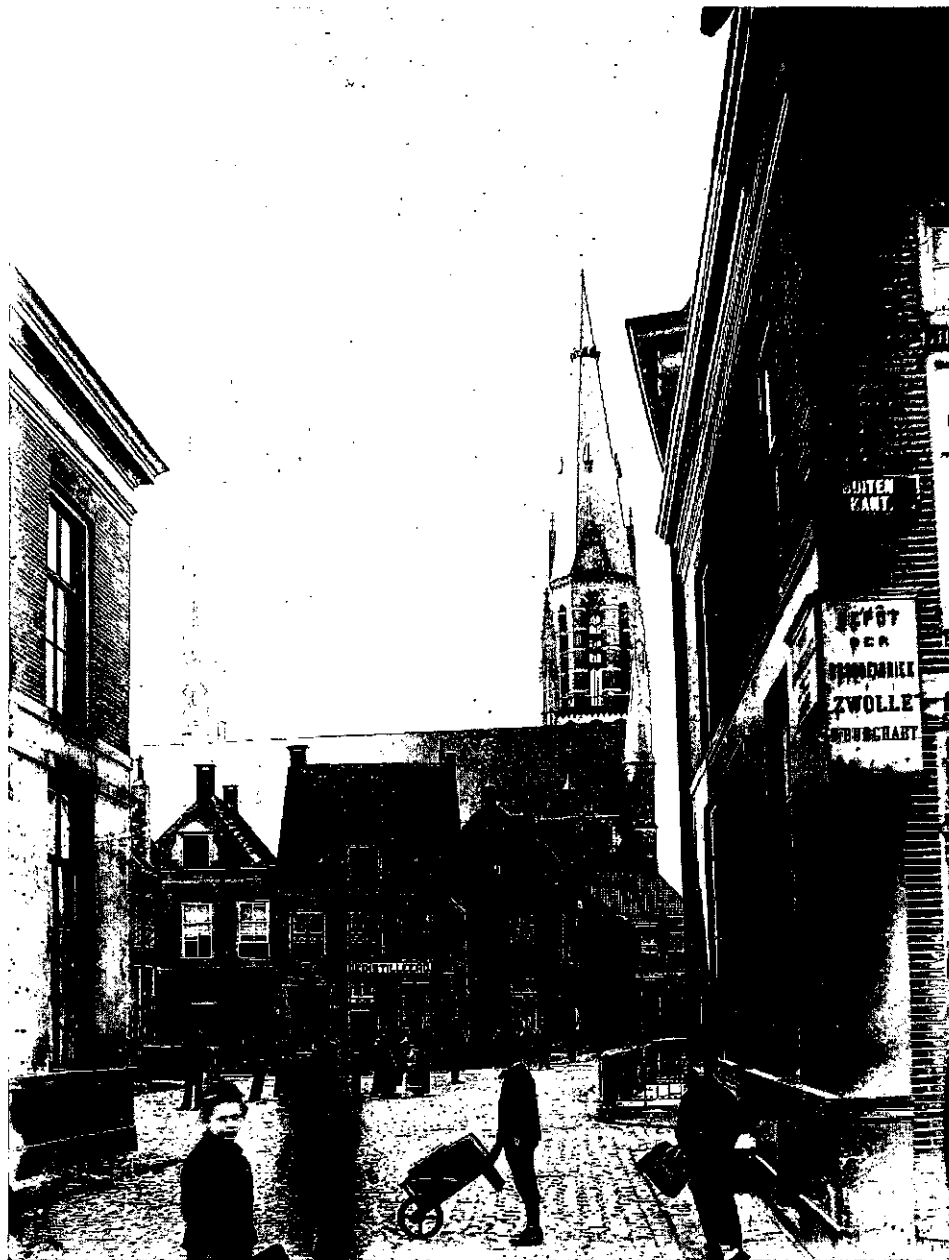
Klinkert, eveneens aannemer en stadstimmerman en vader van de bekende oer Zwolse arts Evert Klinkert. Ten tijde van de opname waren beide broers Klinkert al overleden (Hendrik in 1882 en Willem in 1888) en was de werf overgenomen. In het midden van de overkapping valt dan ook te lezen 'L. W. de Vries, bouwmaterialen'. Kennelijk was dat niet zijn enige activiteit; bij De Vries, Eekwal, wordt in het adresboek van Zwolle vermeld: 'handel in bouwmaterialen en steenkolen, kantoor voor vaste goederen en assurantiën'.

Vispoortenplas, 1893

Een letterlijk en figuurlijk vroege foto van Wispelweij. De opname werd gemaakt op 10 april 1893 's morgens om zeven uur, belichtings-tijd '2 seconden bij helder weer'.

Imposant torent de toen pas een jaar eerder voltooide St. Michaël-kerk in het ochtendlicht. Ook hier is sprake van een bijna volledig verdwenen stadsbeeld, de kerk werd in 1965 gesloopt en op de plaats van de huizen daarvoor staat nu V & D. Het plein werd destijds opgesierd door een stadspomp. Het pand links vooraan werd in de jaren vijftig afgebroken om alvast plaats te maken voor de daar geplande brede weg door de binnenstad. Zover is het gelukkig niet gekomen. In 1981 werd het pand herbouwd om het stadsbeeld weer wat meer beslotenheid te geven. In het huis rechts op de voorgrond, Vispoortenplas 13 en Buitenkant 31, woonde van 1878 tot 1926 borstelmaker D. Burghart. Blijkens het bord op de gevel verkocht hij ook brood. Voor ons gevoel een wat bijzondere combinatie maar het adresboek vermeldde inderdaad een aantal jaren achter zijn naam 'schuiermaker en broodverkoper'.

Jan Anthonie Eelsingh (1866-1949)

Jan Eelsingh werd te Groningen geboren. Hij vestigde zich in 1892 als schilder te Zwolle. Rond 1895 werd hij fotograaf en exploiteerde een fotozaak aan de Assendorpersteeg, vanaf 1898 aan de Nieuwe Markt 9. Vanaf 1912 woonde hij in een huis in de Veerallee op de hoek met de Beukenallee. Het huis droeg de welluidende naam 'Huize Linquenda'. Na zijn overlijden in 1949 bewoonde zijn zoon Wim, die de titel hoffotograaf mocht voeren, dit huis. Jan's dochter Stien verwierf bekendheid als schilderes.

Als beroepsfotograaf maakte Jan Eelsingh vooral portretten. In 1898 bood hij '7 Albumportretten' aan voor anderhalve gulden. Op gestempeld fotokarton heette zijn atelier vanaf 1912 'LUX-Veerallee'. Eelsingh legde ook veel stadsgedichten en historische gebeurtenissen vast. Bekend zijn zijn opnamen van de befaamde 'aviateur' Jan Olieslagers in 1910. In de jaren dertig maakte hij fraaie opnamen van de Zwolse vee-markt.

Wim Huijsmans

Hoek Grote Markt/Roggenstraat, ca. 1925

Vaak wordt tegenwoordig geklaagd over het storende element van reclame, zowel op straat als via de media. Uit bijgaande foto uit ca. 1925 blijkt dat het toen niet veel anders was. Op Grote Markt 8 was de winkel van G.A. Dassen gevestigd, die tabak, sigaren en sigaretten verkocht en reclame maakte voor Havana Star en Horma sigaren. Bij H. Scholten op de hoek van de Grote

huis De Ster gevestigd. Aan het begin van de Diezerstraat was de zaak van Benjamin Dalenoord, die vanaf 1892 op deze plek zat. Daar ging je naar binnen voor een heerlijk gebakje. Hij prees zichzelf aan als confiseur-cuisinier. De zijgevel van zijn pand bood nog de mogelijkheid de passanten te attenderen op Hengelosche Bieren, kapper J. van der Sluis, even verderop in de Roggenstraat, en het wondermiddel voor elke huisvrouw voor een kraakheldere, witte was: Reckitt's zakje Blauw. (© foto Mollink).

Markt en de Roggenstraat ging je naar binnen voor groenten en fruit. Opvallend is de smalle stoep. Tussen de keien van de Grote Markt zijn de rails van de paardentram te zien. Achter de Zwolse Fruithandel in de Roggenstraat was mantel-

Zwolsche Gymnastiek Vereniging, 1901

Op 18 april 1877 werd de Zwolsche Gymnastiek Vereeniging opgericht. Ook in Zwolle was men van mening dat gymnastiek zou bijdragen aan het geestelijk en lichamelijk welzijn van de mens. Immers in de klassieke oudheid kende men al de spreuk: *mens sana in corpore sano*.

De foto is gemaakt in het atelier van Eelsingh. Goed zichtbaar zijn decorstukken als gordijnen en de beschilderde achtergronddoeken. Op de achterkant van de foto staat vermeld: *Wedst(rijd) Rotterdam 1901, Kamp(ioen) P. Spruit, Gouden med(aille)*.

Op 1 januari 1902 telde de vereniging 93 mannelijke leden, verdeeld in werkende leden, ereleden en kunstlievende leden. De jaarlijkse contributie bedroeg tien gulden. Naast het turnen en

het vertonen van gymnastiekoefeningen gaf men jaarlijks uitvoeringen, ook wel propaganda-avonden geheten, een soort maskerade met een spetterend bal na. In 1901 werd ook een damesafdeling opgericht van 'turneressen', die meteen al 25 leden telde.

Al moeten de turners op de foto een ontspannen indruk maken, hun gezichten stralen weinig vrolijkheid uit. Misschien dachten ze even niet aan het eerste couplet van hun turnerslied:

*'Met fieren moed en vasten tred, marcheeren wij gezwind,
vrij jaagt de borst, vrij stroomt het bloed, blij zijn wij steeds
gezind*

*Gezondheid straalt uit ieders oog, en kracht stijft hem de voet,
die met ons, turners, mee wil gaan, trouw met ons mededoet'.*

Eekwal/Nieuwe Havenbrug, ca. 1930

De foto toont een prachtig winters tafereeltje van de omgeving van de Eekwal en de Nieuwe Havenbrug. De masten op de schepen geven aan dat dit gedeelte van de stadsgracht 's winters nog echt als haven gebruikt werd. In de verte zijn de herenhuisen op de Potgietersingel te zien. De Nieuwe Havenbrug, die in de negentiende eeuw ook wel Lutteke- of Polkabrug heette, is op deze foto niet nieuw meer. De brug met de sierlijke lantaarns uit de ijzergieterij van Wispelweij dateert uit 1875 en werd in 1939 vervangen door de huidige brug.

Opvallend zijn de hoopjes zand(?) die een soort parkeerplaats afbakenen voor karren. Naast de handkar op de voorgrond staat een man met pet naast een hondenkar, waarmee bussen melk vervoerd werden. De hond spitst zijn oren en houdt de fotograaf scherp in de gaten. Een bestuurder van een hondenkar werd destijds op de bon geslingerd als hij geen bak met water voor de hond bij zich had. Na de Tweede Wereldoorlog verdween de hondenkar uit het straatbeeld. (© foto Mollink).

Diezerkade, ca. 1925

Gezellig keuvelen twee schippers, leunend op een vrachtje turf op een kar aan de Diezerkade, in het zonnetje. De kade stond vroeger ook wel bekend als de Nijstad. Turfschippers waren destijds een bekende verschijning in de stad met hun zwarte petten en vaak opvallende baarden. De Turfmarkt herinnert nog altijd aan die tijd. Veel turf werd of per schip of met de Dedemsvaartse tram vanuit het Drentse veengebied naar Zwolle getransporteerd.

Bij het Blekerswegje was een steiger waar de turf, die per spoor werd aangevoerd, in schepen kon worden geladen. Turf die niet onmiddellijk verder werd getransporteerd, werd zolang opgeslagen op de Turfmarkt.

De foto is gemaakt voor 1931. Tot dat jaar woonde Lucas Bosch in het pand Diezerkade 6. Op dat adres was zijn sigarenmagazijn. Bosch was daarnaast horlogemaker. Zijn dochter zette de winkel in sigaren en tabak voort. (© foto Mollink).

Christoffer Jacobus Josephus Schaepman

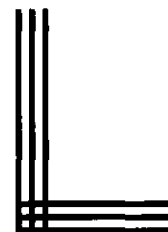
(1872-1962)

Chris Schaepman werd in Zwolle geboren. In het dagelijks leven was hij directeur van de azijn- en waskaarsenfabriek 'De Ster' op de hoek van het Groot Wezenland en de Assendorperstraat. Vanwege de intense lucht die zijn bedrijf verspreidde stond hij algemeen bekend als 'Zoere Chris'.

Chris was amateur-fotograaf. Hij behoorde in 1894 tot de oprichter van de Zwolsche Amateur-Fotografen Vereniging. Het was de tweede fotovereniging in Nederland. Chris nam meer dan tweehonderd keer deel aan fotowedstrijden, hij kreeg meer dan vijftig onderscheidingen en trad

ook op als jurylid. In 1903 won hij brons op een internationale fototentoonstelling te Hamburg. Op de jonge Bertus Meulenbelt maakte het werk van Schaepman grote indruk. Behalve impressionistische foto's in de stijl van de romantische school maakte Schaepman ook foto's zonder poespas van woonblokken of van de bezoeken van koningin Wilhelmina en prins Hendrik aan Zwolle. Om de fotografie in zijn woonplaats te stimuleren schonk Chris een wisselbeker aan de Zwolsche Amateur-Fotografen Vereniging, de zogenaamde 'Schaepman-beker'.

Jeanine Otten

Zaaiende boer, ca. 1920

Door een gedeeltelijk omgeploegd land loopt een boer met een zinken teiltje voor zijn buik. Hij staat op het punt om een hand vol zaad over het land uit te werpen. Achter hem staan vier knotwilgen langs een wetering. Het moet aan het begin van de lente zijn: het geboomte op de foto is nog niet vol in blad. Wat meer naar achteren staat een gewas op het veld en helemaal links op de foto ontwaren we een grote stapel kistjes. Mogelijk bevinden we ons in de buurt van een kwekerij. Geheel rechts tussen de twee wilgen is het dak van een boerderij zichtbaar. Waar Schaepman deze fraaie foto gemaakt heeft is niet bekend. Mogelijk bevond hij zich met zijn camera in Oldeneel of in de buurt van de Schellerbergweg.

De dieptewerking in de foto wordt versterkt door de van rechtsboven naar linksonder lopende lijn van de tegen de lucht afstekende knotwilgen en de tegengestelde lijn van de lichte baan van de wetering. Deze lijnen trekken ons oog als vanzelf naar het lichte vlak van de stapel kistjes links. De foto is een repropname van een glasnegatief.

Hoogstraat, Oranjefeest 1935

Het is warm weer in de Kamperpoort op Koninginnedag 31 augustus 1935. Een grote groep acht- tot tienjarige meisjes staat in de rij op de stoep van de Hoogstraat ter hoogte van de nummers 88 (geheel rechts), 90 en 92 (links). Om hun hals hebben de meisjes een kaartje, waarschijnlijk met de naam van de school erop. In het midden op de voorgrond lopen een druk gesticulerende man en vrouw over straat, misschien de juf en de meester van de school? Waarschijnlijk is de groep op weg naar het

gymnastieklokaal van de Willemschool aan het eind van de Hoogstraat.

In de Hoogstraat bevonden zich vroeger twee scholen: achter in de Hoogstraat de Willemschool en vooraan in de Hoogstraat, vlakbij de Beestenmarkt, de zogenaamde Zieltjesschool. Deze scholen zijn begin jaren zestig afgebroken. Hoogstraat 88 heeft als het oudste arbeidershuisje in de Hoogstraat onlangs de monumentenstatus gekregen. Tot het begin van de jaren negentig woonde in Hoogstraat 90 een kippenkoopman, die 'De Molle' als bijnaam had.

Beestenmarkt (Harm Smeengekade), ca. 1910

Omstreeks 1910 fotografeerde Schaepman een oud boertje en jong meisje op de Beestenmarkt, de huidige Harm Smeengekade. We zien stro liggen tussen de schoorpalen en kettingen waaraan het vee werd vastgezet op de vrijdagse veemarkt. Op achtergrond bevindt zich nog meer volk. Links staan wat mannen voor Bierhuis Welgelegen. De veemarkt op de Beestenmarkt verhuisde in 1931 naar het nieuwe veemarktterrein achter de Emmastraat (nu de IJsselhallen). De huizen op de foto maakten

in de jaren dertig plaats voor het bejaardenhuis van de Theodora Vos de Waelstichting, dat weer in de jaren zeventig vervangen werd door de bejaardenflat De Keersluis, Harm Smeengekade 18, en verzorgingshuis De Nieuwe Haven, Harm Smeengekade 20.

Het origineel is een zogenaamd lantaarnplaatje, de voorloper van de latere dia. De boogvorm die het nostalgische van de voorstelling nog verhoogt, is eigenlijk een stukje zwart papier dat tussen de twee glasplaatjes is gelegd.

Broerenkerkplein ca. 1930

In deze dramatische tegenlichtopname van een vegende man op een vrijwel leeg Broerenkerkplein vallen vooral de eigenaardige hooglichten op schoulers, bezem, handkarren en straatstenen op. Ook de lichtstralen die door de takken van de bomen vallen, zijn bij het afdrukken door Schaepman nog extra aangezet. Handkarren waren in de

jaren twintig en dertig een veelvoorkomend verschijnsel in de noordelijke binnenstad. Ze werden per dag verhuurd aan de vele venters die in die tijd op het Eiland en rond het Broerenkerkplein woonden.

Vanaf het midden van de vijftiende eeuw tot op heden vormen Broerenkerkplein en Broerenkerk het middelpunt van de noordelijke binnenstad. In de loop van de eeuwen zijn de functie van kerk en plein wel veranderd.

Vanaf de jaren vijftig tot ongeveer 1965 was er midden op het Broerenkerkplein een kleine speeltuin met een hek erom. Het gebied van het Broerenkerkplein viel in het midden van de jaren zestig onder de slopershamer. Bij de afbraak van de graanpakhuisen van Bergia, die de Wijndragerstoren flankerden, werd de buurt geteisterd door een ware rattenplaag. In de Wijndragerstoren zat tot begin jaren negentig de Zwolse mostermakerij. De Librije, die van 1758 tot 1899 dienst deed als Synagoge, fungeerde tot eind 1996 als expositieruimte van De Librije, het centrum voor hedendaagse kunst. Na de verhuizing van De Librije naar het Stedelijk Museum Zwolle werd het oude gebouw geheel in gebruik genomen door een sterrenrestaurant dat voordien alleen de kelder benuttede. Het plein fungeert vanaf de jaren zeventig als parkeerplaats voor het in 1974 geopende winkelcentrum.

Vermeerstraat,
ca. 1922

Hoewel dit straatje met zestien brandnieuwe houten woonblokken er keurig bijligt, mogen we blij zijn dat we niet de geur ruiken die er heeft gehangen. Afgebeeld zijn de in 1921 door de Gemeente Zwolle gebouwde noodwoningen aan de latere Vermeerstraat. Er was in die jaren zo'n woningnood dat de gemeente behalve op de afgebeelde plaats ook houten noodwoningen liet bouwen op de Turfmarkt. Het zal niet echt aangenaam wonen zijn geweest aan de Vermeerstraat: de huizen lagen vlak achter het terrein van de Gemeentereiniging.

De 32 woningen waren bedoeld voor grote gezinnen. Er was geen riolering, men moest het met houten tonnetjes doen, net als zoveel Zwollenaren in die tijd. Die tonnen werden door de Gemeentereiniging opgehaald en gereinigd op de Gemeentewerf, in de onmiddellijke nabijheid van deze houten huizen. Midden jaren dertig zijn de woningen

gesloopt voor de aanleg van de Schildersbuurt. De Schildersbuurt was één van de eerste uitbreidingsbuurten van Zwolle. De buurt kreeg voor die tijd een enorme woondichtheid. In totaal werden er 166 woningen op een terrein van ongeveer 1,5 hectare gebouwd. Na ongeveer 70 jaar waren de woningen aan vervanging toe. Dit bleek uit een in 1994 gehouden enquête: een ruime meerderheid van de bewoners gaf er de voorkeur aan om de buurt te slopen en er nieuwe woningen te bouwen. Dit gebeurde in 1999. In 2001 worden 150 koopwoningen, vier winkels en een wijkcentrum opgeleverd. Het ontwerp is van de Rotterdamse architect Koos Kok, verbonden aan het bureau van de voormalige Rijksbouwmeester prof. Wytze Patijn.

Pieter Nicolaas Louis Keuzekamp (1890-1964)

Annèt Bootsma -
van Hulten

Pieter Keuzekamp werd te Naarden geboren. Hij huwde in 1920 met de Deense Oda Söncken. In 1926 vestigde hij zich te Zwolle, waar hij aan de Oude Vismarkt 20 een winkel opende. Hij was opticien, handelaar in fotografische benodigdheden en fotograaf. Pieter stierf te Zwolle op 6 maart 1964. De winkel aan de Oude Vismarkt werd voortgezet door zijn zoon Bob en is nu in handen van de derde generatie, Hans Keuzekamp. Pieter was vooral geïnteresseerd in de actualiteit. Hij fotografeerde veel opmerkelijke

gebeurtenissen te Zwolle. Toneelvoorstellingen, voetbalwedstrijden, auto-ongelukken en zelfs jubilerende bruidsparen legde hij vast. Net als andere beroepsfotografen uit die tijd hanteerde hij ook wel eens de filmcamera. In de jaren dertig maakte hij 'bewegende beelden' van de asfaltering van de Hortensiastraat, van de bouw van het Stilobad aan de Turfmarkt en van zwemwedstrijden van de Zwolse Bad- en Zwemvereniging Zwarte Water B.Z.Z. bij de Hofvlietbrug.

Kind voor onbewoonbaar verklaarde woning, ca. 1930

Een aandoenlijk tafereel van een meisje aan een looplijn ergens in een krottenbuurt. De foto kan in die tijd op diverse plaatsen in Zwolle genomen zijn; in de Diezerpoort, de Kamperpoort of ergens rond de Broerenkerk waren genoeg gangen en steegjes met deplorabele woonomstandigheden. Hoewel de kleine behoorlijk in haar bewegingsvrijheid beperkt is lijkt ze er niet onder te lijden, ze kijkt nog guitig uit haar ogen.

Kerkstraat, bij de Diezerpoortenbrug, 1930

Jarenlang ging al het doorgaande verkeer dwars door de Zwolse binnenstad. Om de Diezerstraat te ontlasten werd hiervan al in 1925 een eenrichtingsweg gemaakt. Het verkeer van de Grote Markt richting noorden en oosten werd voortaan via de Oude Vismarkt, Gasthuisplein en Kerkstraat de binnenstad uit geleid. Op zaterdagmorgen 13 december 1930 vond 's morgens in de vroege een dramatisch ongeluk plaats op de Kerkstraat, vlak voor de Diezerpoortenbrug. Een man uit Sittard, die onderweg was met zijn schoonvader en driejarig zoontje, verkeek zich in het donker op de (nog altijd) verraderlijke bocht naar de brug. De auto – een Oldsmobile – schoot door, geraakte te water en zonk snel. Toegesnelde omstanders sloegen met een roeispaan een groot gat in de kap van de auto maar voor de inzittenden was het al te laat. Deze foto van het uittakelen van de auto stond de maandag daarop in de Zwolsche Courant. Op de achtergrond is het pand Kerkstraat 21-23 te zien, waar toen T. Boezeman, rijtuigfabrikant en autobekleder gevestigd was. Tegenwoordig zit hier de Popspeciaalzaak Plato.

De boterhal op de Nieuwe Markt, ca. 1930

De boterhal werd in 1884 gebouwd ten behoeve van de botermarkt. De markt in boter verplaatste zich toen van de Voorstraat naar de Nieuwe Markt.

Tijdens de beide wereldoorlogen deed de hal dienst als gaarkeuken. Daartussenin en daarna fungeerde het gebouw vooral als noodhuisvesting voor woningen en winkels tot het in 1951 door brand verwoest werd. Blijkens de foto is de hal ook (bij gelegenheid?) gebruikt als een soort tapperij. Een bordje achter de tap draagt het opschrift 'Heinekens bieren', achterin de hal hangt een bordje waarop het woordje 'ijs' valt te ontcijferen. De foto geeft een mooi tijdsbeeld. Aan de kleding te zien was het een zomerse dag, het zal onder de houten overkapping met een biertje of ijsje vast aangenaam toeven zijn geweest. Goed zichtbaar zijn de klapstoeltjes en rieten stoelen die tegenwoordig weer helemaal 'in' zijn.

*Kruidenierswinkel van Simon de Wit,
Thomas a Kempisstraat 31, jaren dertig*

Elke buurt had voor de oorlog zijn eigen winkels voor de eerste levensbehoeften. Er waren in Zwolle legio slaggers, bakkers, groentezaken en kruideniers. Dit bleef eigenlijk zo tot de opkomst van de eerste

supermarkten begin jaren zestig. Het Zwolse filiaal van Simon de Wit werd omstreeks 1930 geopend. Het stuk van de winkel waarvan wij een glimp opvangen ziet er klassiek uit, met tegeltjes aan de wanden en een granieten vloer. Het zichtbare assortiment biedt ondermeer wijn, custard, toffees en ander snoep en een opmerkelijk grote hoeveelheid vleeswaren. De verkoop van verduurzaamde (lang houdbare) vleeswaren door kruideniers begon in de jaren dertig. Een wat wij nu noemen 'speciale actie' in deze artikelen zal de reden voor de foto zijn geweest. Het 'U vraagt en wij draaien' bord vermeldt: 'lunchworst, boterhamworst, smulworst, leverworst, lunchham, ontbijtspek, preskop, plockworst, bloedworst en rookvleesch'; al deze heerlijkheden waarschijnlijk uitgesteld op de tafel.

Van Roijensingel 2-3, consultatiebureau, ca. 1930

Het consultatiebureau voor zuigelingen van de neutrale kruisvereniging het Groene Kruis kwam in 1919 tot stand dankzij de grote inzet daarvoor van Zwolle's eerste vrouwelijke huisarts dr. E.H. (Betsy) Hengeveld. De eerste jaren zetelde het consultatiebureau in het zogenaamde Passantenhuis aan de Friese Wal, maar deze huisvesting liet veel te wensen over. De verhuizing naar het toenmalige Klein Wezenland, naast Villa Eekhout, betekende een grote verbetering. Dr. Hengeveld tolereerde alleen borstvoeding, ze kon aan de inhoud van een luijer zien of daar de hand mee gelicht werd en dan kreeg je de wind van voren.

Ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van het bureau in 1944 werd een gedenkboekje op alfabet gemaakt, de 'F' vermeldt de volgende tekst:

*'F is de flesvoeding hier energiek tegengegaan
veel moeders trokken zich daar niets van aan
een vuile luijer moest worden meegenomen
waardoor dokter achter het bedrog kon komen*

"wat of dat mense daer toch an ziet

*begriep ik eelemaele niet"'.
"*

Albertus Meulenbelt (1904-1967)

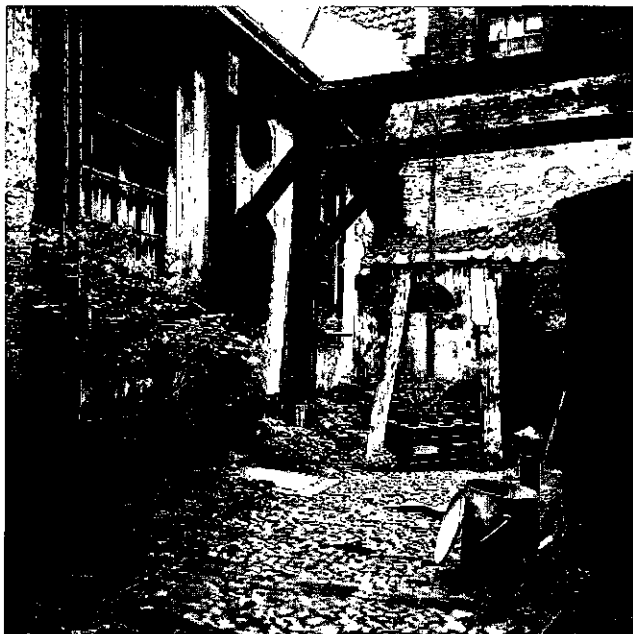
Lydie van Dijk

Albertus (Bertus) Meulenbelt werd te Zwolle geboren. Beroepsmatig was Bertus werkzaam in de administratie, hij begon als kantoorbediende en werd hoofd boekhouding van BP te Zwolle. In 1928 huwde hij met Annie F. Mauritz, die hij binnen de socialistische beweging had leren kennen. Ze gingen in de Meidoornstraat 15 wonen. Bertus was na de oorlog actief in de PvdA en in vele Zwolse culturele organisaties.

De fotografie beoefende Bertus als amateur. Sinds 1922 was hij lid van de Zwolse Amateur-Fotografen Vereniging. Bertus won in 1926 de eer-

ste prijs in het gebouw van de Zwolsche Kunstkring aan de Melkmarkt. Daarna volgden nog vele prijzen: medailles, plaquettes of diploma's. Bertus heeft een indrukwekkende lijst inzendingen naar tentoonstellingen op zijn naam staan. Meulenbelt werd vooral door landschappen en mensen geboeid, hij drukte die esthetiserend af. Hij werkte in de stijl van de romantische school. Door de scherpte uit de foto weg te werken kreeg men een schilderachtig effect. Na de oorlog veranderde zijn stijl. Hij zocht nu naar ongedwongen situaties en legde vlietende momenten vast.

Papenstraat 3, binnenplaats, ca. 1950

De huizen Papenstraat 3-1 en 3-2, achter het Celepoortje, zijn rond 1950, wanneer deze opname wordt gemaakt, nog bewoond. Meulenbelt heeft dezelfde dag ook een opname gemaakt met de bewoonster en de bakker op de binnenplaats.

Duidelijk is te zien hoe bouwvallig het pand in 1950 al was: het pleisterwerk bladdert af en de muren worden gestut. Er waren toen nog twee bewoonsters. Op 3-1 woonde van 1935 tot 1965 Petronella Poortier, op 3-2 van 1932 tot 1957 Ida Middendorp. Beide dames verhuisden naar het Hervormde Rusthuis, Van Karnebeekstraat 67. Het huisje werd toen onbewoonbaar verklaard.

Sinds het eind van de zestiende eeuw hebben hier arme vrouwen gewoond. Voor de restauratie van het Cele-complex heeft de afdeling Monumentenzorg van de gemeente Zwolle nauwkeurige opmetingen gedaan. Het huisje heeft geen verdieping, het heeft een lessenaardak en aan de oostzijde een kleine kelder. Deze kelder is pas tijdens de restauratie in 1973 ontdekt, hij was volgestort met puin. De op de foto gestutte zijgevel is bij de restauratie vrijwel van de grond af nieuw opgetrokken. De segmentboog boven de deur en het ovale venster erboven zijn wel weer op hun oorspronkelijke plaats teruggezet. Na de restauratie is het ingericht als beeldhouwersatelier. Kunstenaar Titus Leeser heeft hier tot zijn dood in 1996 gewerkt.

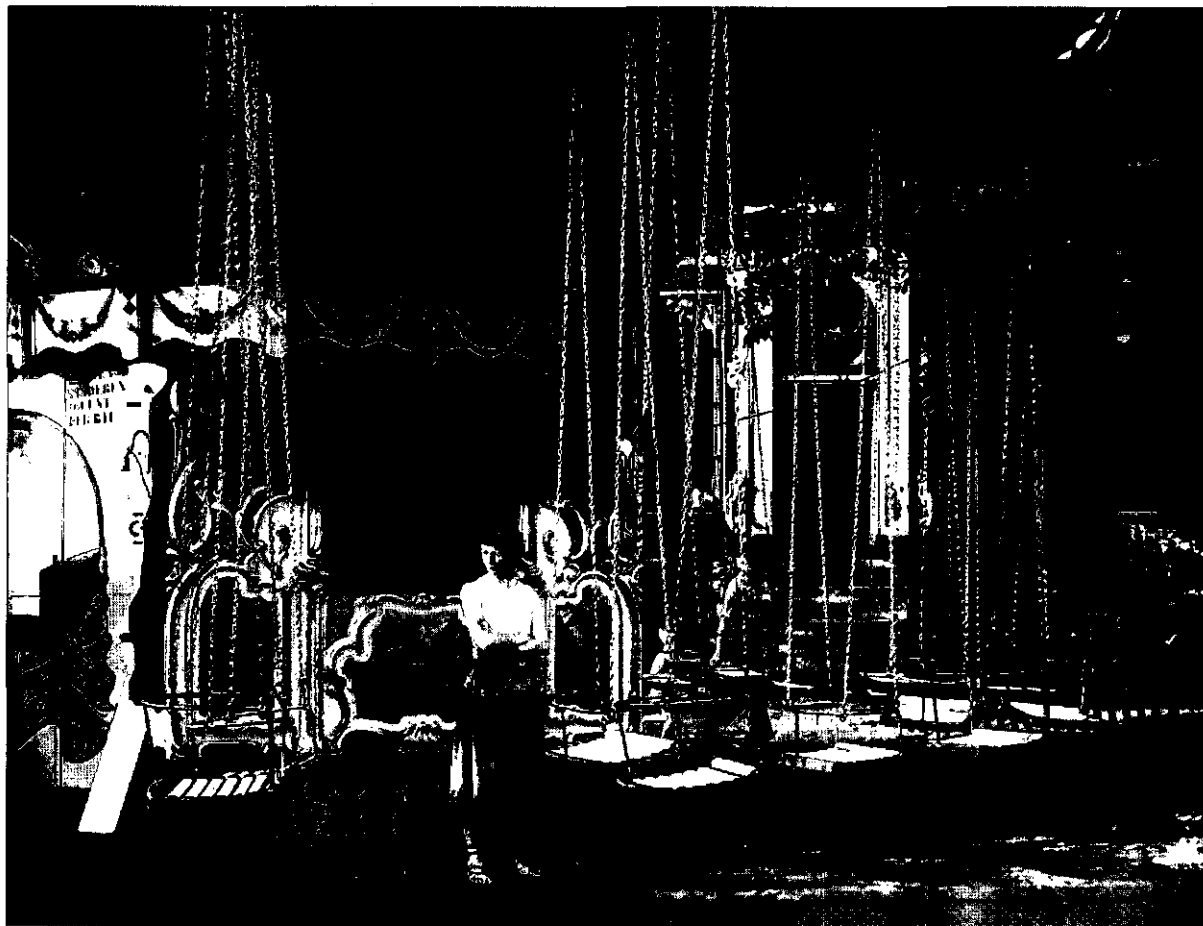
Dansende beer in de Hoogstraat, 1924

Ook in de jaren twintig van de vorige eeuw deed de marechaussee pogingen vreemdelingen het land uit te zetten. In dit geval betrof het de in de provincie Triëst geboren Giovanni Nedilk. De reden was dat het om een zigeuner ging. Door deze bemoeienissen is in het Marechaussee Museum in Buren een boekje terechtgekomen met aantekeningen van Nedilk. Hieruit is de route die hij nam en de plaatsen waar hij optredens met zijn beer verzorgde, te volgen.

Hij reisde van 20 juli 1923 tot 20 augustus 1924 door noord en midden Nederland. Op 27 mei deed hij Zwolle aan. De lokale bevolking en burgemeesters van de steden waar hij optrad waren het niet eens met de opstelling van de marechaussee. Volgens hen gedroegen de man en zijn gezin zich goed. Zij beschikten over voldoende middelen van bestaan en voorzagen met hun optredens in een duidelijke behoefte.

Het fenomeen van rondtrekkende lieden met dansende beren, meestal uit Oost-Europa, is al oud. Al op middeleeuwse kermis-sen komt men hen tegen.

Lege zweefmolen voor het Hopmanshuis, 1954

Met deze foto won Meulenbelt in 1954 de eerste prijs in de door de Zwolsche Courant georganiseerde fotowedstrijd 'Zwolle één'. Dezelfde foto stuurde hij ook in voor de 16e Nationale Kerstsalon (Arti Amsterdam), waar hij een eervolle vermelding kreeg.

Het festival 'Zwolle één', waarvan de fototentoonstelling een onderdeel was, werd om drie redenen georganiseerd, zoals in de Zwolsche Courant van 1 juni 1954 te lezen is:

- 1. om de jaarlijkse kermis om te buigen*
- 2. om een verbroedering tussen de winkeliers te bewerkstelligen*
- 3. omwille van onze stad die niet mag achterblijven in het koor der steden.*

Wat precies met het ombuigen van de kermis en de verbroedering tussen de winkeliers bedoeld wordt,

is niet erg duidelijk. Wel zijn in het actiecomité de winkeliersverenigingen van Assendorp, de binnenstad, Diezerpoort en de Kamperpoort vertegenwoordigd. De activiteiten waren o.a. een opera, een bloemententoonstelling, speedbootraces en Tiroleravonden.

Journalisten uit het hele land konden vooral een kijkje achter de schermen nemen. Voor de organisatoren zou het een succes zijn, wanneer er 50.000 mensen zouden komen. In de kranten rond het einde van de manifestatie is niets over het totale aantal te vinden.

De zweefmolen op de foto heeft eigen draaiorgel, waarvoor de vrouw op klanten wacht. Onder dit orgel zijn waarschuwendende teksten aangebracht: 'Het publiek heeft de bevelen van het personeel tipt op te volgen' aan weerszijden van 'Ieder draait voor eigen risico'. Kinderen konden voor 10 cent een rit maken.

**Onbewoonbaar verklaarde woningen
aan het Klein Grachtje, ca. 1955**

De huisjes aan het Klein Grachtje zijn dichtgetimmerd; zij zijn onbewoonbaar verklaard volgens het bordje bij de deur.

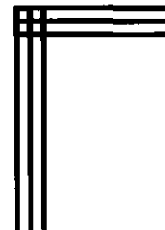

Het Klein Grachtje liep langs de stadsgracht en deels, zoals de naam aangeeft, langs een kleinere gracht. De loop ervan is nog maar ten dele terug te vinden in het huidige stratenpatroon. Nu loopt langs de stadsgracht de Zamenhofsingel, het stuk langs de vroegere gracht is deels bebouwd. De huidige

straat met de naam Klein Grachtje loopt niet meer door naar de singel, het is een doodlopend straatje in het winkelcentrum Diezerpoort.

De kleine gracht was de gracht rond het ravelijn, een ongeveer driehoekig onderdeel van de stadsverdedigingswerken. Het lag vooruitgeschoven buiten de stadsmuur in de gracht. Op de zeventiende-eeuwse kaart van Joan Blaeu is te zien dat men via de brug bij de Diezerbuitenpoort op dit ravelijn kon komen en zo door een kleinere poort buiten de stad.

Op de kaart van Zwolle van Tordoir uit 1846 is de gracht al gedempt. Wel moest men nog de omweg via het huidige Diezerplein maken om bij het Klein Grachtje te komen. Het was een armoedige buurt. Al in 1935 werd een begin gemaakt met de afbraak van de huizen, maar het zou nog tot 1966 duren voor het laatste pandje was verdwenen.

Adolf Hermanus Henneke (1914-1976)

Wim Huijsmans

Dolf Henneke werd te Amsterdam geboren als zoon van een tramconductor. Voor de oorlog werkte hij voor het legendarische Polygoon-journaal. In 1939 huwde hij met Louise W. Westhoff. Tijdens de oorlog ontvluchtte hij Amsterdam en verzeilde in Zwolle, waar hij bij fotograaf J. Heukels ging werken. Na korte tijd in de Wilhelminastraat gewoond te hebben, werd vanaf 1949 de Julianastraat zijn domicilie. Dolf stierf na een kort ziekbed in december 1976. Zijn schrijvende collega Jan Louwen eerde hem, weliswaar zonder foto, met een In memoriam in de *Zwolsche Courant*.

In 1945 legde Dolf de bevrijding van Zwolle in foto's vast. Vervolgens begon hij persfoto's naar de *Zwolsche Courant* te sturen. Deze werden in het begin veelal teruggestuurd, maar spoedig verschenen er wel foto's van hem in de krant. Dolf - met glad gekamd haar en rokende sigaar - was de eerste echte Zwolse zelfstandige persfotograaf. Hij had een eigen bedrijfje, de 'Foto-Persdienst Henneke'. Dertig jaar lang publiceerde de *Zwolsche Courant* zijn foto's van actuele gebeurtenissen. Als persfotograaf streefde Dolf naar duidelijke foto's, hij ging niet 'op de kunsttoer'. Jarenlang was hij lid van de Nederlandse Vereniging van Fotojournalisten, hij maakte deel uit van het hoofdbestuur.

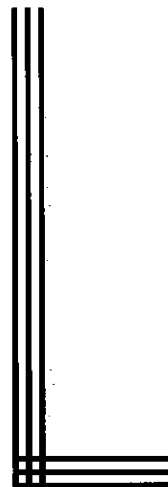

Gasfabriek aan het Assiesplein, 1954

Als een reusachtig bouwwerk rijst de gashouder op achter het kantoorgebouw van de gasfabriek. Sinds 1848 was de gasfabriek

aan het Assiesplein gevestigd. De gashouder dateert van 1909. Vanaf die datum nam het verbruik van gas onder de Zwolse bevolking enorm toe. Bij oude Zwollenaren zullen de muntjes voor de gasmeter nog wel bekend zijn.

De foto is gemaakt op 22 oktober 1954. De datum is bekend vanwege de grote veranderingen die te wachten stonden in dit gebied. De gasfabriek en gashouders zouden namelijk uit het Zwolse stadsbeeld verdwijnen in verband met de overschakeling op aardgas uit Slochteren. Dat nam nog zeker tien jaar in beslag. Geleidelijk aan werden de gebouwen afgebroken. Het totale gebied werd opnieuw ingericht. Nu vindt men er het parkeerdek Noordereiland. De oorspronkelijke aarden wal langs de stadsgracht, die in de zeventiende eeuw als bastion diende, is zo veel mogelijk hersteld.

Grote Kerkplein, ca. 1960

Niet alleen de achterzijde van het stadhuis, maar ook de automodellen geven aan dat deze foto in het begin van de jaren zestig gemaakt is. Toen mocht nog overal geparkeerd worden. Parkeermeters of -vakken waren er nog niet. Parkeerplicht was een onbekend fenomeen. Het Grote Kerkplein was nog autovrij.

De foto laat de achterzijde van het stadhuis zien. Hier bevindt zich de uit 1448 daterende Schepen-zaal. In vroeger tijden werd hier niet alleen bestuurd maar ook recht gesproken. Nu doet de ruimte dienst als trouwzaal. De voorgevel van het stadhuis is in de negentiende eeuw opgetrokken en bij de nieuwbouwplannen gehandhaafd. Het nieuwe stadhuiscomplex met de hoofdingang - tussen

zes verticale schijven - is in de jaren zeventig na een heftige strijd tussen voor- en tegenstanders tot stand gekomen. Architect ir. J.J. Konijnenburg was de ontwerper van de nieuwbouw. Het werd in 1976 in gebruik genomen. In het plaveisel voor het stadhuis is de plek aangegeven waar de voormalige Raadstoren gestaan heeft, die in 1844 werd afgebroken. Rechts op de foto is de Lombardstraat te zien, die bij de nieuwbouwplannen van het stadhuis gehandhaafd is om het middeleeuwse stratenplan geen geweld aan te doen.

In 1979 heeft Adam, een beeld van Auguste Rodin, een plek voor het stadhuis gekregen. Daarvoor stond hij op de Grote Markt. Adam lijkt nog steeds meer aandacht te hebben voor het in conditie houden van zijn eigen spierbundels dan voor de bezoeker van het stadhuis.

Hoek Oude Vismarkt/Diezerstraat, ca. 1960

Zoals nu bedrijven langs de A 28 reclame maken voor allerhande zaken en artikelen, zo functioneerde het pand op de hoek van de Diezerstraat en de Oude Vismarkt decennia lang als de plek waar de Zwolse middenstand zijn waren onder de aandacht bracht. Via de Oude Vismarkt verliet een groot gedeelte van het doorgaande verkeer de stad. Het verkeersbord getuigt daarvan. En jarenlang is de zijgevel van het notenwinkeltje ook de plek geweest (en nu nog) waar menige Zwollenaar zijn fiets even neerzette om in de Diezerstraat boodschappen te doen. Onwillekeurig keek je dan toch even naar de reclame.

Hoewel reclame-uitingen op muren in de afgelopen decennia geleidelijk aan uit het straatbeeld zijn verdwenen (ze werden als ontsierend en eerzaam fröbelwerk ervaren), is er de laatste tijd een toemennende tendens om oude slogans juist weer in ere te herstellen.

De foto is gemaakt in of voor 1960. In dat jaar vestigde zich namelijk Hotel Dijkstra aan de Grote Markt in plaats van Hotel Peters. In de jaren vijftig emigreerden vele Zwollenaren naar Canada en Australië. Van Beek speelde daar gewiekst op in met zijn reclame voor koffers. De Fordgarage van Swaagman was gevestigd in de Veerallee (op de hoek van de Jhr. Strick van Linschotenlaan).

Speeltuin aan de Hortensiastraat, ca. 1955

Toen Assendorp rond 1930 tot aan de Hortensiastraat vol gebouwd raakte en men begon met woningbouw op de Pierik, werd op een open terrein tussen de Hortensiastraat en de Geraniumstraat een speeltuin aangelegd.

De speeltuin in Assendorp werd in 1934 gerealiiseerd. Het gebouwtje in de speeltuin werd ontworpen door Jan Gerko Wiebenga, die in 1931 tot stadsarchitect benoemd was. Hij heeft ook de uitbreiding van het Sophia-ziekenhuis aan de Rhijnvis Feithlaan en het Openluchtbad aan de Ceintuurbaan ontworpen.

De foto is waarschijnlijk gemaakt op een zondagochtend vanaf het dak van de Ambachtsschool. Het is nog erg stil op straat. Er is geen auto te zien. In het pand Geraniumstraat 14 was slagerij Poppe gevestigd. Die zat daar van 1950-1963. In de verte is de oude IJsselcentrale aan het Almelose Kanaal te zien.

In 1999 is de speeltuin vernieuwd. In het kader van het 30-jarig bestaan van de WEZO zijn de banken en speeltuigen gerepareerd. Ook het groen werd onder handen genomen. De speeltuin wordt gerund door vrijwilligers.

Rodetorenplein en Bodecentrum, ca. 1950

Jarenlang functioneerde het Rodetorenplein als bodecentrum. Na de binnenschippers, die hun goederen op de kade losten, kwamen de vrachtrijders, die allerhande goederen naar het Rodetorenplein brachten en andere weer mee terugnamen. Vanuit bijna elke plaats in de regio reed dagelijks de zogenaamde 'pakjeswagen' naar het Rodetorenplein om goederen aan en af te voeren. Ook particulieren konden op het plein goederen ter bezorging afgeven. Elke vrachtrijder had zijn vaste stek op het plein.

Het was er steeds een drukte van belang. De administratieve rompslomp werd onder het genot van een kopje koffie of iets sterkers afgedaan in het café van H.J. Beijer, Beijer's Bestelhuis, aan het Rodetorenplein 11. In 1960 kwam aan de bedrijvigheid op het Rodetorenplein een eind toen het Bodecentrum een nieuw onderkomen kreeg aan de Boerendanserdijk.

Op de achtergrond zijn de bedrijfsgebouwen van de ABTB en van Schaepman's Lakfabrieken te zien.

Adrianus Everaarts (1931)

Lydie van Dijk

Strikt genomen valt Everaarts buiten het behandelde tijdsbestek. Vanwege het feit dat hij als laatste van een achtereenvolgende lange reeks gerenommeerde fotografen gevestigd was aan de Nieuwe Markt 9, en omdat hij gebruik maakte van oude technieken, is er voor gekozen hem in dit overzicht op te nemen.

Op 17 januari 1931 werd Adrianus (Aart) Everaarts als zoon van een Zwolse fotograaf in Hillegersberg geboren. Hij volgde de opleiding tekenen en schilderen aan de kunstacademie te Rotterdam. In 1965 nam Aart het fotoatelier annex winkel van zijn vader aan de Nieuwe Markt over. Zoals boven opgemerkt, zette hij daarmee een langdurige traditie van het pand voort, want al vanaf circa 1900 hadden fotografen daar hun winkel en atelier. Daarnaast doceerde hij jarenlang fotografie aan de

Groningse kunstopleiding Minerva. In 1989 zette Aart een punt achter de fotografie en pakte hij zijn oorspronkelijk métier weer op. Tegenwoordig schildert hij bij de Zwolse schildersclub 'Het Palet'.

Aart Everaarts fotografeerde in opdracht op velerlei terrein. Zoals interieurs van industriële gebouwen, illustraties voor jaarverslagen en opdrachten voor C&A. Zijn vrije werk is bij uitstek artistiek, zijn opleiding tot kunstschilder heeft Aart in zijn fotografie nooit verloochend. Hij experimenteerde met grafiek, gomdruk, zeefdruk en fotografie. Bij het afdrukken greep hij soms terug op de schilderachtige fototechnieken uit de negentiende eeuw. Dat gebeurde overigens met de nodige twijfel, omdat hij vond dat het eigen karakter van de fotografie er door verdoezeld werd.

D. Everaarts op motor op de Nieuwe Markt, ca. 1950

Fotograaf Dirk Everaarts, vader van de maker van de foto, bracht op de motor bestellingen rond. Zijn zaak was sinds 1939 gevestigd aan de Nieuwe Markt 9. Hij was afkomstig uit Rotterdam, waar hij als chef van twaalf mensen in een fotozaak werkte. Via een vriend kreeg hij de tip dat in Zwolle de zaak van Ulrich Roosdorp te koop was. Omdat hij graag een eigen bedrijf wilde beginnen, heeft hij deze toen, inclusief de inventaris, voor fl. 500,- overgenomen. Roosdorp had meer zaken, o.a. één in Kampen. Op zijn beurt had Roosdorp het bedrijf overgenomen van Franz Ziegler.

Everaarts Sr. is in 1967 overleden. Tijdens de periode daaraan voorafgaand had zijn zoon de zaak al geleidelijk overgenomen. Tot 1989 was het bedrijf gevestigd aan de Nieuwe

Markt. Daarna is er een restaurant in het pand gekomen (Collectie Everaarts).

Klein Grachtje. Afdruk van een kleurendia, jaren vijftig

De fotograaf schept een sfeervol, winters beeld met deze tegenlichtopname. De ondergaande zon komt net onder het besneeuwde wasgoed uit. Op achtergrond is in het midden de Oosterkerk te zien en een gebouw op de Badhuiswal, geheel rechts de zijkant van het Flevogebouw.

In deze periode lagen er nog volop woonschepen in dit stuk van de stadsgracht.

Op de voorkant van de bakfiets staat de naam R. Hen... Mogelijk is dit transportmiddel eigendom van de familie Hensen, die in 1953 op het adres Klein Grachtje 29 woonde. L. Hensen was kantoorbediende.

Op de plaats van het Klein Grachtje ligt nu de Zamenhofsingel, die binnenkort omgedoopt wordt tot Burgemeester Drijbersingel. Het Klein Grachtje boog niet met het water mee tot de brug over de singel, maar liep ongeveer rechtdoor naar het Diezerplein (Collectie Everaarts).

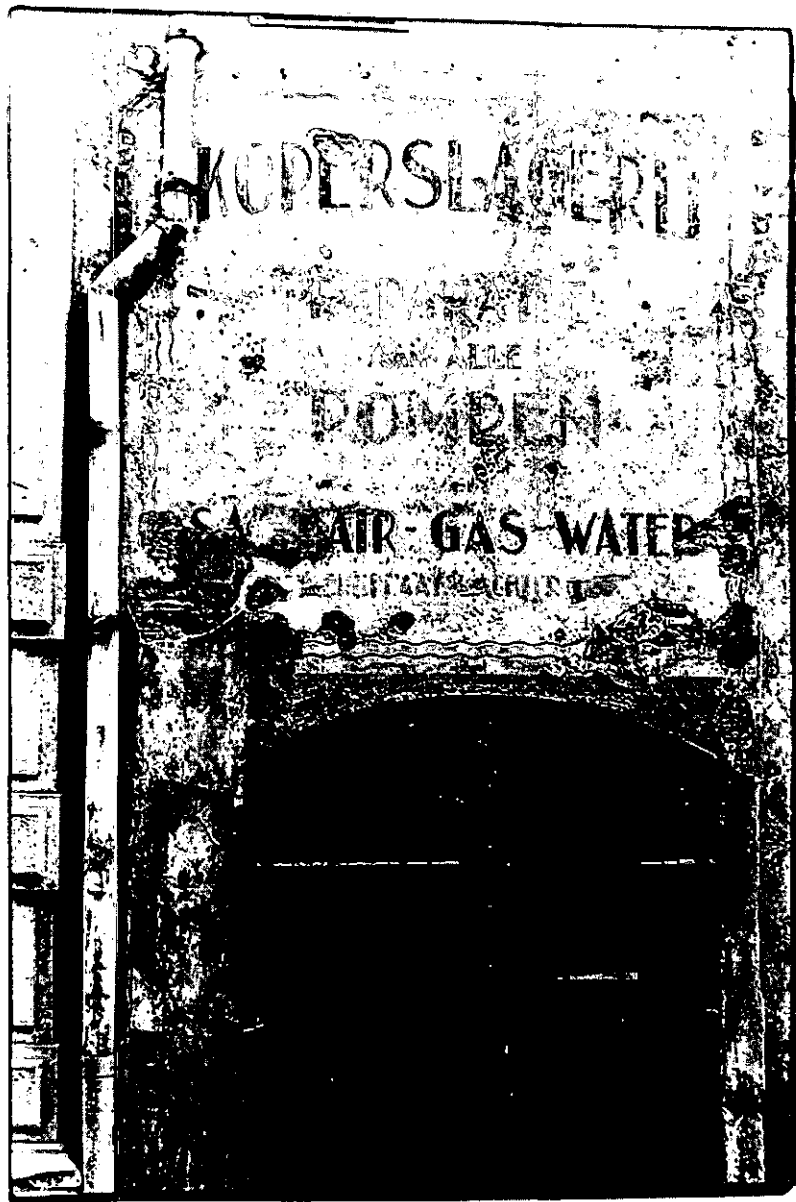

*Oud-havenmeester Selhorst
Barietafdruk 40 x 50 cm, ca. 1980*

Door zijn hele carrière heen heeft Everaarts zich bezig gehouden met portretfotografie. Door de belichting heeft de fotograaf er een spekend portret van gemaakt. De aandacht wordt geheel op de persoon gericht door deze lichtval en door de neutrale achtergrond.

De geportretteerde is H. Selhorst, in een karakteristieke houding uitgebeeld. Selhorst trad tijdens oorlog in dienst bij de markt- en havendienst van de gemeente Zwolle. In de loop van zijn veertigjarig dienstverband is hij opgeklommen van hulp tot hoofdopzichter (Collectie Everaarts).

*Muurreclame hoek Kalverstraat / Kamperstraat
kallitypie 30 x 47 cm, ca. 1990*

De tekst van de oude muurreclame luidt: 'Koperslagerij / reparatie aan alle pompen / sanitair - gas

- water'. Van de gerestaureerde beschikking is nu ook nog te lezen: 'werkplaats achter', met een wijzende hand.

Deze muurreclame is mogelijk eind jaren twintig op de muur aangebracht. Het lettertype stamt uit die periode. De strakke, versierende elementen aan linker- en rechterzijde, op de foto niet goed zichtbaar, zijn uit de late Jugendstil.

In de buurt van de reclame hebben meer dan een eeuw koperslagers gewoond. Begin negentiende eeuw woonde koperslager Evert Meuleman in de Korte Kamperstraat A 157. Het bedrijf blijft in de familie. In de twintiger en dertiger jaren van de twintigste eeuw is Gerrit Meuleman eigenaar, wonend in de Korte Kamperstraat 30 (de huisnummering is inmiddels gewijzigd). In het adresboek van Zwolle wordt bij zijn naam in 1922 vermeld: fabriek van koper- en blikwerk. De ontwikkeling van de moderne techniek is aan de vermelding van elf jaar later te zien. Er wordt aan toegevoegd: 'Aanleg van gas, waterleiding en elektrisch licht'. Meuleman wordt tot 1965 vermeld, aanvankelijk als koperslager, later alleen als winkelier (Collectie Everaarts).

Biografisch overzicht Zwolse fotografen 1860-1960

Jeanine Otten

ADRIAN, Hendrik Benjamin

Amsterdam 29 september 1836 - Zwolle 30 juli 1887. Ned. Hervormd

BEROEP: fotograaf (niet altijd)

PERIODE: ca. 1870-1887

ADRES/ATELIER: 1860: Praubstraat. 1877 (adresboek): Deventerstraat L186, daarna Celestraat O344.

APELDOORN, Sibbel

Blokszijl 26 april 1911 - Zwolle 22 maart 1972

BEROEP: fotograaf

PERIODE: ca. 1936-1972

ADRES/ATELIER: 1914: Van Ittersumstraat 94. 1939-1966: Van der Helststraat 11. 1966-1972: Mendelssohnstraat 29.

AUVRAY

BEROEP: rondreizend daguerreotypist.

PERIODE: 1842

ADRES/ATELIER: 1842: Praubstraat 16-18 (Café Belle Vue / logement H.G. Breyinck).

BAKKER, Sander

Schoterland 28 oktober 1894 - ?

BEROEP: fotograaf

PERIODE: 1933-1936

ADRES/ATELIER: 1933: Molenweg 86, daarna Luttekestraat 23a. In november 1936 met gezin naar Leeuwarden vertrokken.

BEEK jr., Aart van ter

Zwolle 17 maart 1895 - ? Gereformeerd

BEROEP: sigarenmaker (doorgehaald), fotograaf

PERIODE: 1916 - 1919

ADRES/ATELIER: 1916: Thomas a Kempisstraat 51. In augustus 1919 naar Apeldoorn vertrokken.

BECKER

BEROEP: fotograaf

PERIODE: 1860

ADRES/ATELIER: 1860: Praubstraat 16-18 (Café Belle Vue / logement H.G. Breyinck).

BERNARD, Désiré

BEROEP: rondreizend fotograaf

PERIODE: 1859

ADRES/ATELIER: 1859: Grote Markt (bij Van der Mook).

BIESEMAN, Petrus Johannes

Zwolle 5 juli 1860 - Zwolle 17 december 1931. Rooms Katholiek

BEROEP: fotograaf

PERIODE: ca. 1880-1930

ADRES/ATELIER: 1891: Deventerstraat L345. 1896 tot aan zijn dood: Deventerstraat (L 431 =) 2 = Van Karnebeekstraat 2.

BINGLER, A.K.

BEROEP: fotograaf.

PERIODE: oktober-november 1861

ADRES/ATELIER: Praubstraat 16-18 (Café Belle Vue / logement H.G. Breyinck).

BOSCH, Hendrik Johan Christoffel van den

Amsterdam 21 januari 1845 - ? Ned. Hervormd

BEROEP: fotograaf

PERIODE: ca. 1865-1866.

ADRES/ATELIER: ?- november 1865: Amsterdam. 29 november 1865-1866: Zwolle, Dijk I 112. Vertrokken: vrij snel na vestiging, 1866.

BRAAK, L.R. van den

BEROEP: kunstschilder, fotograaf.

PERIODE: 1860, juli-augustus 1861, december 1861

ADRES/ATELIER: Juli 1861: Oude Vismarkt (tegenover J.W. Holtkamp). December 1861: Praubstraat 16-18 (Café Belle Vue / logement H.G. Breyinck).

BRAAKHEKKE

BEROEP: fotograaf

PERIODE: ca. 1910-1911

COHEN, Mozes

Hasselt 16 april 1822 - Zwolle 20 september 1899. Ned. Israëlitisch

Vader van fotograaf *Abraham*.

BEROEP: koopman (1846), fotograaf (1860 en later)

PERIODE: 1862-1899

ADRES: 1862: Voorstraat A36. Vanaf ca. 1877: Nieuwstraat (verschillende nrs.), Jufferenwal A188.

ATELIER: 1862: Diezerstraat (bij G.J. van der Veen, in verwarmde glazen tent). 1877: Nieuwstraat (bij de Broerenstraat).

COHEN, Abraham

Zwolle 7 mei 1848 - Zwolle 28 februari 1923. Ned. Israëlitisch

Zoon van fotograaf *Mozes*.

BEROEP: fotograaf

PERIODE: 1862-ca. 1900

ADRES/ATELIER: 1862: Diezerstraat. Vanaf ca. 1877: Nieuwstraat (als boven). Na 1903: Willemskade (K692 =) 16, later Willemskade 12a.

COHEN & CIE

Mozes en Abraham Cohen (zie boven).

DEUTMANN, Hermanus Franciscus Johannes Maria

Zwolle 8 juni 1870 - Den Haag 1925. Rooms Katholiek
Zoon van fotograaf *Franz W.H.*

BEROEP: (hof)fotograaf

PERIODE: september 1892-oktober 1895

ADRES/ATELIER: 1888-1889: Hannover. September 1889-oktober 1890: Bremen. Mei 1891-september 1892: Londen. 1892-1895: Zwolle, Kamperstraat 9. Oktober 1895-1925: Den Haag, Zeestraat 55.

Na zijn dood nam de eveneens uit Zwolle afkomstige fotograaf *Franz Ziegler*, die na 1919 enige tijd bij H.F.J.M. gewerkt had, diens atelier over.

DEUTMANN, Franz Wilhelm Heinrich

Haarlem 26 augustus 1840 - Soest 9 juli 1906. Rooms Katholiek

Zoon van fotograaf *Franz Wilhelm* (Dorsten (Westfalen) 1808 - Delft 1895), atelier Amsterdam Keizersgracht 455.

Vader van fotograaf *Hermanus F.J.M.*

Vanaf 1850 werkzaam in Amsterdam in de Hartenstraat in het fotografisch atelier van zijn vader.

BEROEP: portretfotograaf, stadsfotografie

PERIODE: 1865-ca.1900

ADRES/ATELIER: 1850: Amsterdam, Hartenstraat. 1865: Zwolle, Bitterstraat. 1866-1905: Kamperstraat 9. Vertrokken 17 april 1905 naar Amsterdam (atelier Kamperstraat in 1905 overgenomen door fotograaf *Robert Ziegler*).

DUVEEN, Maurits

Groningen 12 augustus 1877 - Batavia (vermoedelijk) 21 februari 1936. Ned. Israëlitisch

BEROEP: fotograaf

PERIODE: 1907-1908

ADRES/ATELIER: vanuit Groningen naar Weener (Duitsland). In 1901 teruggekomen naar Groningen vanuit Nijmegen. 1901-1902: Oudeweg 16b. 1902-1904: Leiden en Amersfoort 1904-1907: Eerste Drift (Ged. Zuiderdiep) 1. 26 juli 1907-11 augustus 1908: Zwolle, Tuinstraat 24. Augustus 1908-?: Rotterdam en vervolgens Amsterdam. Werkte in Groningen samen met zijn broer(s).

DIJK, Johan van

Kampen 24 december 1883 - ?

BEROEP: fotograaf

PERIODE: augustus-september 1905. Kwam uit Harderwijk, vertrokken naar Meppel.

ADRES/ATELIER: Van Ittersumdwarsstraat 12.

Zie ook bij: *Golverdingen, Cornelis*.

EELSINGH, Jan Anthonie

Groningen 20 juli 1866 - Zwollerkerspel 25 september 1949. Ned. Hervormd

Vader van fotograaf *Wilhelm (Wim)* en schilderes *Christiana (Stien)*.

BEROEP: schilder, fotograaf

PERIODE: 1898-ca. 1949

ADRES/ATELIER: 1892: Maasbree (L). September 1892: Zwolle, Assendorpersteeg L 141b, L139a, L123. 1898-1903: Nieuwe Markt G26. 1903: Nieuwe Markt (G25 = sinds 1906) 9. 1912-ca.1949: Zwollerkerspel, Spoolde, huize 'Linquenda' Veerallee / Beukenallee.

EELSINGH, Wilhelm (Wim)

Zwolle 22 september 1895 - Zwolle 13 maart 1976

Zoon van fotograaf *Jan A.*

BEROEP: (hof)fotograaf

PERIODE: 1928-ca. 1966

ADRES: 1895-1912: Zwolle. 1912-1928: Zwollerkerspel, Spoolde. 1928-1949: Kamperstraat 30. 1949-1966: Veerallee.

ATELIER: 1928-1949: Nieuwe Haven 6. 1949-1966: Veerallee, Villa Linquenda.

EISELIN, Willibrordus Petrus

Den Helder 12 juli 1898 - ?

BEROEP: fotopersbureau Eiselin

PERIODE: 1932-1937

ADRES/ATELIER: ?-1932: Haarlem. 1932-21 juni 1937: Zwolle, Van Galenstraat 40. 21 juni 1937-?: Groningen.

EVERAARTS, Adrianus (Aart)

Hillegersberg 17 januari 1931.

Zoon van fotograaf *Dirk*.

BEROEP: fotograaf

PERIODE: 1965-1989

ADRES/ATELIER: 1965-1989: Nieuwe Markt 9.

EVERAARTS, Dirk

Bergambacht 17 september 1905 - Zwolle 17 oktober 1967. Gereformeerd

Vader van fotograaf *Aart*.

BEROEP: fotograaf

PERIODE: 1939-ca. 1965

ADRES: ?-12 juli 1939: Hillegersberg. 12 juli 1939-1965: Zwolle, Nieuwe Markt 9. 1965: Spoolderbergweg 1-4.

ATELIER: 1939-1965: Nieuwe Markt 9 (daarvoor 1929-1939 atelier *Ulrich Roosdorp*, daarvoor 1912-1929 atelier *Robert Ziegler*, daarvoor 1898-1912 atelier *Jan Eelsingh*).

FRAAIJ, Abraham

Zwolle 20 november 1891 - ? Ned. Hervormd

BEROEP: fotograaf

PERIODE: ca. 1915-augustus 1916. Februari-mei 1917. November 1917-juni 1919.

ADRES/ATELIER: 1915-1916: Zwolle, Thomas a Kempisstraat 34. Augustus 1916-februari 1917: Utrecht. Februari 1917-mei 1917: Zwolle. Mei 1917: vertrokken naar Rheden. November 1917-3 juni 1919: Zwolle, Diezerplein 32, Resedastraat 6, Molenweg 46. 3 juni 1919-?: Rotterdam.

GERRITSE, Pieter

BEROEP: fotograaf (voor o.a. *Zwolsche Courant*), filmprojectie.

PERIODE: 1957-?

ADRES/ATELIER: 1957: Van Karnebeekstraat. 1961: Zonbloemstraat.

GOLVERDINGEN, Cornelis

Vuren 31 december 1884 - ? Ned. Hervormd

BEROEP: fotograaf

PERIODE: 1906-1917

ADRES/ATELIER: ?-1906: Gorinchem. 1906-1908: Zwolle, Van Ittersumdwarsstraat 12. 1908-13 april 1917: Deventerstr. 79, Langenhollerweg 25-3, Steenstr. 16-boven. 13 april 1917-?: Enschede.

Bijzonderheden: in 1906-1908 woonde Golverdingen ten huize van *Koert Robers*, Van Ittersumdwarsstraat 12. In datzelfde huis hebben ook de volgende fotografen gewoond:

- 1) *Johan van Dijk* (1883), zie daar;
- 2) *Willem Vorderhake* (1880), zie daar.

GRAAF, Johannes Jacobus Dirk de
Leiden 3 juli 1866 - Zwolle 11 februari 1927. Ned. Hervormd

BEROEP: fotograaf
PERIODE: 1888-1927

ADRES/ATELIER: ?-19 juni 1888: Arnhem. 19 juni 1888-? (hij woont tot aan zijn huwelijk bij fotograaf *J.D. Rijk.*) ?-1891: Rhijnvis Feithlaan 19 of 19a. 1891: Stationsplein L 472, L615. Voor 1905: Ter Borchstraat 16. Het adresboek van 1906 vermeldt: 'atelier: parterre'

GUYARD, familie

BEROEP: rondreizende daguerreotypisten
PERIODE: augustus 1844

ADRES/ATELIER: Beestenmarkt (nu Harm Smeengekade), Grote Markt (in Heerenlogement, bij heer Hamer)
De familie Guyard, *Jean Simon* (1792), zijn vrouw *Elisabeth van der Plas* (Brussel 1819), zonen *Ludiscus* en *Leon* en dochter *Eyphemie*, werkte tussen 1844 en 1851, gezamenlijk of individueel, door heel Nederland.

HEEREN, Ibeling

Edam 19 september 1884 - ? Ned. Hervormd

BEROEP: fotograaf
PERIODE: 1907-1908

ADRES/ATELIER: ?-juli 1907: Amsterdam. 11 juli 1907-28 juni 1908: Zwolle, Spoorstraat 29. 28 juni 1908-?: Harlingen.

HENNEKE, Adolf Hermanus (Dolf)

Amsterdam 22 maart 1914 - Zwolle 8 december 1976

BEROEP: (pers)fotograaf (werkzaam voor *Tijds Bladen*, o.a. *Zwolsche Courant*), filmer.

PERIODE: 1943 - november 1976

ADRES/ATELIER: ca.1946-5 oktober 1949: Wilhelminastraat 5. Oktober 1949-december 1976: Julianastraat 14a.

HENNEQUIN, Willem Johannes Cornelis

Amsterdam 28 juli 1875 - ? Rooms Katholiek

BEROEP: retoucheur, later fotograaf

PERIODE: 1913-1926

ADRES/ATELIER: ?-juni 1913 Amsterdam. 18 juni 1913-15 mei 1926: Bethlehems Kerkplein 4-bis (?), Ossenmarkt 19, Tulpstraat 1, Oude Vismarkt 25. 15 mei 1926 -?: Amsterdam.

HEUKELS, Gerrit Jan

Zwolle 25 maart 1866 - Zwolle 19 augustus 1952. Gereformeerd

Vader van fotografen *Jan en Herman*

BEROEP: fotograaf, winkelier in goud en zilverwerken, opticien

PERIODE: ca. 1930-1940

ADRES: ca. 1930-1939: Luttekestraat 4-I. Voor 1940: Ter Pelkewijkpark 7a. 1942-1945: Ermelo. Vanaf maart 1945: Zwolle, Ter Pelkewijkpark 7a.

ATELIER: ca. 1930-1940: Luttekestraat 4 (winkel in goud

en zilverwerken, opticien, winkel in fotografieartikelen (G. Heukels en Zonen, 'Foto- en Brillenhuis').

HEUKELS, Herman

Zwolle 8 juni 1906 - Oldebroek 1947

Zoon van *Gerrit J.*

BEROEP: persfotograaf

PERIODE: ca. 1933-1944

ADRES/ATELIER: Luttekestraat 4/I, vertrokken op 22 februari 1944 naar Amsterdam.

HEUKELS, Jan

Zwolle 31 augustus 1904 - ? Gereformeerd

Zoon van *Gerrit J.*

BEROEP: fotograaf

PERIODE: ca. 1927-1945

ADRES/ATELIER: 1904-1926: Zwolle. 1926-1927: Haarlem. 1927-1939: Zwolle, Frankhuis 15/III. Juni-december 1939: Hardenberg. 1939: Zwolle. Na 1945 met onbekende bestemming vertrokken.

HEZEL, Marten van

Zwolle 4 november 1909. Ned. Hervormd

Vader van fotograaf *Jacob Hendrik* (Zwolle 7 juli 1945).

BEROEP: fotograaf, fotohandelaar

PERIODE: 1940-1963 (?)

ADRES: 1940-1963: Thomas a Kempisstraat 81. 1963-1967: Cederlaan 39. 1967-1982: Bosboom Toussaintstraat 7. 1982-: Aagje Dekenstraat 46.

ATELIER: Thomas a Kempisstraat 81

HOOGWINKEL Jr., G.

BEROEP: fotograaf

PERIODE: juni-augustus 1864

ADRES/ATELIER: 1864: Bitterstraat (tegenover de Departementsschool [= School van het Nut]), Rotterdam; Hoogstraat.

Bijzonderheden: het fotografisch atelier van G. Hoogwinkel werd in 1865 overgenomen door fotograaf *F.W.H. Deutmann*.

KAMPF, August

Wuperfeld (Pruisen) 24 september 1836 - ? Evangelisch Luthers

BEROEP: fotograaf

PERIODE: april 1866- ca. februari 1868

ADRES/ATELIER: ?-april 1866: Pruisen. 26 april 1866: Aan de Gracht L 135 (zelfde adres als fotograaf *Frederik Kaijzer* 1865). 1867: Molenstraat L 135. Vertrokken: vrij snel na vestiging.

Bijzonderheden: zijn fotografisch atelier 'buiten de Sassenpoort' werd in februari 1868 overgenomen door fotograaf *Jacques Weel* en comp.

KAIJZER, Frederik

Westfalen 14 januari 1821 - ? Rooms Katholiek.

BEROEP: 'photografist'. Stereoscopische portretten (vanaf 1856) en visitekaartportretten (vanaf 1863)

PERIODE: 1864-1866

ADRES/ATELIER: vanaf augustus 1854: Utrecht. Oktober 1854: Utrecht, Domplesin (atelier overgenomen van Duitser *P. Bimmermann*; opgeheven 1863). 1863: Plompetoren. Augustus-oktober 1864: Zwolle, 'buiten de Sassenpoort'.

Voor juni 1865: Utrecht. Juni 1865-26 juni 1866: Zwolle, Aan de Gracht L 135 (zelfde adres als fotograaf *August Kampf* 1866). 26 juni 1866-?: Amsterdam.

KEUZEKAMP, Pieter Nicolaas Louis

Naarden 15 november 1890 - Zwolle 6 maart 1964. Remonstrants, later Rooms Katholiek
Vader van fotograaf *Piet L. (Bob)* en grootvader van fotograaf *Hans* (Combi Keuzekamp).
BEROEP: opticiën, fotograaf, handelaar in fotografische artikelen
PERIODE: ca. 1926-1960
ADRES/ATELIER: voor 1927: Amsterdam. Vanaf sept. 1927: Zwolle, Oude Vismarkt 20.

KEUZEKAMP, Piet Lambert (Bob)

Nieuwer-Amstel 30 november 1923
Zoon van fotograaf *Pieter N.L.*, vader van fotograaf *Hans* (Zwolle 29 januari 1960, Combi Keuzekamp).
BEROEP: fotograaf en handelaar in fotografische artikelen
PERIODE: ca. 1950-1983
ADRES/ATELIER: voor 1927: Amsterdam. September 1927-1950: Zwolle, Oude Vismarkt 20. 1950-1951: Marum. 1951-1957: Zwolle, Oude Vismarkt 20.

KINGMA, Gerben

Oldeholtpade (Weststellingwerf) 8 september 1868 - ?
Ned. Herv., later Gereformeerd
BEROEP: fotograaf
PERIODE: 1893-1897
ADRES/ATELIER: ?-1893: Amersfoort. 1893-21 mei 1897: Zwolle, Nieuwstraat F 95. 21 mei 1897-?: Hasselt.

LAMMINGA, Hendrik Jacob

Semarang 23 juli 1881 - ?
BEROEP: fotograaf
PERIODE: 1906-1921
ADRES/ATELIER: ?-november 1906: Haarlem. November 1906-1919: Zwolle, Ter Borchstraat 12. (Adresboek 1912: Kunstfotograaf). 1919-12 september 1921: Ter Borchstraat 2. 12 september 1921-?: Oost-Indië.

LUBBERS, Johan Gerard Lambertus Rudolf Constant

Avereest 31 december 1849 - Zwolle 20 juni 1923. Rooms Katholiek, na 1907 Ned. Herv., nog later Gereformeerd
BEROEP: fotograaf.
PERIODE: 1884-1890. 1907-1923.
ADRES/ATELIER: ?-oktober 1884: Rotterdam. Oktober 1884-mei 1890: Zwolle, Ossenmarkt A 122. Mei 1890-?: Rotterdam. ?-juni 1907: Teteringen. Juni 1907-1923: Zwolle, Vechtstraat 16, later Walstraat 27.

MEIJLINK, Jacobus Philippus Carolus

Deventer 24 januari 1820 - Verenigde Staten, 4 mei 1862
BEROEP: schilder en tekenaar van zeegezichten (heeft deelgenomen aan de tentoonstelling in Groningen in 1841), rondreizend daguerreotypist
PERIODE: augustus 1842, november 1842-februari 1843: Zwolle. Werkte als daguerreotypist in 1843 in de Groninger sociëteit de Harmonie waar hij ook les gaf in daguerreotypen.
ADRES/ATELIER: november 1842: Praubstraat (gebouw Odéon).

MEINSMA, Johannes Jacobus

BEROEP: fotograaf, portretfotograaf
PERIODE: mei-augustus 1862
ADRES: juli 1862: Deventer/Zwolle
ATELIER: mei-augustus 1862: Zwolle, Varkensmarkt (nu Pannekoekendijk).
Bijzonderheden: Op 9 juli 1862 richtte Meinsma, 'photografist', wonende te Deventer, zich met een verzoek tot Burgemeester en Wethouders van Zwolle om hem een vergunning te verlenen voor het oprichten van een werkplaats, gelegen aan de Pannekoekendijk. Het antwoord van B. en W. aan hem is niet gevonden. Op 21 juli 1862 bood Meinsma Koning Willem III foto's aan van de stadsbrand op 7 mei 1862 van Enschede. Zijn bijgaande brief is gedateerd 21 juli 1862. Hij verzocht hierin om het predikaat Hofleverancier. Het antwoord van de adjudant van de koning is gericht aan: 'J. Meinsma, Zwolle' (Koninklijk Huisarchief, Den Haag).

MEULENBELT, Albertus (Bertus)

Zwolle 5 april 1904 - Zwolle 19 juli 1967.
BEROEP: kantoorbediende, boekhouder, hoofd boekhouding British Petroleum Oilcompany (BP) te Zwolle.
PERIODE: als amateurfotograaf werkzaam ca. 1922-1967
ADRES/ATELIER: Meidoornstraat.
Bijzonderheden: 1922-1967 lid van de Zwolsche Amateur-Fotografen Vereeniging (ZAFV).
Catalogus *Zwolle op straat: foto's van Bertus Meulenbelt*, naar gelijknamige fototentoonstelling 1998-1999.

NIEUWENHUIS, H.W.

BEROEP: fotograaf
PERIODE: ca. 1900
ADRES/ATELIER: ca. 1900: Apeldoorn, Nieuwendijk.

NIEUWLAND, Dirk Matthé

Zwolle 29 april 1879 - ? Doopsgezind
BEROEP: fotograaf
PERIODE: 1902, 1908-1911
ADRES/ATELIER: 1902: Stationsplein 13. Juli 1902-juni 1908: Haarlem. Juni 1908-26 mei 1911: Zwolle. 26 mei 1911-?: Amsterdam.

NOBBENHUIS, Hein

Zwolle 4 september 1905. Rooms Katholiek
Vader van fotograaf *Hans M.*
BEROEP: fotograaf
PERIODE: 1937-1973
ADRES: 1937: Gladiolenstraat 18. 1937: Koestraat 8. 1940: Koestraat 9. 1946: Koestraat 9a. 1962: Wiecherlinckstraat. 1974: Schuurmanstraat. 1982: Menistenstraat.
ATELIER: 1950, 1953: Koestraat 9. 1973: Bethlehemse Kerkplein.

PERIN, A.

BEROEP: rondreizend daguerreotypist (uit Parijs)
PERIODE: november 1843
ADRES/ATELIER: Praubstraat (Schouwburg Odéon).

PRONK, Hendrik (Henri)

Amsterdam 19 januari 1813 - na 1888
BEROEP: kunstschilder, koopman, reizend daguerreotypist, fotograaf
PERIODE: 1848, oktober 1864-januari 1865

ADRES/ATELIER: 1843: Amsterdam, Spui ('Het Wapen van Bern'). 1848: Utrecht (Stadskoffiehuys). 1848: Zwolle. 1849: Amsterdam, Ganzenmarkt, hoek Minderbroedersteeg. 1849: Rotterdam. 24 juni 1858: Den Haag, Willemsstraat 178. Op 6 juni 1867 atelier overgedaan aan *Louis Anten*; deze werkte onder firmanaam Pronk-Anten). Parijs. November 1862: Utrecht, Singel. 1864-1865: Zwolle, Dijk (nu Thorbeckegracht). 1867: Zoeterwoude. 1884: Amsterdam, Amsteldijk 29, 1887: Ruichstraat 11. Vanaf 3 mei 1888: Berlijn.

RATHJEN, G.

BEROEP: fotograaf

PERIODE: 1872

Bijzonderheden: Advertentie POZC 24 januari 1872: tentoonstelling glas-fotografieën in hotel De Keizerskroon in de Kamperstraat te Zwolle, januari 1872. 600 stereoscopische gezichten van natuur en kunst van de vijf werelddelen.

REINKING, Jacob Johan

Deventer 1 februari 1901 - Luttenberg 1984

BEROEP: chirurg

PERIODE: werkzaam in Zwolle als amateur-fotograaf 1930-1962 (foto's Duitse bezetting en bevrijding door Canadezen).

ADRES: 1930: Wilhelminasingel 12, 1945: Wilhelminasingel 2, 1962: vertrokken naar Luttenberg gem. Raalte.

REMMERS, Johannes Bernardus Josephus (Bé)

Zwolle 4 april 1877 - Zwolle 22 februari 1916

BEROEP: textielhandelaar, mede-eigenaar van manufacturenwinkel in de Diezerstraat op de hoek van de Brouwersstraat

PERIODE: werkzaam als amateurfotograaf ca. 1900

RINGLER, Carl

BEROEP: portretfotograaf, stadsfotografie

PERIODE: november 1858

ADRES/ATELIER: Steenstraat (bij H.J. Plugger).

ROOSDORP, Ulrich Jan Alexander

Haarlem 26 oktober 1891 - ? Doopsgezind

BEROEP: fotograaf

PERIODE: 1928-1939

ADRES: ?-april 1928: Kampen. April 1928-juni 1939: Zwolle, Van Nahuysplein 13, Elbertstraat 11. Vertrokken naar Heerde op 16 juni 1939.

ATELIER: April 1928-juni 1939: Nieuwe Markt 9 (1898-1912: atelier *Jan Eelsingh*, 1912-april 1928 atelier Robert Ziegler, juni 1939-1965 atelier *Dirk Everaarts*, 1965-1989 atelier *Aart Everaarts*).

Bijzonderheden: broer *Sijtse Johannes* (Haarlem 23 januari 1889) is van beroep horlogemaker / opticien en heeft een zaak aan het Groot Wezenland 9.

ROSENDAEL, Petrus Paulus (Paul) van

's-Hertogenbosch 17 mei 1833 - ? Rooms Katholiek

BEROEP: fotograaf

PERIODE: mei 1864-oktober 1865

ADRES: ?-mei 1864: Alkmaar. Mei 1864-12 oktober 1865: Zwolle, Gracht L. 79. 12 oktober 1865-?: Den Helder.

ATELIER: 1864-1865: buiten de Sassenpoort, Wezenland, 'nabij Registratiekantoor'.

RIJK, Jacques Daniel

Leiden 15 januari 1855 - ? Waals Hervormd

BEROEP: fotograaf, specialiteit in vergrotingen en kinderportretten

PERIODE: 1888-1894

ADRES/ATELIER: ?-juni 1888: Rotterdam. Juni 1888-26 februari 1894: Zwolle: Rhijnvis Feithlaan (M19 =) 13, Rhijnvis Feithlaan (M19a=) 12. 26 februari 1894-?: Den Haag.

Bijzonderheden: Bij hem in woont fotograaf *Johannes J.D. de Graaf*, zie daar.

Op 24 januari 1894 wordt Rijk, fotograaf en handelaar in fotografieën, failiet verklaard.

SCHAEPMAN, Christoffer Jacobus Josephus

('Zoere Chris')

Zwolle 18 september 1872 - Zwolle 9 november 1962.

Rooms Katholiek

BEROEP: directeur azijn- en waskaarsenfabriek 'De Ster' aan het Groot Wezenland

PERIODE: werkzaam als amateur-fotograaf ca.1894 - ca.1960

ADRES/ATELIER: Ter Pelkwijkpark 21.

Bijzonderheden: mede-oprichter Zwolsche Amateur-Fotografen Vereeniging (ZAFV) 14 oktober 1894, secretaris, voorzitter, later erelid en erevoorzitter. Schaepman nam deel aan vele fotowedstrijden en was regelmatig jurylid. Erelidmaatschappen: BNAFV, NAFV, AAFV, internationale salon voor fotowerken in Tokio.

ONDERSCHIEDINGEN/TENTOONSTELLINGEN: 1901 (Haarlem), 1903 (Hamburg), 1905 (Den Haag) enz. Volgens eigen opgaaft in 1935 had hij aan meer dan 200 binnen- en buitenlandse groepstentoonstellingen meegedaan en meer dan 50 onderscheidingen gekregen. In de jaren twintig en dertig fotografeerde hij in de stijl van de traditionele romantische school.

STEMPEL, Abraham Andries van der

Amsterdam 1817 - ? Ned. Israelitisch

BEROEP: sigarenmaker, fotograaf

PERIODE: 1852-1855. 1859

ADRES/ATELIER: ?-mei 1852: Nijmegen. Mei 1852-10 augustus 1855: Zwolle, 1e wijk Sassenstraat (32=) 17. 10 augustus 1855-?: Amsterdam.

Bijzonderheden: Waarschijnlijk is A.A. van der Stempel dezelfde als André van der Stempel die in 1859 opduikt als fotograaf in Zwolle (advertentie POZC 4 november 1859: 'Photographische Portretten, Sans Retouche' door André van der Stempel a f 1,50, lijstje inbegrepen. Te bevragen bij J.W.S. Sluiter, Diezerstraat).

VERHULST, Gerrit Johannes

Zwolle 13 maart 1875 - Apeldoorn 1918 (?) Ned. Hervormd

BEROEP: schilder, na ca. 1909 fotograaf

PERIODE: ca. 1909-1913

ADRES/ATELIER: 1875-maart 1898: Zwolle. Maart 1898-?: Amsterdam. ?-14 maart 1900: Haarlem. 14 maart 1900-30 december 1913: Zwolle: Filosofenallee 45, Groenewegje 104, Walstraat 46. December 1913-?: Apeldoorn.

VOERMAN, Willem Jan

Kampen 4 mei 1896 - Zwolle 15 maart 1963

BEROEP: inspecteur verzekeringen, later fotograaf

PERIODE: 1926- ca. 1960

ADRES/ATELIER: 1921, 1923: Kampen. 1926-januari 1927: Zwollerkerspel, Ittersum. 29 januari 1927-ca. 1960: Zwolle, Goudsbloemstraat 32/30, Groot Wezenland 6.

Bijzonderheden: zoon *Jan* (Kampen 5 juni 1921- Zwolle 1987) is ook fotograaf. *Foto Voerman* is vanaf oktober 1967 gevestigd op het adres Van Karnebeekstraat 7, waar Jan Voerman ook heeft gewoond. Dit pand vormt een geheel met Groot Wezenland 6.

VORDERHAKE, Willem

Venlo 17 december 1880 - ?

BEROEP: fotograaf

PERIODE: 1905-1906

ADRES/ATELIER: ?-8 maart 1905: Appingedam. 8 maart 1905-4 mei 1906: Zwolle, Van Ittersumdwarstraat 12 (ten huize van Koert Robers). 4 mei 1906-?: Den Haag.

Zie ook bij *Golverdingen, Cornelis*.

WEEL, Jacobus

Bergum (Noord-Brabant) 3 april 1837 - ? Rooms Katholiek

BEROEP: fotograaf

PERIODE: 1868-1870

ADRES/ATELIER: februari 1868: atelier 'buiten de Sassenpoort' (advertentie). 1868-5 september 1870: Zwolle: Molstraat L135 (voorheen fotografisch atelier *August Kampf*). 5 september 1870-?: Diepenveen.

WISPELWEIJ, Gerrit Jacobus

Zwolle 8 december 1850 - Zwolle 28 maart 1916. Rooms Katholiek

BEROEP: directeur ijzergieterij 'De Nijverheid' (van de firma G.J. Wispelweij & Co).

PERIODE: werkzaam als amateurfotograaf 1892- ?

ADRES/ATELIER: Thorbeckegracht 76, Groot Wezenland 37.

ZIEGLER, Franciscus Xaverius Wilhelmus Josephus (Franz)

Harderwijk 3 september 1893 - Den Haag 12 november 1939. Rooms Katholiek

Zoon van fotograaf *M. Robert*.

BEROEP: kelner (1911), fotograaf (1917 en later).

PERIODE: 1917-1920. 1923-1927

ADRES/ATELIER: 27 april 1905- 1911: Kamperstraat 9. 11 mei 1911: vertrek naar Ems (Duitsland). ?-30 april 1917: Rotterdam. 30 april 1917-15 april 1920: Zwolle. 15 april 1920-?: Enschede. ?-12 februari 1923: Den Haag. 1923-1 juni 1927: Zwolle, Nieuwe Markt 9. 1 juni 1927-1939: Den Haag.

Bijzonderheden: lid van de Zwolsche Amateur-Fotografen Vereeniging. Opleiding bij vader en aan Höhere Fachschule, München, werkte van 2 tot 16 juni 1919 in Den Haag bij fotograaf *H. Berssenbrugge*; later in dienst van *H.J.F.M. Deutmann* in Den Haag, na diens dood (1925) nam hij het atelier over; hoffotograaf. Lidmaatschap Associate Royal Photographic Society.

ZIEGLER, Mathias Robert (Robert)

Keulen 29 december 1865 - ? Rooms Katholiek

Vader van fotograaf *Franciscus X. W.J. (Franz)*.

BEROEP: fotograaf

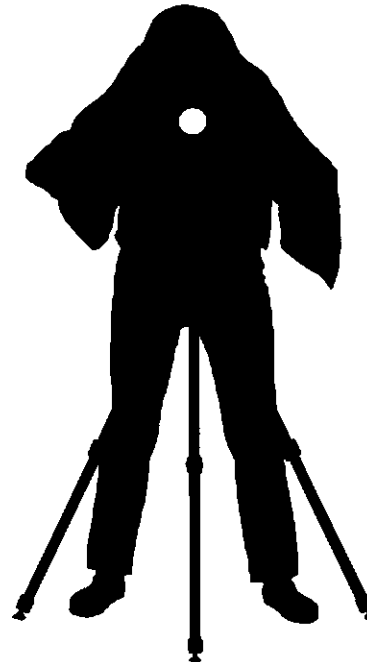
PERIODE: 1905-1929

ADRES: ?-27 april 1905: Harderwijk. 1905-1929: Zwolle, Thorbeckegracht, Korte Kamperstraat, Kamperstraat 12.

ATELIER: 1905-1912: Kamperstraat 9 (voormalig fotografisch atelier *F.W.H. Deutmann*), 1912-april 1928: Nieuwe Markt 9 (voormalig fotografisch atelier *J.A. Eelsingh*). Vertrokken 29 augustus 1929 naar Den Haag. Zijn atelier Nieuwe Markt 9 was (met negatieven) van april 1928-1939 in handen van fotograaf *Ulrich Roosdorp*, 1939-1965 van *Dirk Everaarts* en tot slot ca. 1965-1989 van diens zoon *Aart Everaarts*).

Bijzonderheden: Bij Robert Ziegler wonen tijdelijk de volgende fotografen: *Sikko J. Guibal* (Groningen 3 juli 1898) in de periode sept.-okt. 1916; hij kwam van Tilburg en ging naar Amsterdam. *Leonardus A.M.H.A. van Beurden* (Tilburg 12 juni 1905), in de periode mei-aug. 1929. Van Beurden verhuisde in 1929 met Ziegler mee naar Den Haag.

NB.: Deze lijst kan nog niet bogen op volledigheid, het is meer een aanzet tot verder onderzoek.

Auteurs

Het themanummer 'Fotografen in Zwolle 1860 - 1960' werd samengesteld door de volgende personen:

Drs. Annèt Bootsma - van Hulst (1953) studeerde geschiedenis. Momenteel werkt zij als freelance-historicus.

Drs. Lydie van Dijk (1945) is kunsthistoricus en werkzaam als conservator bij het Stedelijk Museum Zwolle.

Wim Huijsmans (1948) is als medewerker verbonden aan het Historisch Centrum Overijssel en onder andere belast met acquisitie, inventarisatie en onderzoek.

Drs. Jeanine Otten (1959) is kunsthistoricus en beheerder van de Topografisch-Historische Atlas van het Historisch Centrum Overijssel.

Dr. Jean Streng (1945) studeerde geschiedenis en is werkzaam als free-lance historicus.

Colofon

Het Zwols Historisch Tijdschrift is een uitgave van de Zwolse Historische Vereniging en verschijnt viermaal per jaar. Leden van de vereniging krijgen het tijdschrift gratis toegezonden.

Bestuur Zwolse Historische Vereniging

H. Dijkstra, *voorzitter*

A. Arendsen, *secretaris*, telefoon: 038-4652369

M.M.H. van Ulsen, *penningmeester*

G.J. van der Horst, M. van der Laan, J. Otten,

M. Schneiders, *leden*

Secretariaat

Zwolse Historische Vereniging, postbus 1448,
8001 BK Zwolle

Ledenadministratie

telefoon: 038-4654617

Bezorging tijdschrift:

J. van Ulsen-Nijkamp, telefoon: 038-4654617

Internet adres:

www.homepages.hetnet.nl/~histogert

e-mail ZHV: gertvanderhorst@hetnet.nl

Financiën: girorekening Postbank: 5570775

t.n.v. Zwolse Historische Vereniging

Tarieven lidmaatschap:

65+ (wonend binnen Zwolle) en studenten f 35,00/jaar

overige leden f 45,00/jaar

huisleden f 7,50/jaar

Redactie Zwols Historisch Tijdschrift

A.H.M. Bootsma-van Hulst, W. Cornelissen,

E.A. van Dijk, W.A. Huijsmans, M. van der Laan,

H.A. Stalknecht, J.C. Streng.

Redactie-adres: Wipstrikkerallee 71, 8023 DV Zwolle

e-mail: annet_b_vhulst@hotmail.com

Vormgeving: Rob van den Elzen bno (†)

Opmaak: Different Design Deventer

Druk: Waanders, Zwolle

ISSN 0926-7476 © Zwolse Historische Vereniging

Niets uit deze uitgave mag worden veelevoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotocopie, microfilm of op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

historisch centrum overijssel

**GESCHIEDENIS
LEEFT!**

kijk ook op
www.historischcentrumoverijssel.nl
voor alle actuele informatie

**We zijn net zo thuis
in de buurt als u**

De Rabobank is een bank met een idee. Dat idee heet samenwerken. Met wortels in de plaatselijke gemeenschap hebben wij als geen ander een traditie van samenwerken en bouwen aan relaties.

De Rabobank is een bank van mensen voor mensen.

**Rabobank
Zwolle**

Daarom zijn wij niet alleen thuis in de financiële wereld. Maar ook bij u in de buurt. We weten wat er leeft, ook als het niet om bankzaken gaat. Kortom, we zijn net zo thuis in de buurt als u.

**Met de Rabobank sta je
er niet alleen voor**

Te Koop gevraagd:

Historische kantoorpanden

bouwjaar voor 1900

Inlichtingen: 038 - 421 32 90

Van der Reijd Vastgoed Adviseurs B.V.

Lid VBO

VAN DER REIJD

assurantien bv vastgoed-adviseurs

Brasserie "Het Vliegerhuys"

Nieuwstraat 55 Tel. 038-4221206
8011 TM Zwolle Fax 038-4224318

In Brasserie 't Vliegerhuys.....Een pand uit 1450 !

- De lekkerste koffie van Zwolle....
- Uitgebreide lunch en avondkaart....
- Heeft u wat te vieren, vraag naar de mogelijkheden.....
- Elke acht weken nieuwe expositie.....
- En een vertrouwde plek voor de Zwolse Historische Vereniging.....

Een plek om te onthouden.....

WAANDERS

uitgevers drukkers boekverkopers

boekverkopers

Grote Markt 9, Zwolle
Telefoon (038) 421 53 92

uitgevers / drukkers

Faradaystraat 17, Zwolle
Telefoon (038) 465 86 28 / 465 70 01

Zwols Historisch Tijdschrift

Wim Peters:
Een sportman
met karakter

18E JAARGANG 2001 NUMMER 3

PRIJS F 12,50

Annèt Bootsma-
van Hulsten en
Wim Huijsmans

Groeten uit Zwolle

Ansichtkaart Diezerstraat
Poststempel 1956

In de jaren vijftig vormde de Diezerstraat niet alleen het winkelhart van Zwolle, maar was het ook nog een drukke verkeersroute. Hoewel de rustieke aanblik van wat fietsen, een bakfiets en een enkele auto dat niet doet vermoeden, passeerden er dagelijks heel wat auto's. Om de straat te ontlasten was het al in 1925 eenrichtingsverkeer geworden. In die tijd was de Diezerstraat al de winkelstraat van Zwolle. Tot ver in de negentiende eeuw was het voornamelijk een woonstraat geweest. De meeste huizen hadden toen fraaie eigen stoepen, afgezet met paaltjes of hekwerkjes; deze moesten in 1907 het veld ruimen voor een algemeen trottoir. Zestig jaar later, in 1970, werd de hele Diezerstraat het exclusieve domein van de winkelende voetganger; de straat werd toen omgevormd tot winkelpromenade.

Op de afdruk vallen de nodige bekende winkels te ontwaren. Links, op Diezerstraat 47, heeft tot 1992 de banketbakkerij van Chris Lindeboom gezeten. Twee huizen verder, op nr. 51, zat 't Hoedenhuis J.M. Haasdijk, v/h B. Dechesne. Daarnaast was de kruidenierszaak van De Gruyter. In de verte, op de nrs. 73-77, valt C & A nog te herkennen.

Aan de rechterkant, Diezerstraat 50-52, zat de firma Oldenhof, met een divers assortiment: 'hardes en kachels voor kolen, gas en olie; butagas depot, kinderwagens, complete keukenuitrustingen, glas en porselein en luxe- en huishoudelijke artikelen'. Daarnaast, op nr. 54, was Palthe's 'Textielveredelingsbedrijf' gevestigd. Op nr. 58, in het pand De Witte Leeuw, zat de deftige Hoeden- en Pelterijenhandel van Hendriksen. Op de naastgelegen zijgevel is duidelijk de naam Covers te zien, een manufacturenzaak. En tenslotte bioscoop De Kroon op Diezerstraat 64-66.

GEMEENTE
ZWOLLE
ARCHIEF

001061

Copyright - Nadruk verboden

ZWOLLE-STATION
9 X 14 1/2
1956

ADR
JUL
JOL

NEDERLAND
2
1956

De Heer en Mevrouw

Kunst.

Klaas bouwt met 16

Zwolle

556

(Collectie HCO).

Redactioneel

De meest recente honderdvijftig jaar Zwolse geschiedenis komt in deze aflevering van het *Zwols Historisch Tijdschrift* aan bod. Sport, mesthopen, veilingen, industrie en cultuur.

Ank Meliesie – Appelhof schreef een korte biografie over de Zwolse atleet Wim Peters, die op hoge leeftijd het Zwolse establishment in beroering bracht door de hem aangeboden koninklijke onderscheiding te weigeren.

Jan van de Wetering beschrijft een kwalijk riekende kwestie: de vuile sloten en de vele mesthopen in Dieze in het midden van de negentiende eeuw. Kan dat wel gezond zijn, zo vroeg men zich af.

Voor het *Zwols Historisch Tijdschrift* klom mevrouw M.H. Richter – de Groot in haar balpantpen om herinneringen aan haar man en zijn Zwolse Venduhuis vast te leggen.

Maarten de Graad heeft in de Tuinstraat een industrieel-archeologisch monument ontdekt en de geschiedenis daarvan gereconstrueerd.

De cultuur komt in twee stukjes aan bod. H.J.C. Wullink beschrijft het leven van de te Zwolle geboren violist en vioolpedagoog Felice Togni, en tenslotte noteerde Jeanine Otten enkele opmerkingen naar aanleiding van een tekening van Adriaan Eversen uit ongeveer 1850. Op de tekening staat het oude Zwolse Binnengasthuis afgebeeld.

Al deze artikelen worden omlijst door de bekende vaste rubrieken. Veel plezier.

Inhoud

Groeten uit Zwolle Annè Bootsma – van Hulst en Wim Huijsmans	94
Wim Peters; een sportman met karakter Ank Meliesie – Appelhof	96
Gezond weer op in Dieze Jan van de Wetering	102
Eenmaal, andermaal, niemand meer? Verkocht! M.H. Richter – de Groot	106
Een woonhuis met een industriële geschiedenis: Tuinstraat 10 - 12 Maarten de Graad	111
Felice Togni (1871-1929), portret van een vioolpedagoog H.C.J. Wullink	112
Het oude Binnengasthuis aan de Oude Vismarkt door Adriaan Eversen Jeanine Otten	118
Boekbesprekingen	122
Mededelingen	125
Auteurs	126

Omslag: Wim Peters in actie tijdens de Olympische Spelen te Amsterdam in 1928. (Collectie Jan Peters).

Wim Peters; een sportman met karakter

Ank Meliesie -
Appelhof

Een profeet wordt in eigen land niet geëerd. Dit geldt zeker voor de Zwolse atleet Wim Peters. Deze moest wachten tot zijn negentigste verjaardag voordat hem een koninklijke onderscheiding werd aangeboden. Peters was specialist op de hink-stap-sprong, hij heeft dit onderdeel van de atletiek in ons land bekendgemaakt. Tussen 1924 en 1942 was hij zestien keer Nederlands kampioen hierin. Zesmaal won hij de open Engelse kampioenschappen. Zijn record van 15,48 meter uit 1927 hield in Europa twintig jaar lang stand en sneuvelde in Nederland zelfs pas na 36 jaar. In 1934 werd hij in Turijn Europees kampioen. Wim Peters nam driemaal deel aan de Olympische Spelen: in Parijs in 1924, Amsterdam in 1928 en Los Angeles in 1932.

Peters werkte 48 jaar bij de gemeente. Bij zijn pensionering had hij de rang van referendaris bij de afdeling belastingen. Deze man die zoveel heeft betekend voor de atletiek, wilde men in 1993 onderscheiden met de eremedaille in goud verbonden aan de Orde van Oranje-Nassau. Hij weigerde!

Een echte Zwolse jongen

Hoewel Willem Peters in Meppel werd geboren, op 5 juli 1903, heeft hij vrijwel zijn gehele leven in Zwolle gewoond. Zijn vader was vele jaren hofmeester op de nachtboot die van Zwolle naar Kampen en vandaar over de Zuiderzee naar Amsterdam voer. Wims moeder hielp mee in de kombuis, waar zij maaltijden voor de passagiers bereidde. De boot vertrok 's avonds om negen uur vanaf de Thorbeckegracht. Op zaterdag en zondag lag de boot aan de wal, in Zwolle of aan de De Ruijterkade in Amsterdam. Als de boot aan de Thorbeckegracht lag, woonde het gezin aan boord. De kleine Wim beleefde dan veel plezier aan het kijken naar de schepen die voorbij voeren.

Omdat hun ouders op de boot moesten zijn, werden Wim en zijn broertjes en zusjes voor een deel opgevoed door tantes en hulpen in de huishouding. In zijn kinderjaren woonde hij onder meer in de Vechtstraat, de Westerveldstraat en in Palvu op de Eekwal, het verenigingsgebouw van de Zwolse SDAP, waar zijn vader na diens periode als hofmeester enige tijd de scepter zwaaide. De prettigste herinneringen bewaarde Wim aan de tijd dat hij in Assendorp woonde, in de Groenestraat. Wim was het derde kind in het gezin, maar omdat hij astma had en daarom vaak in bed moest blijven, was hij het 'verwende jochie' zoals hij in zijn (ongepubliceerde) memoires schreef.

Wim Peters kwam als zeventienjarige jongen in dienst bij de gemeente als 'schrijver eerste klas'. In 1931 trouwde hij met Gé (Geesje) van der Vegt (geb.1906). Met haar deelde hij meer dan 62 jaar lief en leed. Wim en Gé kregen drie kinderen, twee dochters en een zoon.

Sportman in hart en nieren

Als jonge jongen was Wim al gek op sport. Hij was graag in beweging en speelde veel buiten met zijn vriendjes. Zoals veel jongens wilde hij graag voetballen. Omdat hij hard kon lopen speelde hij als rechtsbuiten. Dat hij bij de atletiek terecht kwam was min of meer toeval. De Noord Centrale Voetbalbond, een onderdeel van de KNVB, organiseerde elk jaar atletiekwedstrijden. De twintigjarige Peters deed op 29 juli 1923 mee aan deze wedstrijden die werden gehouden op 't Bleekien bij theetuin Thijssen. Op het programma stond voor de eerste keer het nummer hink-stap-sprong. Wim wilde dat wel eens proberen, al had hij er nog nooit van gehoord. Ongetraind sprong hij meteen een Nederlands record! Dat was het begin van zijn glorieuze atletiecarrière. Vanwege die prestatie mocht hij deelnemen aan de landelijke selectie-

wedstrijden voor de Olympische Spelen van 1924 in Parijs. Bijna moest hij daarbij verstek laten gaan, want tijdens atletiekwedstrijden in Hattem liep hij bij de 100 meter een peesblessure aan de lies op. Gelukkig kon hij na drie weken rust weer met trainen beginnen. Bij de selectiewedstrijden sprong hij bij de hink-stap-sprong rond de veertien meter en met dit resultaat kon hij worden opgenomen in de olympische ploeg. Een reis naar Parijs was in 1924 een bijzondere gebeurtenis voor een 21-jarige jongeman uit Zwolle. De gemeenteraad besloot hem als gemeenteambtenaar voor deze gelegenheid dan ook extra verlof te geven, want lange vakanties waren er in die tijd nog niet bij. In Parijs werd de Zwollenaar achtste met een sprong van 13,90 meter. De winnaar sprong iets verder dan 14 meter.

Wim Peters blonk ook in andere atletiekonderdelen uit. De 100 meter liep hij in 10,8 seconden, bij het verspringen haalde hij 7,33 meter en bij het hoogspringen 1,81 meter. Maar de hink-stap-sprong was zijn sterkste onderdeel. Hij sprong soms zo ver, dat sommige springbakken te kort voor hem waren. Daardoor raakte hij wel eens geblesseerd, omdat hij niet in het zand maar op het harde gras terecht kwam.

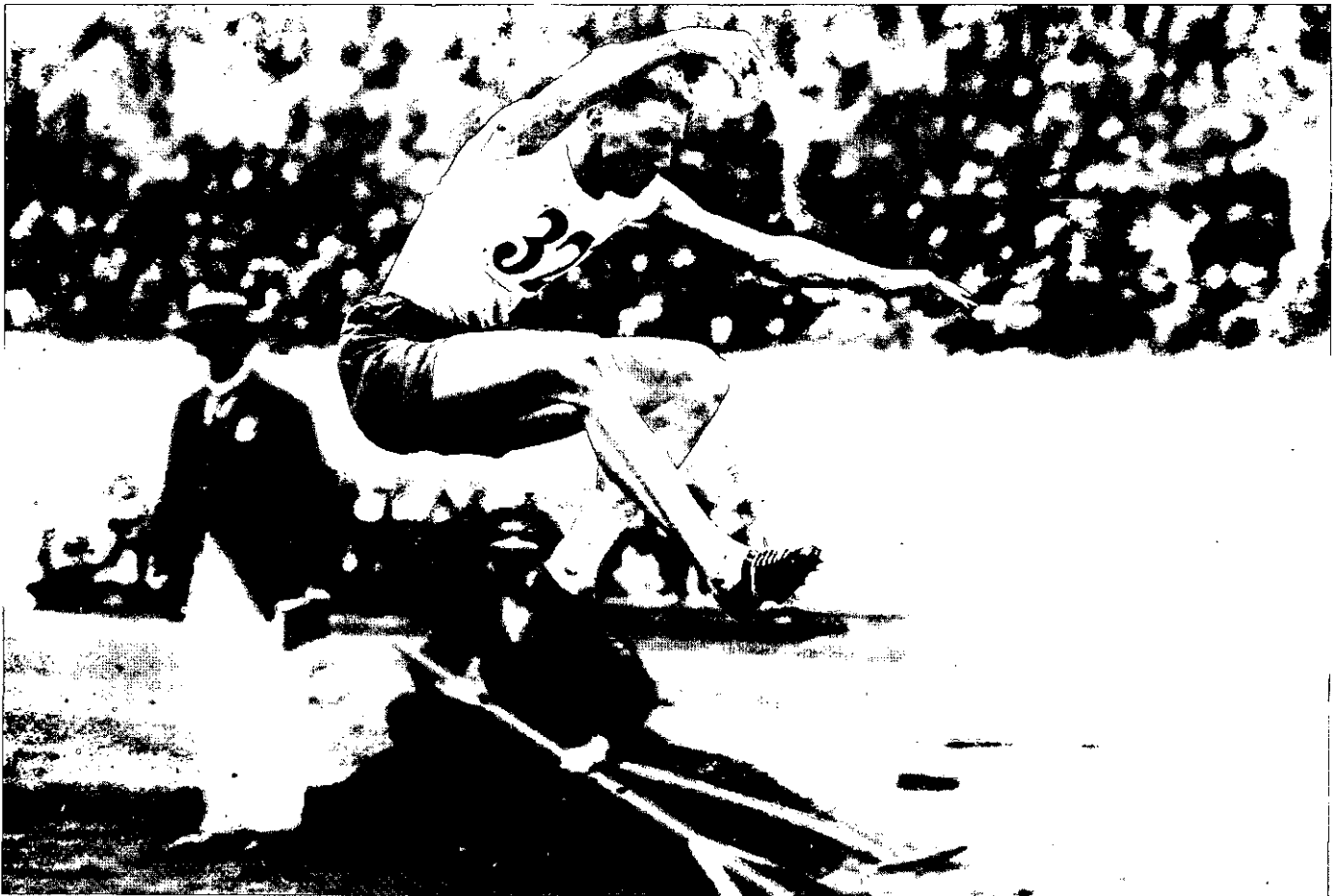
Deze getalenteerde atleet kende ook de nodige tegenslagen. Tijdens de Olympische Spelen van 1928 in Amsterdam was hij de grote favoriet. Bij de eerste ronde maakte hij de verste sprong van alle deelnemers. Maar deze sprong werd door een Engels jurylid afgekeurd omdat hij bij de afzet de balk zou hebben overschreden. Dit was onterecht, volgens hemzelf en ooggetuigen. Door dit voorval raakte Peters helemaal uit zijn concentratie. Toen hij opnieuw moest springen verlegde hij zijn aanloop met het gevolg dat hij niet meer goed uitkwam. Peters werd zevende. De beste zes gingen naar de finale. Het goud ging zo aan zijn neus voorbij.

In het olympische jaar 1932 was de 29-jarige Zwollenaar op z'n top. Maar bij de selectiewedstrijden raakte hij geblesseerd. Eigenlijk nog niet voldoende hersteld had hij bij de Spelen in Los Angeles ook weer pech. Zijn sprong van ruim 15,40 meter werd afgekeurd omdat hij door de

springbak terugliep! Door zijn blessure had hij niet genoeg kracht om deze prestatie nog eens te evenaren. De winnaar behaalde uiteindelijk het olympisch goud met een sprong van 15,20 m en Peters werd vijfde. Aan deze Spelen hield hij wel goede Amerikaanse vrienden over. Als voorbereiding op al deze (internationale) wedstrijden trainde Peters twee keer per week bij de Vrolijkheid, ging hij op eigen initiatief nog wel eens wat touwtjespringen en zwom hij, als het zo uitkwam, de

'A.A.A. Championships, at Stamford-bridge London, Last day. Hop, Step & Jump', 1927. Winnaar Wim Peters vestigde hier zijn roemruchte record van 15,48 meter dat jaren zou stand houden. (Collectie Jan Peters).

Wim Peters in actie tijdens de Olympische Spelen te Amsterdam in 1928. (Collectie Jan Peters).

dag voor de wedstrijd een stuk. Naar wedstrijden in de buurt van Zwolle ging de atletiekploeg van PEC gewoon op de fiets. Van haltertraining en dergelijke had men in die tijd nog niet gehoord.

Karakter

Het bleef voor Wim Peters bij drie Olympische Spelen. In 1936 weigerde hij deel te nemen aan de Spelen in Berlijn. Hij bevroedde dat deze Spelen één grote propaganda van nazi-Duitsland zouden worden en als socialist in hart en nieren moest hij niets van Hitler en zijn trawanten hebben. Het was een besluit dat van veel karakter getuigde. Wim was in 1934 in Turijn Europees kampioen geworden met een sprong van 14.59 meter. De Europese titel was toen na de olympische het hoogst bereikbare voor een Nederlandse atleet, want wereld-

kampioenschappen atletiek werden toen nog niet gehouden. De Europese titelstrijd vond maar eens in de vier jaar plaats. Peters mocht zijn titel echter niet verdedigen bij de Europese kampioenschappen in Parijs in 1938, want de KNAU, waar NSB-ers in de top zaten, 'strafte' hem voor zijn weigering naar Berlijn te gaan met uitsluiting.

Tijdens de bezetting stak Peters zijn afkeer van het nazidom niet onder stoelen of banken. Zijn 'Deutscheindlichkeit' zou hem twee maal in gevangenschap brengen en leidde er ook toe dat de atletiekafdeling van PEC door de Duitsers werd verboden. Bij wedstrijden in Arnhem verscheen een atleet uit Den Haag aan de start in een shirt waarop SS-tekenen waren aangebracht. Toen Peters dit zag, stapte hij onmiddellijk uit de baan. Zijn

clubgenoten volgden zijn voorbeeld. Bijna werd de gehele Zwolse atletiekploeg gearresteerd. Volgens vestigde de club de aandacht op zich doordat er V-tekenen (het overwinningssymbool van de Engelse premier Churchill) waren aangebracht op een trein waarin de PEC-ers zaten. In 1943 tenslotte weigerde Peters in zijn hoedanigheid als secretaris van de club twee meisjes als lid in te schrijven die voor een Duitser werkten. Door al deze incidenten werd de atletiekafdeling van PEC, als enige sportclub in Nederland, door de bezetters ontbonden. Enige atleten beoefenden hun sport gedurende de resterende oorlogsjaren bij de atletiekafdeling van ZAC. Peters werd gearresteerd en zes maanden gevangenzet in Vught.

Enkele weken voor de bevrijding werd Peters nogmaals opgepakt. Elke morgen voor kantoortijd ging hij, zoals zoveel Zwollenaren, melk halen in Wijthmen. Op een ochtend kwam zijn zoon Jan hem tegemoet om hem te waarschuwen niet naar huis terug te gaan omdat de Duitsers er waren om hem mee te nemen. Wim vertrok daarop naar een onderduikadres waar hij na een paar dagen al werd opgepakt. Hij werd naar de Sicherheitsdienst

gebracht, waar ook zijn broer Jan was. Ze waren verraden. De broers werden overgebracht naar de gevangenis aan de Menno van Coehoorsingel. Na enige dagen werden ze 's morgens om vier uur

Een karikatuur van Wim Peters, vermoedelijk gemaakt in Duitsland door ene Hoffmeister. (Collectie Jan Peters).

De viering van het twintigjarig bestaan van de dames trimgroep van PEC te Hattem. Wim Peters staat tussen de dames op de achterste rij. (Collectie Jan Peters).

gewekt. Ze dachten, dat hun laatste uurtje had geslagen, maar ze werden overgebracht naar Almelo. Daar troffen ze een Zwolse bekende: burgemeester Van Karnebeek.

Vreugde en verdriet

Wim Peters noemde zich in een interview in 1993 'een bevoorrecht mens'. Hij had een heerlijke, onbezorgde jeugd en heeft veel plezier beleefd aan zijn sportcarrière, niet in het minst door de daaraan verbonden reizen. Peters had een erg gelukkig huwelijk. Hij woonde met vrouw en kinderen vele jaren in de P.C. Hoofdstraat. Later, toen de

Wim Peters op oudere leeftijd. (Collectie Jan Peters, foto Fa. Folkers).

gezondheid van zijn echtgenote achteruit ging, verhuisde het echtpaar naar de Zalnéflat aan het Weteringpark. Tot zijn vijfenveertigste was hij actief in de atletiek, onder meer als trainer. Op woensdagmorgen ging hij met een groep vrouwen hardlopen in de bossen bij Hattem. Hij heeft dat vijftienvintig jaar volgehouden. Na de oorlog was Peters jarenlang actief op het sportbestuurlijke vlak. Hij was voorzitter van de technische commissie van de KNAU, voorzitter van het district Overijssel en voorzitter van de atletiekclub van PEC, sinds 1974 de zelfstandige vereniging AV PEC '10. Meer dan zeventig jaar was hij lid van deze vereniging. Hij werd als blijk van waardering voor zijn verdiensten door het district en de vereniging benoemd tot erevoorzitter. De vriendenclub van oud-PEC-ers 'De Oude Band' heeft hem altijd na aan het hart gelegen. Jaarlijks was hij de grote animator achter de reünies die werden gehouden. Vele jaren zat hij in de Sportraad. Tot zijn tachtigste bleef Peters tennissen. Ook zijn vrouw Gé was jarenlang actief op de tennisbaan.

Na zijn negentigste verjaardag heeft de oud-atleet nog een bizarre periode meegemaakt. De AV PEC wilde hem ter gelegenheid van zijn verjaardag in juli 1993 nog eens extra in het zonnetje zetten. Men besloot hem voor te dragen voor een koninklijke onderscheiding. Zijn zoon Jan werd daarover gepolst, maar deze leek het geen goed idee. Jan wist dat zijn vader het niet eens was met de procedure. Wim Peters was van mening dat een koninklijke onderscheiding niet wordt toegekend vanwege iemands verdienste maar op grond van status. Was je een knap vakman geweest dan werd je geen ridder of officier, maar kreeg je een medaille in goud, zilver of brons. Had je een hogere rang in de maatschappij bekleed, dan kon je ridder of officier worden. De onderscheiding had volgens hem dan niets meer te maken met hetgeen iemand had gepresteerd. Zijn atletiekvrienden verwachtten echter dat hij een onderscheiding wel op prijs zou stellen. Er werd een receptie voor hem georganiseerd op het atletiekterrein de Peterskamp. Wethouder Margriet Meindersma kwam en hij mocht daar zijn naam in het in 1988 in het leven geroepen Gouden Sportboek van de gemeente schrijven. Toen Meindersma hem de

Wim Peters weigert de hem door wethouder Margriet Meindersma aangeboden koninklijke onderscheiding, 5 juli 1993. Meindersma toont begrip. (Foto Frans Paalman).

koninklijke onderscheiding wilde uitreiken, nam Peters echter ter plekke geen genoegen met de hem toebedachte eremedaille in goud. Die weigerde hij resoluut. Deze man, die 48 jaar lang bij de gemeente had gewerkt, die heel veel had gedaan voor de atletiek in zijn land en zijn stad en veel had gepresteerd op sportgebied, vond dat hij het tenminste had verdiend om ridder te worden. Dat gaf een hele consternatie tijdens de receptie. Deze gebeurtenis had voor Peters een onaangenaam staartje. Hij ontving anonieme brieven, waarin hij onder meer werd uitgemaakt voor 'proleet'. Hij heeft het daar heel moeilijk mee gehad.

Op 8 december 1994 overleed Gé Peters – van der Vegt. Ook met Wims gezondheid ging het minder goed. Hij kreeg last van evenwichtsstoornissen, zijn benen wilden niet meer en hij ging slechter zien. Op 30 maart 1995 stierf Wim Peters, de grootste atleet die Zwolle heeft gekend. Als erelooft draagt sinds 1996 de atletiekbaan van PEC aan de Peterskamp officieel zijn naam: Atletiekbaan Wim Peters.

Wim Peters

Op de receptie ter gelegenheid van zijn negentigste verjaardag, 5 juli 1993, mocht Wim Peters zijn naam bijschrijven in het Gouden Sportboek van de stad Zwolle. (Afdeling Sport van de gemeente Zwolle).

Naschrift redactie

Over enige tijd zal ook een straat naar Wim Peters vernoemd worden. Bij het voormalige sportterrein van ZAC aan de Oude Veerweg zijn acht straten gepland die alle de naam van een Zwolse sporter of sportbestuurder zullen krijgen, onder de sporters is ook Wim Peters.

Gezond weer op in Dieze*

Jan van de Wetering

Wie vanaf het station in Zwolle stadsbus 5 naar de Aa-landen neemt, rijdt na een korte rit door het centrum al gauw de wijk Dieze binnen. Het tegenwoordige Dieze doet in geen enkel opzicht meer denken aan het landbouwgebied dat hier tot in het begin van de twintigste eeuw lag. Kantoorgebouwen, een winkelcentrum, oude arbeiderswoningen en hier en daar wat nieuwbouw beheersen nu het beeld. Gras is alles wat er langs de straten groeit. Alleen de namen van sommige straten herinneren nog aan oude tijden, zoals de Bothofstraat, de Duistere Steeg, en de Warmoesstraat. Warmoes was de oude benaming voor groente. Andere straatnamen verwijzen naar de doorgaande wegen en stegen die van Dieze naar de nabijgelegen buurschappen voerden: de Langenholterweg, de Holtenbroekerweg, de Westerveldstraat en de Berkumstraat.

In de negentiende eeuw was Dieze vooral een veeteeltgebied. Nu bijna vergeten veldnamen wijzen op die oude agrarische bestemming van het gebied; mooie, eerlijke namen, afkomstig van de boeren die er woonden. De Koemelkershoek lag er en de Strontsteeg. De Dodenweg en de Stropsteeg herinnerden aan een realiteit in een wat verder verleden. Middenin Dieze, in de Duistere Steeg, woonde in de negentiende eeuw het gezin van koemelker Willem Sluiter. Zijn dood in 1865 vertelt iets over de leefomstandigheden van de boeren uit dit oude stukje Zwolle.

Rond de dood van Willem Sluiter

Op zaterdagavond 9 december 1865 was het in de boerderij aan de Duistere Steeg een komen en gaan van in het zwart geklede boeren en boerinnen. In een achterkamer lag het lichaam van Willem Sluiter, dat de buurvrouwen die middag hadden opgebaard. Naast weduwe Johanna de Wilde

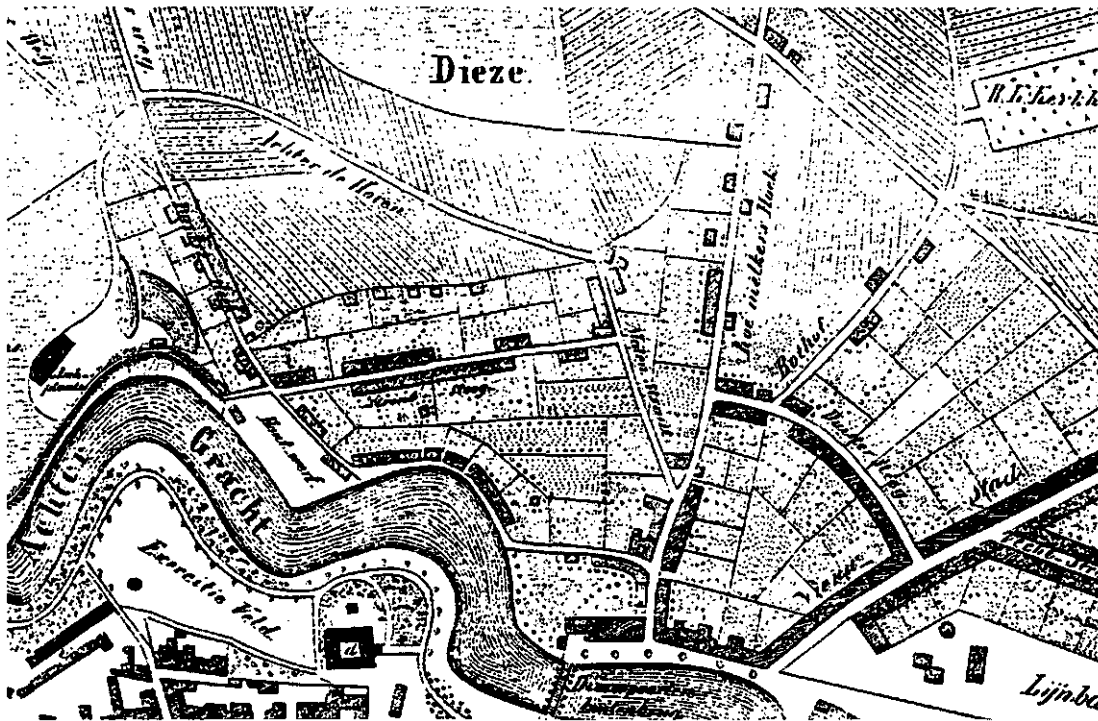
waren zijn vijf zonen rondom de kist verzameld; drie andere kinderen leefden al niet meer. Een paar dagen later volgde de begrafenis, waarbij de hele buurt aanwezig was. Na afloop at iedereen mee van de vers gebakken tarwebollen en werd er een stevig glas gedronken.

De achtergronden van de dood van Willem Sluiter zijn minder fictief dan bovenstaande beschrijving. Volgens een geneesheer uit Zwolle was de 66-jarige boer uit Dieze overleden aan waterzucht en ascites, een ziekelijke ophoping van vocht in de buikholte, wat misschien weer een gevolg was van de 'typheuse koortsen' die volgens de 'Geneeskundige politie' in 1865 in Zwolle heersten. Behalve in de Mussenhage, de Gribus en de Kwade Negen (Van Nahuysplein) heersten deze koortsen eind november 1865 ook in 'de Duistere Steeg met hare stinksloot'.

In die tijd eisten besmettelijke ziekten als tyfus en cholera honderden slachtoffers. Al in 1849 hadden Zwolse artsen gewezen op de zeer onhygiënische toestanden in de stad en op het omringende platteland: 'Daarom wenst de Geneeskundige Commissie van de burgemeester dat overal op wegen en straten de meest grote zindelijkheid heerscht, mesthopen worden weggeruimd, de goten behoorlijk gezuiverd [en] dat daar waar Cholera reeds heerscht, niet aan te raden is moerassen te zuiveren, wijl door deze zuivering gasontwikkelingen plaatshebben die zich met de lucht vermengen en daardoor nadelige invloed kunnen uitoefenen.'

De Duistere Steeg en de stinksloot

Het is niet ondenkbaar dat de dood van Willem Sluiter direct of indirect het gevolg was van de door de Geneeskundige Commissie genoemde onhygiënische toestanden. De Duistere Steeg was berucht om de 'stinksloot' die daar liep. Het was

Kaart van Zwolle met Dieze uit 1846. Aan de rechterkant zijn de Koe melkershoek, de Bothof en de Duistere Steeg te zien. (Collectie HCO).

een sloot met een onvoorstelbaar stinkend mengsel van vuilnis en mest. Er waren meer van dat soort sloten in Dieze. Zo deelde in 1875 de Geneeskundige Policie mee dat 'eene sloot langs den Langenholterweg, die door hare stinkende uitdampingen den omtrek verpestte, is gedempt.'

De Diezerboeren zagen de gevaren voor hun gezondheid van al die sloten niet in en lieten er onbekommerd dierlijke en menselijke uitwerpselen in verdwijnen. Het vervuilde water in de sloten verontreinigde het drinkwater van de pompen en putten ter plekke. Ook haalden de boeren water uit de sloten om er melkbussen en botervaten mee om te spoelen. Vijf jaar na de dood van Willem Sluiter kwam de stinksloot in de Duistere Steeg op de agenda van de Zwolse gemeenteraad te staan. Het raadslid Roosenburg was voor verbetering van de sloot door een goede afwatering: 'Hij heeft die sloot in oogenschouw genomen en bevonden, dat zij niet goedschiks kan blijven bestaan. Zij is een broeinest van epidemieën en een ergerlijk beletsel voor den welstand.' Maar niet iedereen was het met hem eens. Raadslid Schaepman bagatelliseerde de gevaren van de stinksloot: 'Als de

heer Roosenburg tijdens zijn bezoek te dier plaatse de moeite had genomen, eens achter de zich daar bevindende boerenwoningen te kijken, dan zou hij er vele particuliere sloten en greppels, alsmede mestverzamelings hebben aangetroffen, die in vrij wat deerlijker toestand verkeerden dan de openbare sloot in de Duistere Steeg. Hierin is evenwel geene verandering te brengen. Het blijft buitendien de vraag, of deze ook zo hoogst noodig is. Inderdaad gelooft spreker dat men zich van dergelijke toestanden te groote schrikbeelden voorstelt. Zij worden toch aangetroffen in de vrije lucht nabij het open veld en kunnen alzoo niet die nadelige gevolgen hebben, als in de kom eener stad, alwaar de bevolking digter oopen leeft. De boeren leggen toch mesthoopen achter hunne huizen aan, die in sloten afwateren, waarop zij privaten hebben staan. Deze toestanden zijn evenwel in eene landbouwende streek, zoo als in Dieze niet te keeren, en door de open ligging der boerenwoningen heeft men tot dusver niet gehoord van daaruit voortvloeiende ziekten.'

Schaepman kreeg steun van de burgemeester van Zwolle: 'Bovendien, al waren buiten de Die-

zerpoort alle stinkende slooten weggenomen, dan nog zou daar altijd de algemeene mestplaats overblijven, die hare uitdamping in de rondte verspreid en dus volgens het stelsel der gezondheidscommissie voor de openbare gezondheid nadeelig is. [...] Thans echter bij de open ligging der daar staande huizen kunnen die slooten weinig of geen nadeel opleveren. De gezondheid der landbouwers lijdt immers niet door de mesthoopen, die vlak bij hunnen woningen worden aangelegd; terwijl het eene bekende zaak is, dat een flinke mesthoop voor een boer een schilderij is.'

Flinke mesthoop is voor boer een schilderij

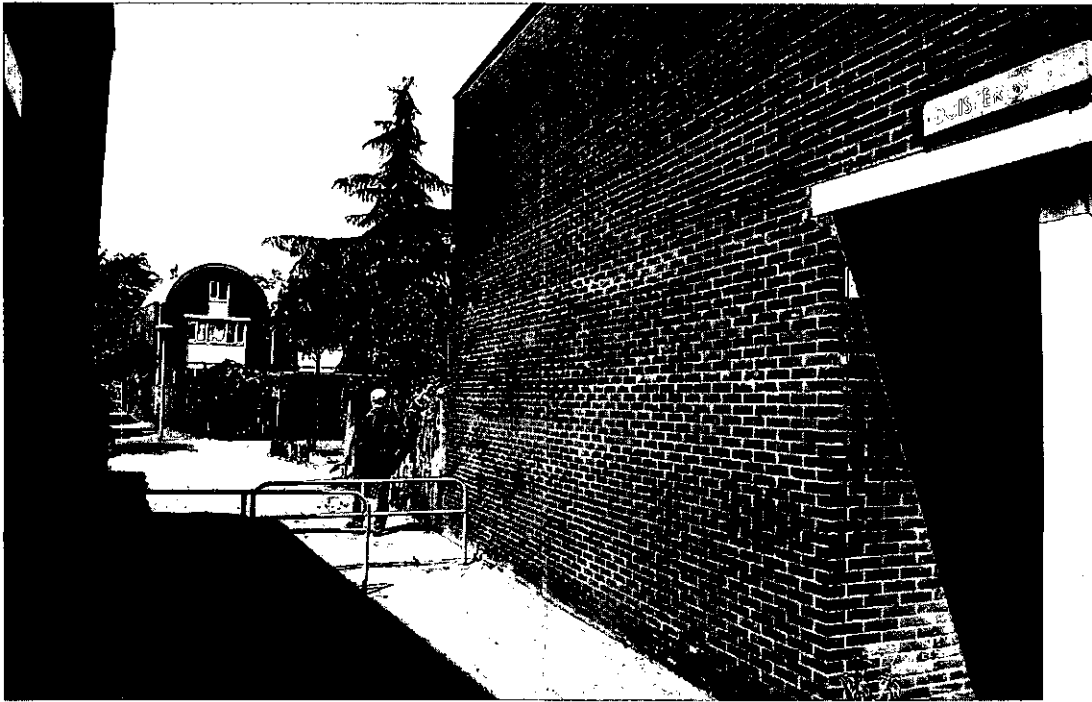
Maar al mochten die mesthopen er als een schilderij bijliggen, zo onschuldig waren ze niet. Dat realiseerde men zich in die tijd ook wel. Een raadsbesluit uit 1825 verbood het houden van mesthopen in de stad en in de voorsteden. In dat besluit werd echter voor Dieze een uitzondering gemaakt: 'Wordende alleen aan de koemelkers gepermitteerd om van 1 november tot 1 mei mesthoopen voor hunne huizen op de voorsteden te hebben, mits daarmee den afstand van zes palmen van de boomen verwijderd blijvende.' In 1843 werd die

uitzondering beperkt tot 'die gedeelten der buurschappen Dieze en Assendorp die niet aan straten of bepuinde stegen gelegen zijn.' Nadat de Duistere steeg in 1861 met keien was bestraat, hadden de mesthopen dus eigenlijk verdwenen moeten zijn. Maar waarschijnlijk werd toen het raadsbesluit niet zo streng meer toegepast.

In 1866, een jaar na het overlijden van Willem Sluiter, vaardigde de raad weer een besluit over de reinheid der straten uit, waarschijnlijk als gevolg van de cholera-epidemie die dat jaar in Zwolle heerste. Het besluit luidde als volgt: 'Het is mede verboden drek, vuilnis of eenig ander afval en bloed op bijzondere erven te storten, neder te werpen, te plaatsen of te houden.' Maar ook toen was er een uitzondering: 'In de wijken Kamperpoort, Sassenpoort, Diezerpoort, Hasselterdijk, Assendorp en Dieze kan mest van paarden, runderen, varkens, schapen en ander vee op bijzondere erven aan hoopen worden verzameld. De uitzondering is gemaakt ter gunste van de landbouwers, warmoezeniers en tuiniers, welke voor de uitoefening van hun bedrijf mestverzamelingen behoeven.'

Boerderij met hooiberg en sloot in Dieze. Tekening van J.W. Meijer, tweede helft negentiende eeuw. (Collectie Stedelijk Museum Zwolle).

De Duistere Steeg in Dieze bestaat nog steeds, al is het tegenwoordig niet meer dan een doorgang tussen twee straten. (Foto M. de Fluiter).

De mesthopen in Dieze en Assendorp bleven onderwerp van discussie. In 1871 wilde de Zwolse Reinigingscommissie het toezicht op de mesthopen verscherpen. Hun argumenten waren sterk: 'Veel bewoners dier wijken drijven handel in mest en trachten daarom de grootste mogelijke hoopjes bijeen te brengen. Om die reden bepalen ze zich niet tot het verzamelen van veemest maar brengen op hunne hoopjes alle meststoffen die onder hun bereik vallen (i.e. menselijke fecaliën). Nu leert de ondervinding hoe moeilijk het voor de politie is te onderkennen of de opgehoopte mest verboden meststoffen bevat. Indien de verzamelaar slechts eenig stroo tusschen den mest mengt, ontgaat het aan het oog waaruit de mesthoop bestaat.' Als bewijs noemde de reinigingscommissie een mesthoop buiten de Diezerpoort waarvan de eigenaar had bekend dat er ook menselijke uitwerpselen in zaten. Eén van de raadsleden voerde verder nog aan dat 'alle verzamelingen van meststoffen in een staat van gisting verkeerden, welke gevaarlijk wordt, zoodra daarop uitwerpselen van choleralijders worden gebracht. Ook deze geraken in gisting en verspreiden zodoende de besmetting.' Uitein-

delijk werd besloten dat de mesthopen mochten blijven bestaan, maar dan alleen voor dierlijke mest.

De discussie over de 'Duistere Steeg en hare stinksloot' eindigde op 5 oktober 1870 met een anti-climax: met negen stemmen voor en twee tegen werd besloten niets aan de stinksloot te doen. Pas in 1873 verbeterde de situatie toen in Zwolle, mede naar aanleiding van de aanhoudende gevallen van cholera, het tonnenstelsel werd ingevoerd.

* Dit artikel is een (licht bewerkt) fragment uit het in november 2001 te verschijnen boek *Vergeten levens, geschiedenissen van het Sallandse platteland* van de hand van de Zwollenaar Jan van de Wetering. In dit boek wordt het leven op het platteland langs IJssel en Vecht beschreven. Drie kleine boerengemeenschappen staan daarbij centraal: Wilsum, Zalk en Dieze. Met zijn eigen familiegeschiedenis als uitgangspunt belicht Van de Wetering de levens van eenvoudige plattelanders in de achttiende, negentiende en twintigste eeuw. *Vergeten levens* is een uitgave van de IJsselacademie.

Eenmaal, andermaal, niemand meer? Verkocht!

M.H. Richter –
de Groot

De Praubstraat gezien vanaf het Grote Kerkplein, het huis naast het hoge huis was het Venduhuis (Collectie HCO).

De ouderen onder ons zullen zich nog wel herinneren dat er vroeger veilingen van meubilair en huishoudelijk goed werden gehouden in het Venduhuis in de Praubstraat. Al in de negentiende eeuw was op deze locatie sprake van een venduhuis of verkoopplokaal. De verkopen geschieden toen door de deurwaarders Van Oorscot en Dunnenberg. Zij werden rond 1910 opgevolgd door hun collega F.J. Boom, die het Venduhuis exploiteerde tot na de Tweede

Wereldoorlog. Het was G.W. Richter (1904-1984) die het Venduhuis van Boom overnam. Zijn weduwe bracht de verkoopboeken van het Venduhuis in 1992 naar het Gemeentearchief. De boeken geven over de periode 1942-1969 een prachtig overzicht van welke goederen ingebracht en verkocht werden. Hoe het toeging, is het onderwerp van dit artikel van de hand van Richters weduwe.

Vorbereiding

In de *Zwols Courant* werd een 'blauwvinger' geplaatst met de aankondiging dat er binnenkort een veiling van meubilair en huishoudelijk goed werd gehouden, zodat er weer goederen konden worden ingebracht. Vlak na de oorlog werden de spullen nog met een bakfiets opgehaald. Vaak was deze zo hoog opgeladen dat de bestuurder er amper over heen kon kijken. Een van de jongens liep dan met een touw over de schouder te trekken en aanwijzingen te geven aan de bakfietsbestuurder, zodat deze niet van het rechte pad afraakte.

Bij binnenkomst werden de goederen genummerd met een label, etiketje of doodgewoon met een krijtje. Al naar gelang het uitkwam. De naam van de eigenaar en al zijn genummerde artikelen werden in een groot boek, het zogenaamde veilingboek, genoteerd. Waren er naar de mening van de veilinghouder voldoende spullen aanwezig, dan werd de notaris gebeld om te vragen of de geplande datum ook hem schikte. Bij elke publieke veiling moest een notaris of deurwaarder aanwezig zijn om eventuele geschillen op te lossen.

Ging de notaris akkoord, dan werden er advertenties geplaatst in de *Zwols Courant*, *Trouw*, *Overijssels Dagblad* en de *Meppeler Courant*. In die advertentie werd een gespecificeerde opsomming gegeven van de te veilen artikelen. Als er een veiling werd gehouden met antiek of spullen uit grootmoederstijd, dan werden de antiquairs uit de

wijde omgeving per briefkaart op de hoogte gesteld. De kijkdag was altijd op een vrijdag in verband met de markt.

De kijkdag

Voor de kijkdag werd er in de zaal met man en macht gewerkt om de goederen zo goed mogelijk uit te stallen. Tapijten, schilderijen, spiegels en alles wat maar hangen kon werd aan ijzeren haken aan de wanden gehangen. Kasten, kabinetten, bonheurs, buffetten en dressoirs werden langs de wanden geplaatst. Daarop werden de kleine spullen gezet. In het midden van de zaal kwamen de bankstellen, eethoeken, crapauds, tafels, en wat er verder mocht zijn. Voor de ramen werden bladen met schragen geplaatst met daarop het keukengerie. Onder die bladen werd alle rommel neergezet. Achterin de zaal was de plaats voor de ledikanten en bedden. Haarden en kachels werden in de brede gang uitgesteld.

Sieraden en gouden en zilveren voorwerpen werden vanwege mogelijke lange vingers in een afgesloten vitrine geplaatst. Die voorwerpen mochten niet zo maar verkocht worden maar moesten eerst naar het kantoor van de Waarborg in Arnhem, om van het juiste keurmerk te worden voorzien. Daartoe werden de vrij kostbare sieraden in een doosje verpakt, van een lakstempel voorzien en aangetekend opgezonden. De notaris kreeg na goedkeuring bericht dat de spullen op de veiling verkocht mochten worden.

Als dit alles in orde was kon op vrijdag de kijkdag voor het publiek plaatsvinden. In de winter werd 's morgens eerst de zeer grote kolenkachel aangemaakt. Deze werd met hout, eierkolen en cokes gestookt. Tegen het kozijn werd een zwarte plank met de tekst 'Heden Kijkdag' gespijkerd. Tegen negen uur werd de deur open gezet en konden de kijkers binnenkomen. Dit deden ze dan ook in zeer grote getale. Als er in de winter bij de boeren pers- of kuilvoer aan de koeien werd gevoerd, was dit goed te merken. Het hele veilinglokaal vulde zich dan met de geur van een boeren-deel. Mensen die op de veiling iets van hun gading zagen maar niet zelf op de veiling konden komen, gaven aan de veilingmeester de opdracht om het gewenste artikel tot een bepaald bedrag te kopen.

Voor deze commissie werd vijf procent in rekening gebracht.

Als de kijkdag om vier uur was afgelopen moest er hard gewerkt worden om de zaal vrij te maken, zodat de kopers op maandag konden zitten. De spullen werden achter in de zaal opgestapeld. In het midden van de zaal werd een lange rij bladen op schragen geplaatst met daarop allerlei kleingoed dat op maandag het eerst zou worden verkocht. Aan weerszijden van de schragen werden stoelen en banken geplaatst zodat de ongeveer driehonderd kopers goed zicht hadden op de te

*Het voormalige Vendu-
huis, Praubstraat 19
(Collectie HCO).*

Het Venduhuis tijdens een verkoop of kijkdag (HCO, collectie Richter).

veilen goederen. In een inspringende hoek van de zaal werd een podium gemaakt met een oud vloerkleed en een lange smalle tafel met daaroverheen een groen vergaderkleed. Aan deze tafel namen op de veilingdag de notaris, de schrijver, de kassier en de man met de lepel plaats. De lepel was een ongeveer twee meter lange stok met daaraan een koperen bakje, bestemd om het geld op te halen.

De veiling

Om ongeveer negen uur werd de veiling geopend met het voorlezen van de veilingvoorwaarden: de veiling geschiedde tegen contante betaling met vijftien procent opgeld; de goederen werden 'voetstoots' verkocht, dus zoals ze op de veiling aanwezig waren zonder vrijwaring voor zichtbare of verborgen gebreken; de goederen waren dadelijk na de toewijzing voor rekening en risico van de koper. Dan werd begonnen met de verkoop. De man op de bank hield een portie te verkopen spullen omhoog en dan begon het bieden. Werd er niet meer geboden dan klonk het 'Eenmaal, andermaal, niemand meer, verkocht!'. En met een tik van de hamer werd de koop door de veilingmeester toegewezen. De naam van de koper werd achter de betreffende koop in het veilingboek genoteerd. De man met de lepel haalde het geld op, de kassier controleerde het geld en gaf eventueel wisselgeld terug dat weer met de lepel naar de koper werd gebracht.

Zo werden er tot ongeveer tien uur diverse goederen aan de man gebracht. Dan trad er even stagnatie op omdat de bus uit Staphorst was gearriveerd. Hoewel de zaal vol was en er geen zitplaatsen meer vrij waren, werden de Staphorster vrouwen met hun wijde rokken door behulpzame handen door het raam over de bladen met spullen naar binnen gehesen. Ze lieten zich dan zo tussen het publiek op de houten banken neervallen, wat altijd grote hilariteit tot gevolg had.

Inmiddels had ik boven grote kannen met koffie gezet. Daarvan werd eerst een blad naar de veilingmedewerkers gebracht, daarna kon ook het publiek voor een kwartje per kop koffie kopen. Als het erg druk was en er geen koffiekopjes genoeg waren gebruikte ik mijn eigen mooie kopjes. Deze kopjes raakten wel eens zoek zodat we met veel mooie schoteltjes zonder kopje bleven zitten.

De veiling ging met veel animo door en het trottoir begon op een rommelmarkt te lijken. De verkochte goederen werden namelijk door de oppasser op de stoep gezet en bewaard tot de eigenaar zijn spullen kwam afhalen, of deze door een handkar of bakfiets thuis liet brengen.

Op zekere dag werd er een bidet geveld. De veilinghouder vroeg: 'Wat zal er veur disse mooie bidet?'. 'Richter, wat is det veur 'n ding?', klonk het uit de zaal. 'Oh weet ie det niet, det is 'n 'azenpanne, duer kôkt de deftige luu de 'azen in'. Grote hilariteit. Even later klonk het: 'Wat zal er veur disse mooie tasse met inhold?'. De veilingmedewerker had namelijk de tas gepakt van een van de druk kwebbelende boerinnen die de tas voor zich op de bank had neergezet. 'Eén gulden, niemand meer, eenmaal, andermaal ...', 'hé, hé, Richter, gèf 'ier, det is mien tasse', klonk het verontwaardigd. 'Dan meuj um ôk niet op de banke zett'n, alles wat 'ier op stiet wordt verkocht'. Onder veel gelach werd de tas aan de eigenares teruggegeven.

Zo werd de veiling voortgezet tot twaalf uur. Hierna was er een pauze tot half twee. Velen hadden brood en koffie meegenomen en hielden gewoon hun lunchpauze in de zaal. Ze maakten van zo'n veilingdag een dagje uit. Een kleine moeilijkheid was het gebruik van het toilet. Vlak na de oorlog was er nog een tonnetje en nog geen watercloset. Die plee was boven aan een overloopje en

dat stond dan in de pauze vol met boerinnen in hun pompeuze klederdracht. De tonnenman mopperde altijd vreselijk als hij die zware ton naar beneden moest zeulen. 'Eb jullie weer veiling 'èhad, laot ze toch de rokk'n opbeuren en op de stroat gaan zitt'n, zie 'ebt ummers toch gien broek 'an'. En vervolgde: 'Gait, als è de volgende keer weer zo vol is mu'jem zelf maar noar beneden slippen'.

Om half twee begon het loven en bieden opnieuw, dan kwamen de betere stukken onder de hamer, meestal eerst de gouden en zilveren sieraden. De antiquairs en kooplui lieten zich dan vaker horen. Op zeker moment kwam er een mooie bonheur aan de beurt. Van alle kanten werd druk geboden. Toen de veilinghouder geen bod meer hoorde hamerde hij af. Achter uit de zaal klonk een woedende stem: 'He, Richter ik was nog 'an 't bieden'. 'Nou ik 'eb oe echt niet 'e'heurd', zei Richter. 'Ik ebbe òk niet 'eskreeuwd', zei de pechvogel, 'ik ebbe 'e knikt'. 'Dan mùk oe in 't vervolg wel 'euren knikken', zei de veilinghouder. De notaris was het hiermee eens en zo was dit incidentje opgelost.

Zo ging de veiling met een kleine onderbreking voor een kopje thee tot ongeveer vijf uur door. Er waren dan wel vier- tot vijfhonderd nummers onder de hamer doorgegaan. De stembanden van de veilinghouder waren zwaar op de proef gesteld. Zo af en toe nam hij een dropje om de keel te smeren. De meeste kopers gingen met hun spullen naar huis, de spullen die op de stoep bleven staan werden binnen gezet. Dan werden de helpers uitbetaald. De mannen op de bank en de oppasser kregen ieder zes gulden, van de klanten ontvingen ze dan nog wat kleingeld, zodat ze voor die tijd toch een behoorlijk dagloon hadden. De mannen aan de groene tafel kregen tien tot vijftien gulden per dag.

De rekening

Na de veiling werden het veilingboek en de geldbak naar boven gebracht en dan kon het rekenwerk beginnen. Eerst werd de kas geteld en een lijstje van de kopers opgesteld die niet op de veiling hadden betaald. Alle bedragen van de verkochte goederen werden opgeteld en het opgeld berekend. Een heel werk. Klopte de kas dan werd

De heer G. Richter als afslager bij de verkoop van de boedel van J.F. Schreuder in de Hyacinthstraat, eind mei 1961 (HCO Collectie Richter, foto Pieter Geritse).

Afslager G. Richter op een 'boeldag' in de omgeving van Zwolle, vermoedelijk begin jaren zestig (HCO, collectie Richter).

de geldbak in de kluis opgeborgen en was er een eind gekomen aan een vermoeiende en drukke veilingdag.

In de loop van de week werd uitgerekend wat de inbrengers moesten ontvangen. Alle bedragen werden opgeteld en de veilingkosten en andere kosten afgetrokken. Van het eindbedrag werd een kwitantie gemaakt, vaak waren dat er zo'n zeventig per veiling. Was dat allemaal gedaan dan werd de kwitantie met het geld in een enveloppe met de naam erop gedaan om op de betaaldag, de vrijdag na de veiling, aan de inbrengers te overhandigen. De kooplieden betaalden voor hun ingebrachte goederen vijf procent minder veilingkosten dan particulieren. Hadden ze mazzel gehad, dan werd de spaarpot van onze kinderen niet vergeten.

Zodra het eindbedrag van de veiling bekend was, werd dit doorgegeven aan de notaris, voor het registratiekantoor. De registratiekosten en de kosten van de notaris, plus de advertentiekosten en de lonen van de helpers vormden de kosten van een veiling. Om een voorbeeld te geven, volgt hier de berekening van een veiling uit 1952.

De opbrengst van deze veiling was	f. 3264.--
Provisie kopers 12% van f. 3264.--	f. 391.68
Provisie verkopers 10% van f. 1149.30	f. 114.93
Provisie verkopers 15% van f. 2114.70	f. 317.21

Totaal bruto provisie	f. 823.82
Waarvan onkosten	f. 335.52
Winst Venduhuis	f. 488.30

Onkosten veiling:	
6 man binnen en buiten	f. 36.--
1 man aan lepel	f. 10.--
1 man aan kassa	f. 10.--
1 man schrijver	f. 10.--
1/2 dag afslager	f. 10.--
Diverse hulpen voorbereiding veiling	f. 45.50
Notaris 3 %	f. 97.92
Registratie veiling	f. 36.10
Advertenties	f. 80.--
Totaal onkosten	f. 335.52

Dit was een goede veiling, alle veilingen die meer dan drieduizend gulden opbrachten loonden de moeite. Dat kwam omdat de vaste kosten van elke veiling meestal hetzelfde waren. De veilingen werden ongeveer om de zes weken gehouden, al naar gelang er voldoende goederen aanwezig waren. Op een veiling mochten geen alcoholhoudende dranken en bruikbare wapens verkocht worden.

Erkend veilinghouder

Om erkend veilinghouder-taxateur te worden, moest je van onbesproken gedrag zijn en een proeve van bekwaamheid afleggen voor een commissie uit de 'Vakorganisatie van makelaars en veilinghouders in roerende goederen en machine-riën in Nederland' en een ambtenaar van het Ministerie van Economische Zaken. Veel moeilijkheden leverde dit examen niet op. Mijn man had namelijk op de vroegere ambachtsschool de meubelmakersopleiding gevolgd, zodat de diverse houtsoorten en stofferingsstoffen hem welbekend waren. Bovendien had hij veel ervaring opgedaan bij de vroegere eigenaar van het Venduhuis, de heer F.J. Boom. Toen mijn man in 1969 AOW gerechtigd werd, zijn de verkopeningen in de Praubstraat beëindigd.

Een woonhuis met een industriële geschiedenis: Tuinstraat 10-12

Achter de Van Roijensingel, ruwweg tussen de Zeven Alleetjes en de Van Karnebeekstraat, loopt de Tuinstraat. In deze tamelijk smalle straat staat een opvallend gebouw, Tuinstraat 10-12. Dit pand heeft tegenwoordig een woonfunctie maar de industriële bestemming, waarvoor het oorspronkelijk bedoeld was, valt nog duidelijk te herkennen. In de loop der jaren zijn hier heel wat bedrijven gevestigd geweest. Tuinstraat 10-12 werd in 1919 gebouwd als fietsen- en onderdelenfabriek voor de firma J. Uittenboogaard en Zn. Dit fabriekje besloeg de voorste helft van het perceel, de achterste helft bleef onbebouwd. De hoofdingang was in het middengedeelte van het pand. Oorspronkelijk bevond zich onder de verhoging bij de gevel de vermelding 'Metaalindustrie'. De oprichter van de firma, Jan Uittenboogaard, woonde van 1928-1933 in het woonhuis (nr. 8) naast de fabriek.

In de jaren dertig verdween deze firma en werd het pand in gebruik genomen door de firma Troostwijk, een textielgroothandel. Het joodse bedrijf Troostwijk gebruikte het gebouw waarschijnlijk tot begin jaren veertig, toen alle joodse bedrijven werden opgeheven. De volgende gebruiker was de firma Hoogstraat, een groothandelaar in specerijen. Het gebouw werd door deze firma uitgebreid met werkplaatsen, waardoor er van het plein achter het pand weinig overbleef. Aan het eind van de jaren vijftig diende Tuinstraat 10-12 als onderkomen van het magazijn van de Coöp. Inkoop Vereniging 'Enkabé' Zwolle en Omstreken. Enkabé vertrok in december 1959 naar de Marslanden.

In 1960 werd het gebouw in gebruik genomen door de firma Gebr. Ferwerda, een automaterialengroothandel. Zij pasten het pand aan hun bedrijfsvoering aan. Wegens de slechte bereikbaarheid (vooral voor grote vrachtwagens) verliet

Ferwerda het pand medio jaren tachtig. Daarna volgde enige jaren leegstand, waarna in 1989 Tuinstraat 10-12 werd verbouwd tot appartementencomplex(je). Hiertoe werden de later aangebouwde werkplaatsen aan de achterkant gesloopt. Dit is zichtbaar door de nieuwe achtergevel op de begane grond. Door deze ingreep werd de oorspronkelijke toestand, met plein, hersteld. Deze dient nu als parkeerplaats voor de bewoners van het pand.

Maarten de Graad

Tuinstraat 10-12 omstreeks 1980, met twee bedrijfsauto's van de Gebr. Ferwerda er voor geparkeerd. (Collectie HCO).

Felice Togni (1871-1929), portret van een vioolpedagoog

H.C.J. Wullink

Toen de concertmeester van het Concertgebouworkest te Amsterdam, de Zwollenaar Isaak Troostwijk, al een paar jaar het orkest had verlaten om in Amerika zijn loopbaan te vervolgen, kwam er versterking van een jonge violist uit Zwolle. Zijn naam luidde: Felice Togni. De familienaam roept geen associaties op met de Overijsselse hoofdstad. Wie was deze violist en waar had hij zijn opleiding genoten? Een onlangs gevonden portret van Togni vormde de aanleiding tot het schrijven van deze regels.

Felice Togni, 1871 - 1929, vioolpedagoog. (Collectie auteur).

Geboren en getogen in Zwolle

Filitz Charles Antonius Togni werd geboren op 3 oktober 1871 te Zwolle als oudste zoon van Anton Albertus Felix Simonius Togni en Anna Maria Hubertina de France. Mogelijk heeft de ambtenaar van de burgerlijke stand de eerste doopnaam niet correct geschreven. Een enkele maal wordt in de vakliteratuur abusievelijk Felix genoteerd, maar steeds - zelfs in de overlijdensadvertentie - heet hij Felice. Zijn ouders behoorden tot de gegoede middenstand. Aldus was het mogelijk de muzikale studie van hun zoon te bekostigen. In het geval van Troostwijk, die bijna tien jaar ouder was, lag dat duidelijk anders.¹

Met vioolstudie dient men op jeugdige leeftijd aan te vangen en veelal zal in de eigen omgeving een goede pedagoog worden gezocht. Togni's eerste vioolleraar was Andries van Riemsdijk (1848-1904). Deze pedagoog had viool gestudeerd aan het conservatorium te Luik en was leerling geweest van de vioolvirtuoos Hubert Léonard (1819-1890). Per 1 januari 1873 volgde zijn benoeming aan de Stedelijke Muziekschool te Zwolle, die aanvankelijk aan de Praubstraat was gevestigd, maar na 1881 in het pand Bloemendalstraat 14.²

Men ontkomt niet aan de indruk dat Van Riemsdijk een belangrijke bijdrage aan het Zwolse muziekleven moet hebben geleverd. Ook de getalenteerde Troostwijk was een pupil van hem. De vioolklas en het door Van Riemsdijk samengestelde strijkorkest hebben zeker bijgedragen aan een inspirerende omgeving voor de leerlingen. In 1878 ontstond de Zwolsche Orkestvereniging, een orkest dat in zekere zin voortkwam uit de leerlingenuitvoeringen.

De jeugdige Togni genoot plaatselijke bekendheid, zelfs zodanig dat de nieuwe organist van de Grote Kerk, Jacobus Cornelis van Apeldoorn (1856-1932), die zijn eerste concert op het Schnit-

ger-orgel voorbereidde, hem uitnodigde daarbij een muzikale bijdrage te leveren. Dit concert vond plaats op woensdag 1 oktober 1890.³

Violist en pedagoog

In het Zwolse bevolkingsregister werd Togni op 11 september 1891 uitgeschreven naar Amsterdam, waar hij zijn studie bij Richter, Kramer, Timmner en Kes vervolgde.⁴ Gedurende vijftientig jaar - van 1892 tot 1917 - was hij verbonden aan het Concertgebouworkest te Amsterdam, aanvankelijk als eerste violist, maar twee jaar later in de functie van aanvoerder van de tweede violen. Zelf noemde hij zich concertmeester van de tweede violen, hoewel strikt genomen deze functie betrekking heeft op de eerste violen, namelijk aanvoerder en eerste soloviolist. Als leraar was hij verbonden aan de Orkestschool van Willem Kes.

De buitenlandse invloed op de Nederlandse vioolkunst was toentertijd aanzienlijk. Gedurende

**STRIJKINSTRUMENTEN, VIOLen, STRIJKSTOKKEN,
SNAREN IN ALLE SOORTEN**

**EN VERDER ALLE FOURNITUREN, HARMONICA'S
volgens de nieuwste vinding.**

Reparatiën van bovenvermelde ARTIKELEN worden
SPOEDIG in order gemaakt.

A. TOGNI, Diezerstraat E 51.

A. TOGNI, Diezerstraat E 51.
Eigen gefabriceerde PARAPLUIES,

die door hunne uitmuntende **STERKTE** en **SOLIDITEIT**
Bijzonder aanbevolen worden. Steeds voorradig eene ruime
collectie **WANDELSTOKKEN, SPOORMANDJES, KINDER-**
MANDJES enz. van de fijnste tot de ordinairste soorten.

Reparatiën van bovenstaande artikelen worden **SPOEDIG**
in orde gebracht.

*Twee advertenties van
Anton Togni, de vader
van Felice, in het adres-
boek der stad Zwolle
1877/78. (HCO).*

*Bloemendalstraat 14,
hier was vanaf 1881 de
Stedelijke Muziekschool
gevestigd. (Collectie
HCO).*

De Ontwikkelingsgang der Violspel- en Vioolbouwkunst

door

Felice Togni

Hoofdleraar aan het Conservatorium en de Muziekschool der
Maatschappij tot Bevordering der Toonkunst te Amsterdam

EMIL WEGELIN — 1924 — BUSSUM

Titelpagina van 'De ontwikkelingsgang der violspel- en vioolbouwkunst' (Collectie auteur).

lange tijd hebben Italiaanse, Franse en Duitse musici hier een dominante rol gespeeld. Het ontstaan van een nationale violschool werd daarvoor ernstig belemmerd. In de tweede helft van de negentiende eeuw kwam hierin gestadig verandering. Nederlandse violisten ontvingen weliswaar hun opleiding nog wel in het buitenland, met name Duitsland, maar weldra zouden zij in eigen land de violisten en pedagogen van elders vervangen.

Het Concertgebouworkest, dat zich ontwikkelde tot een der beroemdste orkesten van Europa, heeft vanzelfsprekend in de eerste plaats op het Nederlandse muziekleven grote invloed gehad.⁵ Tot 1895 dirigeerde Kes, daarna nam de jonge Mengelberg het stokje over. In februari 1896 dirigeerde Edvard Grieg twee concerten. Ook Richard Strauss (eerste uitvoering *Ein Heldenleben*) en Gustav Mahler kwamen in Amsterdam dirigeren.

In die tijdspanne waarin de nationale orkestmuziek tot bloei kwam, heeft Felice Togni als bekwaam pedagoog een rol gespeeld. Hij was reeds leraar aan de Amsterdamse Muziekschool van Toonkunst, toen in 1914 zijn benoeming volgde tot hoofdleraar voor viool, kwartetspel en vioolpedagogie aan het Amsterdams Conservatorium (Toonkunst).

Van zijn didactische werken noem ik *Die Ausbildung der linken Hand. Systematische Übungen für Violine*, verschenen te Leipzig bij Breitkopf & Härtel. Max Grünberg, een Berlijnse violist en schrijver over muziek, merkte in 1913 over dit werk op: 'Ein die Ausbildung der linken Hand sehr eingehend behandelndes Werk, dessen Studium den Fingern in den einzelnen Lagen sowohl, wie im Lagenwechsel, sichere Arbeit gewährleistet.' Een Nederlandse vertaling verscheen onder de titel *De ontwikkeling der linkerhand* (5 delen). Een ander didactisch werk draagt de titel *Le mecanisme de la double corde*. In een omstreeks 1983 verschenen muziekencyclopedie staat vermeld dat deze werken nu nog veel worden geraadpleegd.⁶

In 1924 verscheen *De ontwikkelingsgang der violspel- en vioolbouwkunst*. Het is opgedragen aan de muziekgeleerde Simon van Milligen. Kort voor zijn overlijden werkte Togni aan een nieuwe vioolmethode. Van zijn vele leerlingen noem ik slechts Boedijn, Dresden, De Jong (Cincinnati), Kint, Lussenburg, mej. L. Langerveld (Djakarta), Rodrigues, Röntgen, Sametini en Schoenmaker.⁷

Togni die gehuwd was met Maria Kretzschmar, overleed geheel onverwachts op donderdag 31 oktober 1929 te Overveen. Op maandag 4 november vond daar de begrafenis plaats. De familie in Zwolle plaatste op zaterdag 2 november in de *Provinciale Overijselsche en Zwolsche Courant* een overlijdensadvertentie.

Heden overleed, geheel onverwachts, in den ouderdom van 58 jaar, onze innig geliefde Broeder, Zwager en Oom,

FELICE MARIA CHARLES TOGNI,

**Echtgenoot van
Maria Kretzschmar.**

Hoofdleeraar Amsterdamsch Conservatorium.

Familie TOGNI.

**Uitvaart en begrafenis:
Maandag te Overveen, Haarlem.**

Zwolle, 31 Oct. 1929.

De familie in Zwolle

De Togni's waren roomskatholiek. De grootvader, eveneens Felice Togni geheten, geboren 3 november 1805 in het Zwitserse Bignaschi, vestigde zich als schoorsteenveger in Zwolle. Later noemde hij zich 'stadsschoorsteenveger'. Op 28 januari 1830 huwde hij Antonia van der Maten (1800-1879). Zij kregen drie kinderen, een zoon en twee dochters. Het gezin woonde aan het Koningsplein. Grootvader Togni overleed op 10 februari 1886.⁸

De zoon, Anton Albertus Felix Simonius Togni, de vader van de violist, huwde op 25 augustus 1870 te Zwolle met Anna Maria Hubertina de France. Anton dreef op nummer 34 aan de Diezerstraat een handel in 'fijn mandwerk', maar noemde zich ook instrumentmaker. Rond 1880 gaf hij zich uit voor 'parapluie fabrikant'. De familie was tot een zekere welstand gekomen. Ondanks deze

Rechts: Diezerstraat 36 en helemaal rechts Diezerstraat 34, met de winkel en het woonhuis van de familie Togni. De foto dateert uit het eind van de jaren twintig, kort voordat het pand Diezerstraat 34 overgenomen werd door V&D. Diezerstraat 36 werd enkele jaren later ook door V&D aangekocht, waarna dit warenhuis de panden Diezerstraat 26 - 36 omvatte. (Collectie HCO).

gunstige omstandigheid werd het gezin nogal eens in diepe rouw gedompeld, want vier van de zeven kinderen overleden binnen een jaar na de geboorte. Naast Felice bleven twee broers in leven.⁹

Na het overlijden van Felice's vader werd de zaak aanvankelijk voortgezet door de weduwe. Zij overleed op 9 december 1905. Nadien ging de zaak over op zoon Charles Joseph Antonius, die op 17 oktober 1911 huwde met Elisabeth Maria Lutgerink. Zij was op 17 mei 1889 in Zwolle geboren.¹⁰

Links: Overlijdensadvertentie van Felice Togni, door de familie geplaatst in de 'Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant' van 2 november 1929.

In 1912 staat in het adresboek: 'magazijn van parapluies, parasols, overtrekken, repareren'. De winkel van Togni bleef tot omstreeks 1930 gevestigd op Diezerstraat 34, daarna werd dit pand overgenomen door en aangetrokken bij de naburige V&D-vestiging. Charles Togni verhuisde daarna naar de Westerstraat 5-4. In 1952 werd hij in Zwolle uitgeschreven, hij vertok toen naar Vleuten. In het adresboek 1953 wordt de familienaam Togni voor de laatste maal genoemd: Antonius L. M. Togni, wonende Harm Smeengekade 20 (bejaardenhuis De Nieuwe Haven). Deze broer van Felice, die onderwijzer was, overleed in 1957. Met zijn overlijden verdween de familienaam uit Zwolle.

Noten

1. Iszaak Troostwijk, geboren 3 juli 1862 te Zwolle, trad in 1878 bij het Nut van 't Algemeen met veel succes op. Voor verdere studie vertrok hij naar Berlijn om zich te bekwamen bij de grote vioolvirtuoes en pedagoog Joachim, die verbonden was aan de Königliche Hochschule. In 1881 verliet Troostwijk dit instituut met het eindexamen en een fraai getuigschrift van Joachim. Na zijn achtereenvolgende benoemingen als solo-violist te Bad-Kissingen en concertmeester aan het Stadttheater te Wurzburg aanvaardde hij de betrekking van solo-violist aan de Amsterdamsche Orkestvereniging. In 1888 volgde zijn benoeming tot concertmeester van het Concertgebouworkest. Na 1890 verbleef hij in Amerika.
2. Niet te verwarren met jhr. mr. Johan Cornelis Marius van Riemsdijk te Utrecht (1841-1895). Muziekschool: Jan ten Bokum, *Muziek in de IJsselsteden* (Utrecht/Antwerpen 1988) 112.
3. H.C.J. Wullink, Inleiding, in: J.C. van Apeldoorn, *Het orgel in de Groot- of St. Michielskerk te Zwolle* (herdruk Zwolle 1996) X-XI.
4. Deze leraren noemt Togni zelf in zijn werkje *De ontwikkelingsgang der vioolspel- en vioolbouwkunst* (Bussum 1924) 61. Een muziekencyclopedie noemt nog ene Heynsberg, van wie geen antecedenten bekend zijn. Genoemde Richter was een leerling van de vioolvirtuoes J. Joachim. L. Kramer, leerling van Bennewitz, was concertmeester van het Concertgebouworkest gedurende de jaren 1892-1894. Christiaan Timmner (1859-1932), concertmeester van het Concertgebouw van 1904-1910, vertrok naar Los

Angeles. Willem Kes (1856-1934), violist en eerste dirigent van het Concertgebouworkest, werd in 1895-1898 dirigent van het Scottish Orchestra te Glasgow, en was nadien nog werkzaam te Moskou en Koblenz.

5. Voor de geschiedenis van het Concertgebouworkest kan men verschillende uitgaven raadplegen, o.a.: *Historie en kroniek van het Concertgebouworkest 1888-1988* (Zutphen 1988).
6. Max Grünberg, *Literatur der Streichinstrumente* (Leipzig 1913), 14. J. Robijns en Miep Zijlstra (red.), *Algemene muziekencyclopedie* deel 9, (Weesp z.j.), 394. Uit onderzoek bleek mij dat genoemde publicaties niet (meer) voorkomen in de bibliotheek van de Hogeschool Constantijn Huygens, faculteit muziek.
7. Gerard Boedijn (1893-1972), componist, in het bijzonder voor harmonie- en fanfareorkest, dirigent en violist. Sem Dresden (1881-1957), componist en pedagoog, werd in 1924 directeur van het Amsterdams Conservatorium, in 1937 directeur van het Kon. Conservatorium te Den Haag. Kor Kint (1890-1944), componist, altist en leraar viool aan het Conservatorium te Amsterdam. Jos Lussenburg (1889-1975) violist, gaat wegens een handicap aan zijn linkerhand na zijn vijfendertigste schilderen. Woonde later in Nunspeet. Joachim Röntgen (1906), violist en concertmeester, vioolleraar aan het Kon. Conservatorium te Den Haag. Leon Sametini (1886-?), violist, vertrok naar Praag en verbleef sinds 1904 in Londen. Werd in 1912 directeur van het Chicago Musical College.
8. Bignaschi is vermoedelijk identiek aan Bignasco, een plaats in het zuiden van Zwitserland, even ten noorden van Ascona en Locarno. Antonia van der Maten werd geboren in Olst op 15 oktober 1800 en overleed te Zwolle op 19 juni 1879. Haar man overleed te Zwolle op 10 februari 1886. Kinderen, allen geboren te Zwolle: Anton Albertus Felix Simonius (28.10.1830); Helena Gerardina (6.1.1834 - 19.1.1922), wonende aan de Spiegelsteeg 6 en Louisa Frederika (19.12.1837), vertrokken naar Opsterland in Friesland.
9. Behalve de oudste zoon Felice telde het gezin de volgende kinderen:
Charles Lambertus Aloijsius (1.12.1872 - 24.5.1873);
Helena Maria Hubertina (13.3.1874 - 7.4.1874);
Charles Antonius Aloijsius (28.5.1875 - 18.9.1875);
Antonius Lambertus Maria (2.6.1877 - 4.4.1957);
Charles Joseph Antonius (19.3.1881 - na aug. 1952);
Willem Antonius Joseph (5.11.1883 - 9.8.1884).

10. Uit het huwelijk werden in Zwolle geboren: Hubertina Maria Margaretha (18.7.1912), verpleegster, Johan Anton Felix Joseph (19.3.1915 - 22.5.1915), Maria Francisca Theresia (6.6.1916), onderwijzeres, en Johannes Lambertus Charles (22.3.1920), die op 30 juli 1936 naar Oss vertrok.

Geraadpleegd werd het HCO (voorheen Gemeentearchief), met name de adresboeken en het bevolkingsregister (blz. T79e en T80).

ADVERTENTIE

Verschenen: Deel twee van de *Zwolsche Historische Reeks*

De *Zwolsche Historische Reeks* is een gezamenlijk initiatief van de Stichting IJsselacademie en de Zwolsche Historische Vereniging. In deze reeks worden met enige regelmaat historische beschouwingen gepubliceerd die door hun omvang de maat van een artikel in het *Zwols Historisch Tijdschrift* te boven gaan. Inhoudelijk, maar ook wat betreft de

opmaak, sluiten beide periodieken nauw bij elkaar aan.

In dit tweede nummer van de reeks passeren bekende en onbekende, bestaande en verdwenen voorbeelden van het Zwols industrieel erfgoed de revue. Negen artikelen zijn hier gebundeld. Na een rondgang door de stad en door de tijd komen scheepvaart en bruggen in beeld, trekken rijtuigbouwers, wagenmakers, rijwielfabrikanten en -handelaren aan de lezer voorbij, worden lingeerie en textiel in de etalage gezet en krijgen Schaepman's Lakfabrieken BV historische kleur.

De artikelen zijn rijk geïllustreerd en leveren met elkaar een inspirerende bijdrage aan de Zwolsche geschiedschrijving.

Het oude Binnengasthuis aan de Oude Vismarkt door Adriaan Eversen

Jeanine Otten

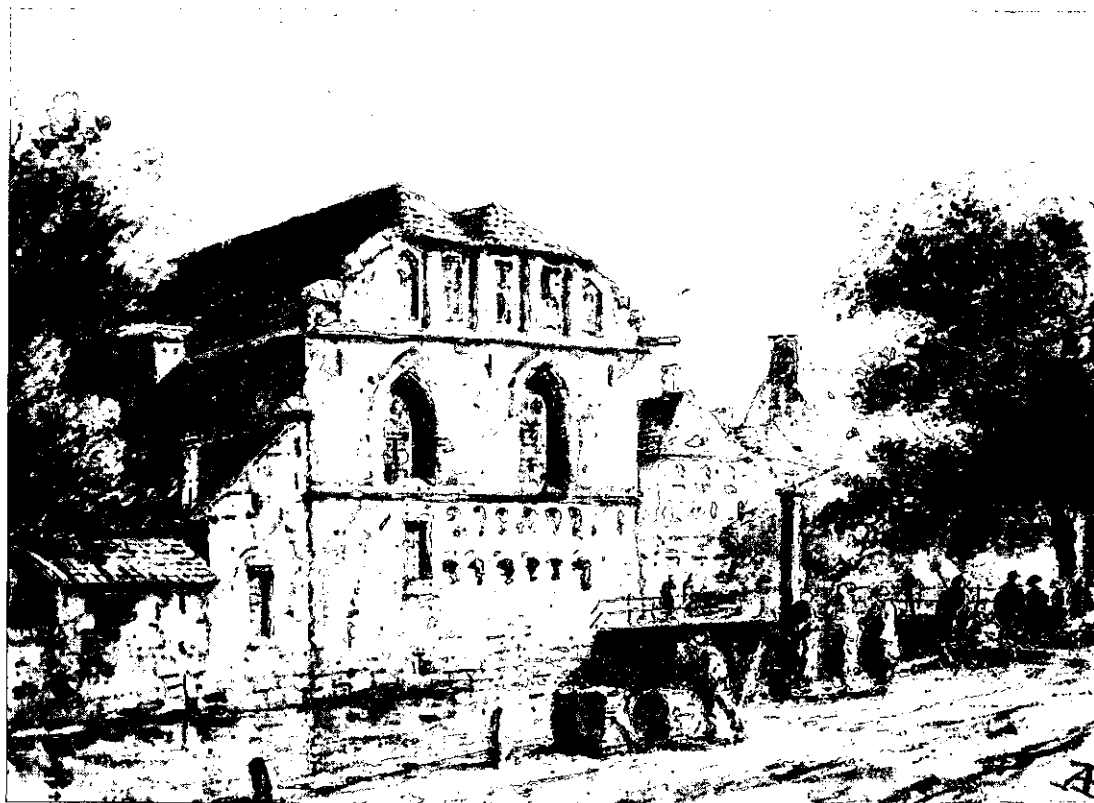
Op 21 januari 1998 kocht het Gemeentearchief Zwolle (sinds maart 2001 Historisch Centrum Overijssel) op een veiling bij Christie's Amsterdam een tekening van het oude Binnengasthuis of Heilige Geestgasthuis te Zwolle, die omstreeks 1848 gemaakt is door Adriaan Eversen (1818-1897). De tekening is een voorstudie voor een schilderij van Eversen dat in 1970 voor ongeveer tienduizend gulden werd geveild bij Mak van Waay te Amsterdam. Op de tekening en het schilderij zien we het Gasthuisplein met de gevel van de voormalige grote zaal van het middeleeuwse Heilige Geestgasthuis, gelegen aan een

binnengracht (de Grote Aa). De brug over de Grote Aa is de Gasthuisbrug. De bomen staan aan het Gasthuisplein.

Het oude Binnengasthuis

Het Heilige Geestgasthuis was een groot gebouwencomplex, gelegen tussen de Diezerstraat, Koningsplein, Oude Vismarkt en Gasthuisstraat. Het gasthuis, gesticht aan het begin van de veertiende eeuw, was gewijd aan de Heilige Geest der Verdroosting en was oorspronkelijk een plaats waar arme vreemdelingen gratis een of meer dagen voedsel en een bed konden vinden. Van-

Het oude Binnengasthuis aan de Oude Vismarkt, ca. 1848. Tekening door Adriaan Eversen (1818-1897), zwart krijt, penseel in bruin en rood, afm. blad 197 x 271 mm, r.o. monogram AE en verso in potlood gemerkt: Gasthuis te / Zwolle / A.E. (Collectie HCO).

Het oude Binnengasthuis aan de Oude Vismarkt, ca. 1848 of later. Schilderij door Adriaan Eversen (1818-1897), olieverf op doek (Particuliere collectie, Detroit, USA. Afbeelding gepubliceerd in Tableau 6, afb. 2).

daar de latere naam gasthuis (= vreemdelingenhuis). De kapel verrees in 1308 met de voorgevel aan de Diezerstraat, langs de Gasthuisstraat. In 1448 werd het gasthuis vernieuwd door mr. Berent van Covelens, die toen ook het gotische oude stadhuis van Zwolle bouwde. Door aankopen en bijbouwen van huizen en huisjes breidde het Binnengasthuis zich uit. Het bestond in de zestiende eeuw uit een kapel en de 'hotelruimte', gelegen langs de Gasthuisstraat. Deze ruimte, nu nog gedeeltelijk aanwezig, was zo groot dat er gemakkelijk honderd personen konden overnachten. Na de Hervorming werd de kapel verbouwd en kwamen er woningen in. Opmerkelijk is dat op de stadsplattegrond van Zwolle uit 1649 door Joan Blaeu alleen de kapel van het Heilige Geest Gasthuis aan de Diezerstraat is afgebeeld. De langgerekte zaal, die zich uitstreckte van de kapel tot aan de Grote Aa, heeft Blaeu niet afgebeeld. Bij besluit van 30 januari 1660 kreeg het Heilige Geestgast-

huis de naam van Binnengasthuis. Het werd toen uitsluitend gebruikt als verpleeghuis voor ouden van dagen.

In de nacht van 3 op 4 januari 1851 brandde het voorste gedeelte van het Gasthuis, de in de Diezerstraat verhuurde woningen, geheel af. De toren die op het Gasthuis stond, stortte hierbij in en werd niet hersteld. Het afgebrande gedeelte werd bewoond door kastenmaker Worst en de paraplukoopman Ottigno. De belendende en tegenoverliggende gebouwen in het achterste gedeelte van het Gasthuis bleven gespaard. Vijftien jaar later, in 1866, werd de kapel geheel vernieuwd. Hierbij verdween ook de deur in de Gasthuisstraat die sinds de demping van de Grote Aa (1857 en 1861) overbodig geworden was. Omstreeks 1866 werd de voormalige zaal verbouwd om er negentien kamers met stookplaatsen ten behoeve van bejaarden in onder te brengen. Aan het begin van de twintigste eeuw voldeden de woninkjes van de

Ingang Diezerstraat vanaf de Grote Markt, ca. 1848. Tekening in grafiet door Adriaan Eversen (1818-1897) in schetsboek, folio 43, verso (Rijksprentenkabinet Rijksmuseum Amsterdam).

Binnengasthuizen niet meer aan de eisen van die tijd. Het bestuur zag daarom rond 1920 uit naar een nieuwe behuizing en in 1924 werd het huidige Binnengasthuis aan de Nieuwe Vecht geopend.

Andere afbeeldingen van het oude Binnengasthuis

Behalve de tekening van Eversen in het Historisch Centrum Overijssel is van het oude Binnengast-

huis nog een aantal afbeeldingen bekend: een fantasietekening door Jacobus Stellingwerf uit het eerste kwart van de achttiende eeuw met het opschrift 'd Heilige Geest Kapel te Zwolle 1627', in de collectie van het Stedelijk Museum Zwolle; een vóór 1866 daterende tekening door Adriaan Eversen van het poortje van het Gasthuis in de Gasthuisstraat, eveneens in de collectie van het Stedelijk Museum Zwolle. In particulier bezit is een schilderij van het Gasthuis met schoorstenen op het dak en op de achtergrond een toren door Adriaan Eversen uit omstreeks 1848; een schilderij zonder schoorstenen op het dak met wel een torentje op de achtergrond vanuit een iets ander standpunt gezien door Cornelis Springer uit 1848. Verder zijn er twee schilderijen gemaakt na de grote brand in 1851. Een schilderij door Jacob Plüger uit circa 1851-1857 is in een particuliere collectie en het schilderij door François Joseph Jean Archibald Graafland (1879-1939) is aanwezig in het Stedelijk Museum Zwolle. Het is een kopie naar een schilderij door Pieter Koets dat vroeger in de Rooms-katholieke Armenkamer hing, maar nu niet meer bestaat.

Adriaan Eversen

Adriaan Eversen werd geboren op 13 januari 1818 te Amsterdam en overleed te Delft op 1 december 1897. Hij was een leerling van de Amsterdamse schilder, aquarellist, tekenaar, etser en lithograaf Cornelis de Kruyff (1774-1828) en later van Cornelis Springer (1817-1891). Eversen werkte te Amsterdam tot 1889 en daarna te Rotterdam. Hij schilderde meestal met figuren gestoffeerde stadsgezichten en maakte ook aquarellen. In 1863 werd hij lid van de Amsterdamse kunstenaarsvereniging 'Arti et Amicitiae'. Eversen wordt net als zijn leermeester Cornelis Springer gerekend tot de negentiende-eeuwse romantische school. Al schetsend trok hij door Nederland om schilderachtige plekken, vervallen stadspoorten en oude kerken vast te leggen. De schetsen gebruikte hij als motief voor historiserende schilderijen. Zo zijn vaak topografische details terug te vinden in voor de rest gefantaseerde schilderijen; bijvoorbeeld de Zwolse Peperbus op een verder gefantaseerd schilderij in de Leslie Smith Gallery te Wassenaar.

Behalve het oude Binnengasthuis heeft Adriaan Eversen in Zwolle nog meer getekend. In het Rijksprentenkabinet van het Rijksmuseum Amsterdam wordt een aantal ongedateerde schetsboekjes van Eversen bewaard. In één daarvan komen, behalve schetsen van Hattem en Kampen, vier schetsen van Zwolle voor. Op de achterzijde van folio 27 staan twee schetsen in grafiet op één blad, beide met opschrift 'Zwolle', voorstellende markttaferelen op de Melkmarkt of Grote Markt. Op de achterzijde van folio 32 is de

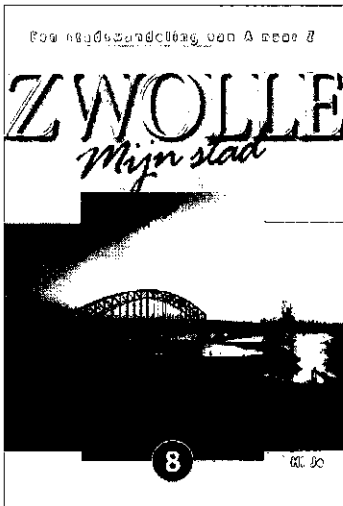
Grote Kerk met Hoofdwacht heel schetsmatig aangeduid en op de achterzijde van folio 43, met opschrift 'Zwolle', tekende Eversen de ingang van de Diezerstraat vanaf de Grote Markt met rechts de brug over de Grote Aa. De Zwolse schetsen dateren van voor de demping van de Grote Aa in 1857. Tot slot bezit het Stedelijk Museum Zwolle een ongedateerde in Zwolle gemaakte tekening van Eversen van een gezicht op de Grote Kerk en een vooraanzicht op het Gasthuispoortje.

H. Clevis, Zwolle ondergronds. Zeven blik-

De Zwolse Peperbus in een verder gefantaseerde omgeving, door Adriaan Eversen. (Leslie Smith Gallery Wassenaar).

Boekbesprekingen

Bladeren door Zwolle:
'Zwolle mijn stad' in
twintig afleveringen

Zwolle mijn stad; een stadswandeling van A naar Z. Uitgeverij Waanders. Zwolle 2000/01. (Prijs f 12,95 per aflevering).

Wat hebben de directeur van het Stedelijk Museum Zwolle Herman Aarts, de trainer Co Adriaanse, de bewoners van de Jozefkerk Anton en Mien Vulkers en de voormalige ZAC topscorer Piet Backers met elkaar gemeen? Het zijn allen Zwollenaars die in het eerste deel van de nieuwe Waanders uitgave *Zwolle, mijn stad, een stadswandeling van A naar Z* voorkomen. Waanders bracht eerder de bekende series *Ach lieve tijd* en *Als de dag van gisteren* op de markt. Vooral *Ach lieve tijd* bleek een succesformule die op de geschiedenis van

de verschillende Nederlandse steden is toegepast. Een vlotte schrijfstijl die het uithoudingsvermogen van de lezer niet overschat en een rijkdom aan treffende illustraties dragen tot de populariteit van de Waanders-publicaties bij.

Zwolle van A tot Z is gedeeltelijk een mix van de eerdere series. Hoewel stadsgeschiedenis een gemakkelijke melkkoe is, heeft Waanders ook aan deze uitgave veel zorg besteed. Historische lemma's worden afgewisseld met recente gebeurtenissen. Tevens zijn alle straatnamen van Zwolle erin opgenomen. Dat leidt echter vaak tot betekenisloze explicaties. Van de Akeleiweg kan niet meer gezegd worden dan dat deze in Westenholtte gelegen is. Als het Zwolse straatnamen betreft, zijn de toelichtingen wel informatief. Ook wijknamen worden uitvoerig behandeld, zodat de minder met Zwolle bekende lezer een goed beeld van de stad krijgt.

Wat maakt het doorbladeren van de korte teksten over van alles en nog wat nu zo aardig? Als het over de Agnietenberg gaat komt de lezer niet

alleen iets te weten over het beroemde klooster van Thomas a Kempis, maar ook over het theehuis Agnietenberg dat na een brand in 1991 weer is gerestaureerd.

Iedere aflevering levert een bonte stoet van mensen, dingen, gebouwen en gebeurtenissen op die gezamenlijk bij de lezer een 'Zwolle-gevoel' oproepen. Voor de echte Zwollenaar zal het Zwolse alfabet vooral een feest der herkenning zijn. De kritische geesten onder hen zullen zich wel afvragen waarom zichzelf niet zijn genoemd. De criteria voor de selectie van personen en gebeurtenissen zijn lang niet altijd duidelijk. Zo worden er nogal wat middenstanders vermeld. Een aantal restaurants staat zelfs met naam en foto vermeld, terwijl concurrerende horecagelegenheden ongenoemd blijven. Het was netter geweest als in een verantwoording bij het eerste deel was vermeld op grond waarvan keuzes zijn gemaakt. Is er van sponsoring sprake? Het is op zichzelf leuk om Hans Borrel op de foto te zien, maar waaraan dankt hij deze prominente aandacht? De redactie van de serie bestaat kennelijk niet uit mensen die veel van bijvoorbeeld het Zwolse onderwijs of de Zwolse ziekenzorg weten, want de namen van een aantal illustere Zwolse schoolhoofden en artsen ontbreekt.

Voor de niet Zwollenaar biedt de serie een schitterende mogelijkheid snel uit en thuis in Zwolle te raken. Een uitgave in boekvorm, bij wijze van een Zwols woordenboek, is aan te bevelen. Instellingen en bedrijven kunnen dan nieuwe werknemers makkelijker *Zwolle mijn stad... van A naar Z* cadeau doen. Zwolle is de laatste decennia enorm gegroeid en dreigt zijn menselijke en geografische kern als stad soms kwijt te raken. In de serie komt nog eens naar voren hoe zuinig we eigenlijk zouden moeten zijn met zo'n fijnmazig web van betekenissen die Zwolle leefbaar maken. Kritiek wordt door de schrijvers niet uit de weg gegaan. Zo wordt er veel aandacht besteed aan het idee van de Stichting Levende Stadsgeschiedenis om de Grote Aa, die onder de stenen van de Melkmarkt stroomt, weer op te graven. Van de Zwolse architectuur wordt zowel de schoonheid als de lelijkheid in beeld gebracht. Zo valt onder de kop moderne architectuur te lezen, dat de twintigste

eeuw in Zwolle niet of nauwelijks heeft geleid tot grote uitpattingen op architectonisch gebied. Met moderne architectuur werd doorgaans voorzichtig omgesprongen. Dat de nieuwbouw in Zwolle daardoor vaak karakterloos is, wordt uit de illustraties snel duidelijk. De vernieling van het gebied rond de Broerenkerk wordt ook uitvoerig besproken. Kritiek wordt daarbij niet geschuwd. Over de bouw van de Xenos bij de Broerenkerk wordt bijvoorbeeld vermeld dat het gebouw bij onoordeelkundig gebruik het netvlies kan aantasten. De serie kan als een pleidooi voor een leefbaar Zwolle opgevat worden. Leefbaarheid ontstaat als mensen zich daadwerkelijk bij de stad betrokken voelen en daarin met zorg hun sporen nalaten. Uit *Zwolle van A tot Z* spreekt een zeker thuisgevoel, dat hopelijk meer is dan een commerciële fictie.

Jan Drentje

H. Clevis, *Zwolle ondergronds. Zeven blikvangers van archeologische vondsten in Zwolle*, Zwolle 2001. Geen ISBN-nummer, 187 blz. (Prijs f 20,-).

De Zwolse archeologie is een succesnummer. Er bestaat grote publieke belangstelling voor, wethouders bezoeken opgravingen, opgravingen halen de landelijke pers en de gemeente besteedt grote sommen belastinggeld om de archeologen en de kring van enthousiaste medewerkers hun werk te laten doen. Na jaren graven werd het tijd voor een evaluatie, tijd om de spa in te wisselen voor de laptop en de resultaten in een boek op een rij te zetten. Tegelijkertijd is in de kelder van het Stedelijk Museum Zwolle de archeologische afdeling opnieuw ingericht en fungeert het boek als catalogus voor de opgegraven en tentoongestelde stukken. Het boek is geschreven door stadsarcheoloog Hemmy Clevis met bijdragen van Janke Verweij, Michael Klomp en Gerard van der Sluis.

In het voorwoord van dit boek wenst de stadsarcheoloog de resultaten van jaren werk aan het Zwolse publiek bekend te maken. Het gekozen uitgangspunt lijkt dus een presentatie aan een breed publiek. Gretig begon ik aan dit boek maar na verloop van tijd zakte mijn enthousiasme en na het lezen heb ik het boek om diverse redenen in een wat

katterige stemming dicht geslagen. Waarom? Zonder het expliciet te verantwoorden (alleen verstoep in de noten) is het boek voornamelijk een verzameling van eerder gepubliceerde artikelen die hier en daar zijn aangepast. Het boek gaat ook helemaal niet om 'zeven blikvangers' zoals de ondertitel in het vooruitzicht stelt, want iedere 'blikvanger' splitst zich op in een zeer groot aantal. En wat het lezen vervolgens niet eenvoudig maakt, is de uitputtende opsomming van vrijwel alle gevonden artikelen. Alles lijkt van even groot belang. Daar komt nog bij dat de beschrijvingen doorspekt zijn met archeologische geheimtaal. Verwijzingen naar een niet nader toegelicht Deventer classificatiesysteem hebben zich als een virus aan de tekst gehecht. Het is wel duidelijk dat men tijdens de bewerking het brede publiek uit het oog heeft verloren.

Veel aandacht is er voor de context – het is mogelijk het meest gebruikte kernwoord in de tekst – van de opgravingen. Het lijkt welhaast een obsessie en bepaalde ook de inrichting van het boek. Zo worden iedere keer aardewerk, houtwerk en glaswerk beschreven. Dat heeft komische effecten: men gaat moeiteloos over van houten penissen op houten klompen en van aardewerken pispotten op bakpannen. Waarom - zo vroeg ik mij gaandeweg af - is er voor het plaatsen van een vondst in een bredere context niet een thematische opzet naar voorwerp of groep van voorwerpen gekozen? Met andere woorden: een hoofdstuk over het glaswerk, de lederen kleding, de eenvoudige en duurdere potten, kannen en kruiken. In zo'n lemma zouden dan ook de herkomst en aanvoer van het aardewerk een plaats kunnen krijgen. Ik stelde me voor dat dat voor een breder publiek interessanter zou zijn geweest.

Wie vanaf een afstand de gelegde relatie tussen context en een vondst overziet, ontkomt niet aan de indruk dat de uitkomst wat mager is. Veel verder dan voor de handliggende conclusies dat armoedig aardewerk op armoede en rijk glaswerk op welvaart duidt, komt men niet. En wie kijkt er van op dat er in de stad minder wild wordt gegeten dan op een landelijk kasteel? Meer dan een kenschets van de vondst is de conclusie veelal niet. Wie een bredere context voor de spreiding van de opgedolven materiële cultuur zoekt binnen de sociale lagen van de

Zwolse bevolking, zou op zijn minst in het Zwolse gemeentearchief toch de boedelinventarissen kunnen raadplegen. Toch wordt onderzoek naar de historische context in het boek als noodzaak ervaren, maar gedaan is het niet. Zo is het wat merkwaardig dat er twee pagina's besteed worden aan een inventarisatie van steden waar glashuizen aanwezig waren, maar dat een wat breedvoerige omschrijving van de Zwolse glashuizen en -makers ontbreekt. Met archiefonderzoek was daar ongetwijfeld meer van te maken geweest.

Bovendien is de gebruikte historische kennis verouderd. De moderne devoten hielden zich niet primair met onderwijs bezig en hadden geen eigen scholen. Cele had evenmin een eigen school maar was rector aan de Zwolse Latijnse stadsschool. De gereformeerde kerk werd rond 1600 vermoedelijk niet de eigenaar van de zogenaamde 'Celehuisjes', maar ze zullen welhaast zeker onder het beheer van de Geestelijke goederen zijn gebracht, een stedelijke instelling voor het beheer van onroerend goed voor het onderhoud van gereformeerde kerk, predikanten en leraren aan de Latijnse school. Mijn katterigheid kortom, werd veroorzaakt door de vraag of dit werkelijk het boek was waar het geïnteresseerde publiek op zat te wachten. Er wordt door de archeologen veel en nuttig werk verzet. Er wordt veel geteld en gemeten en de tekeningen en foto's in de catalogusdelen zijn boven kritiek. Maar een presentatie voor een breed publiek vereist dacht ik, toch een andere aanpak. Ik miste een lopend verhaal.

Dat neemt allemaal niet weg dat de artikelen over de opgravingen zelf, die ondertussen alweer vernietigd zijn door nieuwbouw, van groot belang zijn. De groei van de stad wordt er duidelijker dan met papieren of perkamenten archivalia mogelijk is, in kaart gebracht. Hier is de archeologie onmisbaar. In dit boek is de ontwikkeling van de bebouwing tussen Voorstraat en Melkmarkt in de vroegste tijd beschreven en wordt de opkomst geschetst van wat in het boek wat wijds het 'havenkwartier' wordt genoemd. De ontdekte en blootgelegde stadsmuur om de Smeden geeft weer zicht op de latere uitbreiding in dat deel van de stad. Maar op een onderbouwd totaalbeeld over de vroegste Zwolse stedelijke ontwikkeling op grond van deze

(en mogelijk andere) archeologische opgravingen is het nog even wachten.

Ondertussen zijn de uit de onderwereld opgedelfde voorwerpen aan een tweede leven begonnen. Ze staan vakkundig gerestaureerd – en contextueel – tentoongesteld in het Stedelijk Museum. Ooit begonnen als eenvoudig huishoudvoorwerp en in de vuilniston beland, zijn ze thans verheven tot kunstvoorwerp. Ze staan fraai uitgesteld en uitgelicht, glimmend en glanzend te pronken en worden met respect en belangstelling bekeken. Van diepste duisternis naar hoogste licht, de Jongste Dag reeds voorbij.

Van alle voorwerpen zijn de twee opgedelfde houten penissen met spuitmechaniekje wel de meest opmerkelijke. Het gebruik blijft raadselachtig. Clevis - of is het Michael Klomp? – ziet er vrouwenspuiten in na eerst de optie van 'speeltje' voor volwassenen verworpen te hebben. Hij doet dit na overleg met deskundigen op grond van een schilderij van Jan Steen waar een klisterspuit staat afgebeeld die als vrouwenspuit wordt geïnterpreteerd. (Overigens zijn de verwijzingen naar het schilderij nogal nonchalant. Het heet in de tekst 'de kwakzalver' maar in de toelichting bij de illustratie 'Het doktersbezoek'. In de tekst houdt de dokter de spuit vast maar op de illustratie is dit duidelijk een jongen. Bovendien is de illustratie spiegelbeeldig afgebeeld). Met een vrouwenspuit reinigde men de vagina na de geslachtsdaad en dit werkte als voorbehoedmiddel. Het kan zijn dat dat gebeurde, maar toch kan het er bij mij niet in dat een houten penis ook daarvoor gebruikt is. Het onderscheid in vormgeving is zo verschillend dat er wel verschillende functies mee verbonden moeten zijn. Ik neig er dan ook toe om het ding als een 'speeltje' te zien. Een context laat zich eenvoudig veronderstellen. In de zogenaamde 'Gouden Eeuw' ging men van de hoogste tot de laagste stand de meest banale humor - die beneden de gordel - niet uit de weg. Het wemelde van sterke verhalen en vertellingen rond de primaire lichamelijke functies en er waren populaire moppen- en anecdotenverzamelingen te koop. Waarom dan niet gelachen om een houten en zelfs spuitende penis? Dolle pret toch?

*Vrouwenspuiten.
Afbeelding uit 'Zwolle
Ondergronds'.*

Mededelingen

Bouwen in Sticht en Oversticht

Onder deze titel wordt zaterdag 20 oktober 2001 de derde Stichtendag gehouden. De Stichtse Landsheerlijkheid vormde vanaf de elfde eeuw een onafhankelijke staat onder de bisschop van Utrecht. Deze was niet alleen kerkelijk bestuurder van zijn diocees, maar ook wereldlijk machthebber en legeraanvoerder. Zijn gebied viel uiteen in twee door de Veluwe gescheiden delen. Het Nedersticht bestond globaal uit de tegenwoordige provincie Utrecht. Het Oversticht omvatte de huidige provincies Overijssel en Drenthe, alsmede de stad Groningen en een stukje van het tegenwoordige Duitsland. In 1528 lijfde Karel V de Stichtse Landsheerlijkheid in bij zijn Nederlandse Gewesten. Utrecht, Overijssel en Groningen maakten later deel uit van de Bourgondische Kreits en van de Republiek van de Zeven Verenigde Nederlanden.

De historische samenhang van de Stichtse Landsheerlijkheid kwam in 1997 tot leven tijdens de eerste Stichtendag in Deventer en in 1999 bij de tweede Stichtendag te Wijk bij Duurstede. De Derde Stichtendag zal plaatsvinden te Zwolle. Het programma begint om 10.30u en wordt om 16.30u besloten met een borrel in de Grote Sociëteit.

De dag wordt georganiseerd door de Vereniging tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis en staat open voor alle belangstellenden. Kosten van deelname f 50,-.

Opgave en/of inlichtingen bij de heer A.J. Mensema, Praubstraat 25, 8011 PN Zwolle, 038 4223181 (privé) of 038 4984071 (werk). E-mail: a.mensema@wxs.nl.

Stedelijk Museum Zwolle

De tentoonstellingen *3 x fotografie* die tot 5 augustus te zien waren in het Stedelijk Museum Zwolle oogstten veel waardering bij de bezoekers. Commentaren die in de gastenboeken bij de exposities *Van Adrian tot Ziegler, fotografen in Zwolle van 1868 - 1960* en *Assendorp, geschiedenis van een wijk in foto's* zijn geschreven, gaven hiervan blijk. Er waren veel opmerkingen als: 'erg interessant en prachtig dat je als oud-Zwollenaar meer informatie krijgt over een periode van 100 jaar' en 'het was leuk om even terug te zijn in de tijd'. Zelfs Afghanen hadden een stukje in hun eigen taal geschreven waarin zij meedeelden dat zij door de foto's wat van Nederland geleerd hadden.

Om bezoekers nog gericht naar de foto's te laten kijken was een wedstrijd uitgeschreven bij de eerst genoemde tentoonstelling. Tien vragen moesten beantwoord worden. De antwoorden konden op de foto's en de tekstborden worden gevonden. De winnares, mevrouw A.G.M. Reuvekamp, had de vragen tot in detail goed beantwoord. Zij ontving van het museum een exemplaar van het aan de tentoonstelling *Fotografen in Zwolle, 1860 - 1960* gewijde themanummer van het *Zwols Historisch Tijdschrift*, de catalogus van de tentoonstelling over fotograaf B. Meulenbelt in 1998 in het HCO en één van de foto's die op de tentoonstelling te zien was, het Klein Grachtje, een winterse opname bij ondergaande zon van fotograaf Aart Everaarts.

Mevrouw A.G.M. Reuvekamp neemt de prijs in ontvangst uit handen van conservator Lydie van Dijk. (Foto Stedelijk Museum Zwolle).

Auteurs

Drs. Annèt H.M. Bootsma – van Hulten (1953) studeerde geschiedenis. Momenteel werkt zij als free-lance historicus.

Drs. Jan H. Drentje (1962) studeerde onder andere geschiedenis in Utrecht. Hij is werkzaam in het onderwijs. In 1998 verscheen van zijn hand *Het vrijste volk der wereld, Thorbecke, Nederland en Europa*. Momenteel werkt hij aan een dissertatie over Thorbecke.

Maarten R. de Graad (1975) is planoloog. Hij is een monumenten hobbyist, met speciale belangstelling voor industriële archeologie.

Wim A. Huijsmans (1948) is als medewerker verbonden aan het Historisch Centrum Overijssel en onder andere belast met met aquisitie, inventarisatie en onderzoek.

Ank (J.A.M.) Meliesie – Appelfhof, geboren en getogen in Zwolle, is free-lance journalist.

Drs. Jeanine Otten (1959) is kunsthistoricus en beheerder van de Topografisch – Historische Atlas van het Historisch Centrum Overijssel.

M.H. Richter – de Groot (1919) werd te Herfte (Zwollerkerkspel) geboren. Zij trouwde in 1938 met Gerrit Wijnand Richter. Van 1947 tot 1998 woonde zij in het pand Praubstraat 19, het (voormalige) Venduhuis. Naast haar werkzaamheden in het Venduhuis was zij ook actief als esperantist.

Dr. Jean C. Streng (1945) studeerde geschiedenis en is werkzaam als free-lance historicus.

Jan G. van de Wetering (1947) is geboren en getogen in Zwolle. Hij werkt als communicatiemedewerker bij de Belastingdienst. Binnenkort verschijnt zijn boek *Vergeten Levens*.

H.C.J. Wullink (1944) is als medewerker verbonden aan Het Oversticht te Zwolle. Hij publiceert over aspecten van de kunst- en muziekgeschiedenis. Van zijn hand verschenen eerder bijdragen in het *Zwols Historisch Tijdschrift*.

Colofon

Het Zwols Historisch Tijdschrift is een uitgave van de Zwolse Historische Vereniging en verschijnt viermaal per jaar. Leden van de vereniging krijgen het tijdschrift gratis toegezonden.

Bestuur Zwolse Historische Vereniging

H. Dijkstra, *voorzitter*

A. Arendsen, *secretaris*, telefoon: 038-4652369

M.M.H. van Ulsen, *penningmeester*

G.J. van der Horst, M. van der Laan, J. Otten, M. Schneiders, *leden*

Secretariaat

Zwolse Historische Vereniging, postbus 1448, 8001 BK Zwolle

Ledenadministratie

telefoon: 038-4654617

Bezorging tijdschrift:

J. van Ulsen-Nijkamp, telefoon: 038-4654617

Internet adres:

www.homepages.hetnet.nl/~histogert

e-mail ZHV: gertvanderhorst@hetnet.nl

Financiën: girorekening Postbank: 5570775

t.n.v. Zwolse Historische Vereniging

Tarieven lidmaatschap:

65+ (wonend binnen Zwolle) en studenten f 35,00/jaar

overige leden f 45,00/jaar

huisleden f 7,50/jaar

Redactie Zwols Historisch Tijdschrift

A.H.M. Bootsma-van Hulten (eindredacteur),

W. Cornelissen, E.A. van Dijk, W.A. Huijsmans,

M. van der Laan, H.A. Stalknecht, J.C. Streng.

Redactie-adres: Wipstrikkerallee 71, 8023 DV Zwolle

e-mail: annet_b_vhulten@hotmail.com

Vormgeving: Rob van den Elzen bno (†)

Opmaak: Different Design Deventer

Druk: Waanders, Zwolle

ISSN 0926-7476 © Zwolse Historische Vereniging

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotocopie, microfilm of op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

historisch centrum overijssel

GESCHIEDENIS
LEEFT!

kijk ook op
www.historischcentrumoverijssel.nl
voor alle actuele informatie

**We zijn net zo thuis
in de buurt als u**

De Rabobank is een bank met een idee. Dat idee heet samenwerken. Met wortels in de plaatselijke gemeenschap hebben wij als geen ander een traditie van samenwerken en bouwen aan relaties.

De Rabobank is een bank van mensen voor mensen.

**Rabobank
Zwolle**

Daarom zijn wij niet alleen thuis in de financiële wereld. Maar ook bij u in de buurt. We weten wat er leeft, ook als het niet om bankzaken gaat. Kortom, we zijn net zo thuis in de buurt als u.

**Met de Rabobank sta je
er niet alleen voor**

Te Koop gevraagd:

Historische kantoorpanden

bouwjaar voor 1900

Inlichtingen: 038 - 421 32 90

Van der Reijd Makelaars B.V.

VAN DER REIJD
Makelaars B.V.

VBO **MAKELAAR**

Brasserie "Het Vliegerhuys"

Nieuwstraat 55 Tel. 038-4221206
8011 TM Zwolle Fax 038-4224318

In Brasserie 't Vliegerhuys.....Een pand uit 1450 !

- De lekkerste Koffie van Zwolle....
- Uitgebreide lunch- en avondkaart....
- Heeft U wat te vieren, vraag naar de mogelijkheden.....
- Elke acht weken nieuwe expositie....
- En een vertrouwde plek voor de Zwolse Historische Vereniging.....

Een plek om te onthouden.....

WAANDERS

uitgevers drukkers boekverkopers

boekverkopers

Grote Markt 9, Zwolle
Telefoon (038) 421 53 92

uitgevers / drukkers

Faradaystraat 17, Zwolle
Telefoon (038) 465 86 28 / 465 70 01

Zwols Historisch Tijdschrift

Special:
Het Zwolse Nut

18E JAARGANG 2001 NUMMER 4

PRIJS F 12,65 /
5,75 EURO

(Collectie Willem van der Veen).

Op de plaats waar u normaal de Ansicht aantreft, vindt u nu vanwege dit themanummer een klasfoto met kinderen van de Nutsschool. Het betreft de klas van een bekende Zwollenaar, journalist Willem van der Veen. Hij stelde de foto voor dit themanummer ter beschikking voorzien van het volgende commentaar:

'Het is de eerste klas in 1938. Ook de enige eerste klas. Veel leerlingen had de Nutsschool toen niet. Dit is ook de reden dat ik naar de Nutsschool ben gestuurd. Mijn grootvader had een directeur, de heer F.N.L. Aberson uit Hattem, die in het bestuur van Het Nut zat. Hij haalde mijn grootvader over (of misschien droeg hij het hem wel gewoon op) om zijn kleinzoon het onderwijs op de Nutsschool te laten volgen, teneinde het leerlingental op te krikken. Mijn ouders stemden erin toe.

Op één na ken ik alle namen van de kinderen die op de foto staan. De enige die ik vergeten ben, is toevallig de jongen die helemaal vooraan in de eerste bank rechts zit. Voor de rest probeer ik ze in volgorde (van links naar rechts) op te schrijven: Bob Bollweg, Joop Oelrich, Bertus Hendriks, Alex

Oldeman, Hilma Zuyderduyn, Riti Nijveldt, vraagteken, Joke van Lokhorst, Wim van der Veen (mijn persoontje, half zichtbaar achteraan. Wat had ik daar de pest over in!), Hans Marcus, Geertje Kluitenaar, Marretje Keijzer, Bob van der Wie- len, Tuby Vriens, Nelleke Breen, Jan Sollewijn Gelpke, Hetty de Herder, Willy Beek, Thea Aber- son (de dochter van de Nutsbestuurder, zie boven) en Jeanet van Loo. En natuurlijk juf Pan- jer, staande achteraan.

Deze klas heeft slechts twee jaar in het bekende schoolgebouw aan het Groot Wezenland gezeten. Toen de bezetting begon werd de school onmid- dellijk [juni 1940] door de Duitsers gevorderd en verhuisde successievelijk naar allerlei andere schoolgebouwen, onder meer naar de r.k. Tho- masschool achter het katholieke ziekenhuis, de Celeschool in de Celestraat en twee scholen op het Assendorperplein. Het was een chaotische tijd, waar het onderwijs sterk onder geleden moet heb- ben, maar als kinderen ervoer je het al gauw als "heel gewoon".'

Meer over de Nutsschool vanaf pagina 145.

Redactioneel

Inhoud

Als kind passeerde ik dagelijks een gebouw met daarop de woorden: Begrafenisvereniging Algemeen Belang. Wat het algemene belang was dat deze uitvaartvereniging diende begreep ik toen nog niet. Of zou bedoeld zijn dat het zonder begraven bovengronds maar een rommeltje zou worden? Ik kon me daar toen wel wat bij voorstellen. Mijn nieuwsgierigheid was daarmee bevredigd. Onwillekeurig moest ik aan dat gebouw terugdenken toen ik de kopij voor het voorliggende nummer onder ogen kreeg. Het *Zwols Historisch Tijdschrift* handelt dit keer in zijn geheel over de geschiedenis van het Departement Zwolle van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Een hele mond vol en al snel werd dan ook kortweg gesproken van 'Het Nut'. Deze instelling werd, geïnspireerd door de ideeën van de Verlichting, meer dan twee eeuwen geleden opgericht en stelde zich tot hoofddoel 'het volk te verheffen'. Onderwijs en voorlichting waren daarbij de basisinstrumenten.

Hoe dit in Zwolle uitpakte en welke instrumenten hier werden gebruikt kunt u in de volgende bladzijden lezen; auteur Pieter Koenders geeft u daarin een overzicht van alle activiteiten die in de afgelopen tweehonderd jaar door het Zwolse Nut zijn ontplooid. Het verhaal is een bewerking van de inleiding op de eveneens door Koenders samengestelde *Inventaris van de archieven van het departement Zwolle van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* (uitgegeven in 2000 door het Gemeentearchief Zwolle). Waarschijnlijk is het al opgevallen dat het huidige nummer extra dik is en dat zelfs een kleurenfoto de omslag siert. Dit is allemaal te danken aan de erfgenaam van het Nut, de Stichting tot Algemeen Nut Zwolle, die met een financiële bijdrage de totstandkoming van dit nummer mogelijk heeft gemaakt.

Genoeg nu van de redactie. Tijd om te lezen!

Klasgenoten	130
Het Departement Zwolle van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen Pieter Koenders	132
De landelijke organisatie	134
De oprichting van het Departement Zwolle	138
De Nutsbibliotheek	141
De Nutsschool	145
De Nutsspaarbank	156
Sociale zorg	160
Diverse activiteiten	165
Het Cele-centrum	170
Auteur	174

Omslag: In 1966 werd op grootse wijze het honderdvijftigjarig bestaan van de Nutsschool gevierd. De school kreeg bij die gelegenheid van het Departement Zwolle een talenpracticum, als symbool van modern onderwijs. Op de foto de officiële ingebruikname van dit cadeau. (Collectie HCO). Zie voor complete foto pagina 153.

Het Departement Zwolle van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen

Pieter Koenders

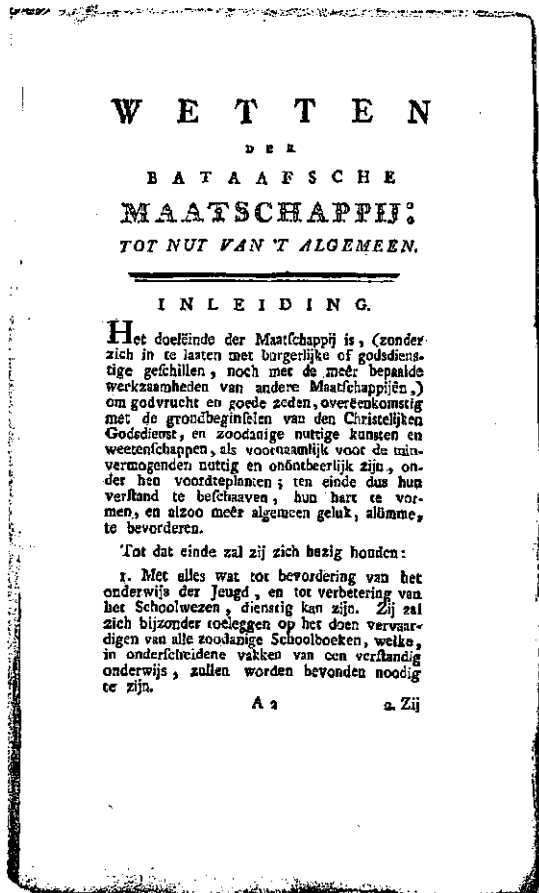
Er bestaan weinig organisaties die zo'n volledig beeld van de Nederlandse samenleving weerspiegelen als de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Talloze clichés over de aard van de Nederlandse natie zijn eveneens van toepassing op de aard en activiteiten van dit deftige genootschap. Het elkaar opvoeden tot deugdzaam en productieve leden van een harmonieus geordende maatschappij zit kennelijk hecht verankerd in de Nederlandse aard. Vanaf het einde van de acht-

tiende eeuw werden de lage landen bij de zee niet langer gekenschetst als natie van ondernemende zeevaarders en kooplieden, maar als een land van prekerige dominees en schoolmeesters. Inmiddels zijn hun taken overgenomen door opbouwwerkers en vormingsleiders. Missionarissen en zendelingen werden ontwikkelingswerkers. Aan het einde van de twintigste eeuw worden in dit verband andere termen gebruikt zoals gidslan en poldermodel, maar de vermanende vinger en de beschavingslust blijven onverminderd van kracht en het begrip 'burgerlijk' krijgt weer een positieve lading.

Ook de organisatiestructuur van het Nut reflecteerde de Nederlandse cultuur: autonoom in eigen kring zonder te willen vervallen in particularisme; eenheid in veelheid. De plaatselijke afdelingen van het Nut, departementen genaamd, vormden de lokaal gekleurde afspiegeling van de Nederlandse samenleving. Bijna vanzelfsprekend verzelfstandigden veel plaatselijke afdelingen zich op de golven van de individualiseringstrend vanaf de jaren zeventig van de twintigste eeuw. Dit proces verliep bijna parallel aan de heroriëntatie van het Nut als gevolg van de ontwikkeling van de verzorgingsstaat: nieuwe tijden, nieuwe activiteiten, nieuwe structuren. Het Nut verloor daarmee haar functie als lokaal netwerk van notabelen.

In het kader van bovenstaande levert de bestudering van de archieven van het Zwolse Nutsdepartement een tweeledig beeld op: het sociale en culturele leven in Zwolle tijdens de afgelopen tweehonderd jaar komt gedetailleerd naar boven en tegelijk wordt het inzicht in de vaderlandse geschiedenis verdiept. In het volgende zal een overzicht gegeven worden van de activiteiten van het Zwolse Nutsdepartement in de twee eeuwen van haar bestaan. Vanwege de relatie met de landelijke organisatie zal daar eerst een beeld van worden geschetst.

*Eerste blad van de Wet-
ten der Bataafsche
Maatschappij tot Nut
van 't Algemeen, 1805.
(Collectie HCO).*

Voorzitters

Voorzitters van het eerste (1789), tweede (1799-1814) en derde (1815-1981) Zwolse Nutsdepartement.

1789	L. Nolst
1799	ds. J.F. Serrurier
1800	J.A. de Vos van Steenwijk
1803	S. van Ommeren
1809	ds. J.F. Serrurier
1815	Ant. Doijer Jzn
1841	H. van Sonbeek
1842	J.C.H. de Gaay Fortman
1850	ds. L. Vroom
1881	W.A. Elberts
1884	I. van den Bergh
1887	S. Cramer
1890	A. Deking Dura
1893	V.C.L.M.E. Frackers
1898	F.G. van Pesch (wnd.)
1899	A.F.W. Jordaan
1906	W.J. Bierens de Haan
1912	jhr. G.A.J. van Spengler
1931	R.G.A.Z. baron van Haersolte (wnd.)
1932	J.C. Tjeenk Willink
1938	G.A.B. Fijn van Draat
1940	S.P. Wildervank
1949	F.N.L. Aberson
1957	ds. J. Meerburg Snarenberg
1967	D. van den Akker (tot 1981)

Ds. L. Vroom, voorzitter van het Zwolse Nut van 1850 tot 1881.
(Foto F.W.H. Deutmann, collectie Stedelijk Museum Zwolle).

De landelijke organisatie

« 24 »

„ Vriend !

„ Verbeeld U mijne smart. Gister verloor ik op het onverwachtst mijn' goeden, mijn' geliefden Vader. Eene beroerte rukte hem uit dit leven, terwijl wij, uit hoofde van zijnen ouderdom en gezondheid, nog eene lange reeks van jaren zijn bijzijn hoopten te genieten. Mijne goede Moeder kan niet tot bedaren komen. Uren lang ligt zij in bezwijmling. Ik moet troosten, en heb zelf zoo veel troost noodig! Vergeef mij dat ik U niet uitvoeriger schrijf. Mijna hart is te sterk getroffen, en mijne smart overweldigt mij. Ook Gij licht nog eên' Vader, Vriend! Mogt zoodanig een verlies als het mijne nog lange van U verwarderd blijven! Dit wenscht U van ganscher harte”

Uw Vriend.”

Hier volgt nog een voorbeeld van algemeener soort.

„ Mijn Haer !

„ Ik vind mij verplicht UE, te melden, dat mijn broeder N. N. den 15. van deze maand in den ouderdom van 45 jaren is overleden. Na vele jaren eene bloeiende gezondheid genoten te hebben, sloopte eene rotkoorts in den tijd van nacht dagen hem weg. UE. beseft dus hieruit, hoe onverwacht ons deze slag treft.

De hemel verschoone UE. en UEs. hoog geschatte familie nog vele jaren voor zulke smartelijke toevallen!

Met

De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen ontstond aan het eind van de achttiende eeuw. Als gevolg van het complexer worden van de samenleving, de economische achteruitgang en de verpaupering van de bevolking groeide in de loop van die eeuw in Nederlandse verlichte kringen de behoefte aan deugdzame en nuttige werklieden die de basis van het rekenen, lezen en schrijven beheersten. In deze kringen beschouwde men de Nederlandse natie als één gezin en zag men de armen als grote kinderen. De gegoede burgerij kreeg de rol van ouders aangemeten, die de morele plicht had de armen op te voeden. Essentiële elementen hierin waren nationaal besef, vaderlandsliefde, huiselijk geluk, gewetensvorming, matigheid, zuinigheid, zelfbeheersing en schaamtegevoel. Het (verlicht) christendom vormde hierbij de vanzelfsprekende grondslag van de Nederlandse samenleving. De ontwikkeling moet worden gezien tegen de achtergrond van de toenemende mobiliteit die het saamhorigheidsgevoel en de integratie van de Nederlandse provincies bevorderde, wat vanaf ongeveer 1770 leidde tot een groeiend algemeen Nederlands natiebesef. De beweging wordt sinds de jaren tachtig van de twintigste eeuw wel aangeduid als het 'burgerlijk beschavingsoffensief'.¹

Het voertuig van deze volksopvoeding was de 'Maatschappij: "tot Nut van 't Algemeen".² Op 16 november 1784 werd 'het Nut' te Edam opgericht als: 'Genootschap van Kunsten en Wetenschappen onder de zinspreuk: "tot nut van 't algemeen". Het initiatief kwam van de doopsgezinde predikant Jan Nieuwenhuijzen. Na enkele jaren ontstond politieke onenigheid binnen de vereniging tussen de prinsgezinden, die ook het lokale overheidsgezag in handen hadden, en de patriotten. De kwestie werd in 1789 opgelost door het genootschap in Edam te liquideren en in het libe-

Voorbeeld van brieven uit de 'Voorschriften tot het opstellen en schrijven van brieven en andere schriftelijke opstellen' speciaal voor het onderwijs uitgegeven door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, 1806. (Collectie HCO).

ralere Amsterdam opnieuw op te richten als Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Medisch doctor Martinus Nieuwenhuijzen, de zoon van de oprichter, werd algemeen secretaris en speelde een centrale rol bij het bepalen van de koers van het Nut. Opvallend veel predikanten buiten de officiële staatskerk (doopsgezind, remonstrants, waals, luthers) en patriotten stonden aan de basis van het Nut. Dat is begrijpelijk gezien de relatie tussen de hervormde kerk, de prinsgezinden en de regenten van het ancien régime aan de ene kant en aan de andere kant de tolerante houding, liberale denkwijze en de federalistische en democratische organisatiestructuur van het Nut. Het Nut was tevens een belangrijk voertuig van de idealen van de verlichting en de Nederlandse natievorming. Na de Franse tijd en de vorming van het koninkrijk in 1815 werden ook talloze Nederlands-hervormde predikanten actief in het Nut. Hoewel formeel neutraal, trok de beweging weinig rooms-katholieken, terwijl joden per definitie geen lid konden worden van een organisatie die zich tot 1866 beriep op de christelijke beginselen. Joden waren overigens wel welkom op de openbare bijeenkomsten, want onverdraagzaamheid en antisemitisme golden als onbeschaafd.³ Vrouwen werden pas vanaf 1899 toegelaten.

Kernactiviteiten

Opvoeding en onderwijs vormden de kernactiviteiten van het Nut. Alle activiteiten van het Nut waren instrumenten in dienst van deze hoofdtaken. Een belangrijk bijproduct was het sociale aspect. Het Nut voorzag in de behoefte van een regelmatig onderling contact tussen de gegoede en beschaafde burgers, die met behulp van lezingen tevens hun kennis op peil konden houden. Voor velen zal het zelfs de motivatie zijn geweest om zich bij het Nut aan te sluiten. Vanaf de oprichting tot 1866 organiseerde het landelijke Nut jaarlijks prijsvragen over uiteenlopende onderwerpen ('prijsstoffen'), die door deskundigen werden beoordeeld en met een erepenning werden beloond. Voorts publiceerde men de bekroonde inzendingen als beloning in de serie *Werken van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*. Een ander hulpmiddel voor kennisoverdracht vorm-

NAAMLIJST
V A N D E
L E D E N
D E R
ZWOLSCHE MAATSCHAPPIJ
TOT NUT VAN 'T ALGEMEEN.

DEN 1 NOVEMBER 1809.

BESTUUR.

J. F. Serrurier, Voorzitter.
L. Rietberg, Secretaris.
A. van Goudoever, Penningmeester.

J. Ter Pelkwijk.
L. H. C. Nilant.
J. Schnebbelie.
J. de Vri.
H. W. ten Cate.
T. E. F. Heerkens.
G. ten Cate.
J. W. A. J. van Lochteren Stakebrant.
D. J. van der Laan.
A. C. W. van Haerfolte.
R. Feith.
H. Tijn.

Naamlijst van de leden der 'Zwolsche Maatschappij tot Nut van 't Algemeen' uit 1809. Het Nut telde op dat moment 90 leden. Op het afgebeelde eerste blad komen we ondermeer de namen tegen van Jan ter Pelkwijk, Rhijnvis Feith, Lubbertus Rietberg (notaris-dichter) en Derk Jan van der Laan (schilder-ondernemer). Op de lijst staan verder telgen uit vele vooraanstaande negentiende-eeuwse families, zoals Doijer, Queijsen, Jordens, Sandberg, Van der Feltz, Tijn, Heerkens, Schaepman, Van Haersolte, Potgieter, Eekhout, Vos de Wael, Van Dedem, Bentinck, Tobias, Metelerkamp, Greven, Schlingemann, Feith, Helmich, Gelderman, Thomassen à Thuessink en Van Pallandt. Naast de reguliere kende het Nut op dat moment ook nog twee honoraire leden; de musicus Johann Carl Röhrner en de apotheker Willem van Barneveld. (Collectie HCO).

den vanaf 1855 de jaarlijkse *Volksalmanakken* die evenals de *Prijzverhandelingen* gratis aan alle leden werden toegestuurd.

De Wetten

De functie van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen was vastgelegd in de zogeheten wetten. Bij de oprichting werd het doel omschreven als:

'Godsvrucht en goede Zeden, overeenkomstig met de grondbeginselen van den Christelijke Godsdienst, te bevorderen; - en voorts zoodanige nuttige Kundigheden en Wetenschappen voort te planten, als voornamelijk voor den mingeoefenden Burgerstand onontbeerlijk zijn; ten einde daarvoor deszelfs verstand te beschaven, het hart te vormen, en, zoo veel mogelijk, algemeen geluk te verspreiden.'

In de loop der tijd zijn de wetten diverse keren aangepast aan de geest van de tijd. Ze weerspiegelen zo de ontwikkeling van de Nederlandse samenleving. De 'mingeoefenden Burgerstand' werd in 1785 'den Gemeenen Burger', in 1795 'den minvermogenden Burger' en in 1805 'den minvermogenden Burgerstand', terwijl het in 1825 weer net als in 1784 de 'mingeoefende Burgerstand' luidde. In 1834 breide men het 'algemeen geluk' uit tot 'algemeen Volksgeluk'. In 1854 werd de formulering van het doel substantiëler gewijzigd:

'De Maatschappij wijdt hare zorg aan de verbetering van den verstandelijken, zedelijken en maatschappelijken toestand, inzonderheid der mingeoefde volksklasse. Bepaaldelijk tracht zij heilzame invloed te oefenen op de opvoeding en het onderwijs der jeugd, de veredeling van volksbegrippen, en de aankweeking van godsvrucht en goede zeden.'

Met betrekking tot de neutraliteit was de volgende bepaling opgenomen:

'Bij het uitgeven van geschriften en bij hare overige bemoeiingen, onthoudt zich de maatschappij zorgvuldig van alle partijkeweze in geschillen over Godsdienst of Staatkunde'.

Vanaf 1866 werd het ook voor joden mogelijk lid te worden van het Nut. In 1885 vond een vrij belangrijke modernisering plaats:

'Te dien einde tracht zij mede te werken tot verbetering van den verstandelijken, zedelijken en maatschappelijken toestand des volks, bepaaldelijk door invloed uit te oefenen op de opvoeding en het onderwijs, de verdeling van de volksbegrippen en de verheffing zoowel van het arbeidsvermogen als van den levensstandaard der werklieden.'

In 1915 werd 'der werklieden' geschrapt. Deze tekst bleef geldig tot 1967, toen de meest radicale wijziging werd doorgevoerd:

'De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen stelt zich ten doel het maatschappelijk en cultureel welzijn van individu en gemeenschap te bevorderen.

De Maatschappij tracht haar doel in het bijzonder te verwezenlijken langs de weg van het onderwijs en de opvoeding in de ruimste zin;

het volksontwikkelingswerk;

andere vormen van maatschappelijk en cultureel opbouwwerk.'

Het eind van de jaren zestig markeerde tegelijk de dalende invloed van het Nut op de Nederlandse samenleving als gevolg van groeiende welvaart, individualisme, verdwijnend ontzag voor autoriteiten, het ontstaan van de verzorgingsstaat, emancipatie van de doelgroepen (arbeiders, vrouwen, jeugd), democratisering en globalisering van de maatschappij. De oorspronkelijke basisprincipes van het Nut, zoals christelijke waarden, burgerlijke normen, goede zeden en nationaal gevoel waren niet meer vanzelfsprekend. De Nederlandse staatsburger werd steeds meer Europeaan en wereldburger en ontleende zijn identiteit tegelijkertijd aan zijn deelname aan allerlei ongrijpbare, vaak kortstondige en steeds veranderende subculturen. De wijziging van de Nutswet in 1983 speelt sober in op deze ontwikkelingen. Overigens was dit, zoals we nog zullen zien, niet meer van belang voor de Zwolse afdeling, die twee jaar eerder al afhaakte en zich toen verzelfstandigde.

Organisatiestructuur

De wetten vormden het raamwerk waarbinnen de plaatselijke afdelingen, de departementen, functioneerden. Net als de wetten, is ook de organisa-

tiestructuur van het Nut in de loop van de tweehonderd jaar regelmatig aangepast. In algemene lijnen was deze als volgt:

Het Nut kende gewone en algemene leden. Gewone leden waren natuurlijke personen (individuen) die als lid waren aangenomen door een van de Nutsdepartementen. Algemene leden waren rechtspersonen (instellingen) en natuurlijke personen (individuen) die door het bestuur van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen als algemeen lid waren aangenomen. De rechtspersonen (instellingen) dienden wat betreft hun doelstelling en werkzaamheden verwant te zijn aan het Nut. Natuurlijke personen (individuen) konden algemeen lid worden als ze buiten het ressort van een Nutsdepartement woonden. Het hoogste bestuursorgaan van het Nut was de Algemene Vergadering.

De Algemene Vergadering werd gevormd door de algemene leden. Deze algemene leden hadden elk één stem. De gewone leden werden vertegenwoordigd door de afgevaardigde van hun Nutsdepartement, welke een stemmenwaarde vertegenwoordigde die evenredig was aan het aantal leden van het betreffende Nutsdepartement.

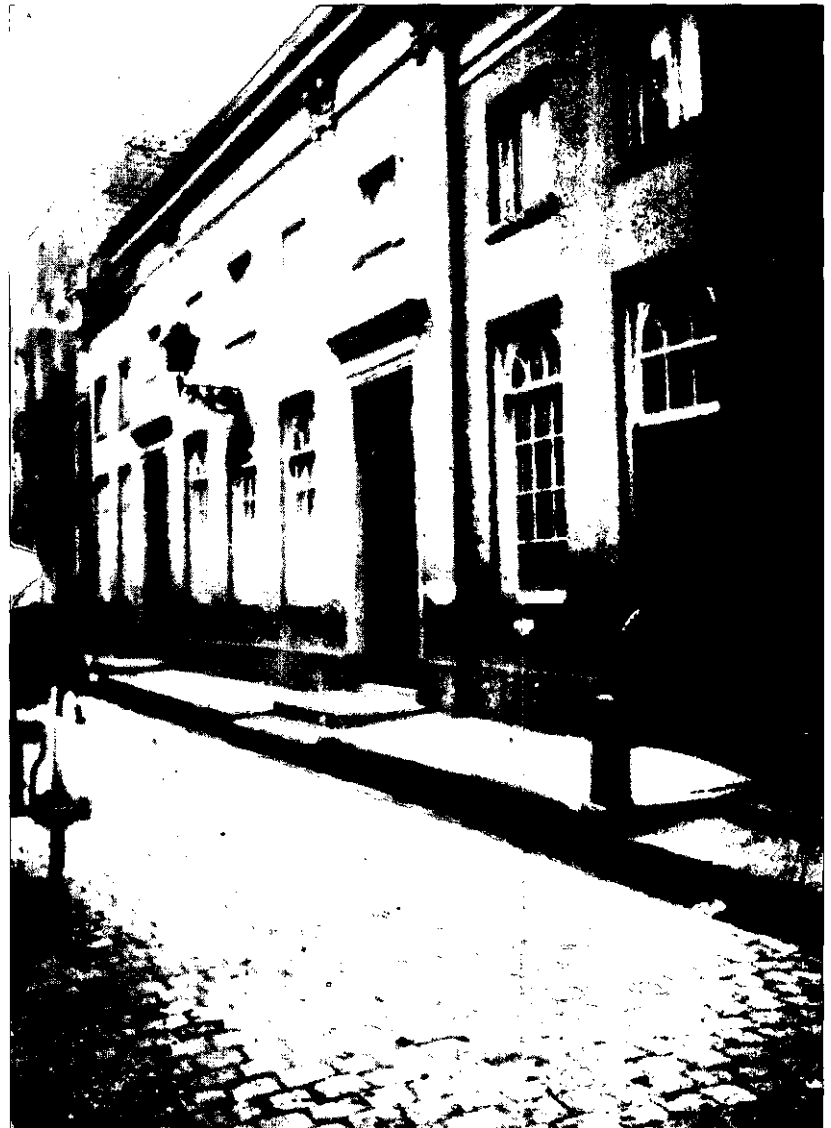
De algemene leden betaalden jaarlijks rechtstreeks contributie aan de algemene kas van het Nut. De gewone leden betaalden aan hun Nutsdepartement, dat hiervan jaarlijks een bedrag afstond aan de landelijke organisatie. De Nutsdepartementen bepaalden zelf wat hun plaatselijke leden moesten bijdragen.

De Algemene Vergadering van het Nut bepaalde het beleid. Dit beleid werd voorbereid en uitgevoerd door het hoofdbestuur, dat gekozen werd door de Nutsdepartementen. Binnen dit kader functioneerden de departementen vrijwel autonoom. De departementen legden in feite geen verantwoording af aan de Algemene Vergadering, maar deden jaarlijks verslag van hun werkzaamheden. Veel departementen verzuimden gedurende een langere of kortere periode over hun activiteiten te rapporteren en regelmatig informeerde het landelijke Nut of een departement nog wel bestond. Voor de duidelijkheid moet benadrukt worden, dat het Nut een vereniging was van alle gewone leden. Het was geen bond van departe-

menten, maar een gedecentraliseerde vereniging.

Binnen de overkoepelende structuur werden denkbeelden en initiatieven ontwikkeld en uitgedragen, in de hoop dat ze door de departementen werden overgenomen en uitgevoerd. Zo kreeg elk departement zijn lokale kleur. Wie zoekt naar de oorsprong van plaatselijke Nutsactiviteiten komt dan ook dikwijls uit bij een publicatie of vergadering van de landelijke Maatschappij tot Nut van 't Algemeen.

De doopsgezinde kerk in de Wolweverstraat 9 omstreeks 1925. Van 1800 tot 1807 werd de consistoriekamer gebruikt door het Zwolse Nut voor de gratis uitlening van boeken. (Collectie HCO).

De oprichting van het Departement Zwolle

De eerste poging tot oprichting van een Zwols departement van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen vond plaats op 15 september 1789, vijf jaar na de oprichting van de landelijke organisatie. Omdat onder de initiatiefnemers verschillende patriotten waren, verbood de Zwolse prinsgezinde magistraat het departement al na de eerste vergadering op 13 oktober 1789. Een aantal deelnemers bleef als persoon lid van de landelijke organisatie, die dat jaar vanwege dezelfde politieke richtingenstrijd Edam verliet en zich te Amsterdam vestigde.

Op 4 juni 1799 werd het Departement Zwolle der Bataafsche Maatschappij tot Nut van 't Algemeen opgericht. Vanwege de deplorabele financiële toestand scheidde het Zwolse departement zich al binnen een jaar weer af, zodat het geen geld meer hoefde af te dragen aan de landelijke organisatie. Het departement wijzigde op 21 mei 1800 zijn naam in Zwolsche Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. De doelstelling en taken bleven echter identiek. Om onduidelijke redenen werd de Zwolse Maatschappij na de Franse tijd, op 28 januari 1814, geliquideerd. Mogelijk wilde de met het patriotisme geassocieerde organisatie zo een signaal van betrouwbaarheid afgeven aan de twee maanden eerder als soeverein vorst ingehuldigde Willem I. Het kapitaal, f 500, werd gestort in de rijkskas en het boekenbezit droeg men over aan de toentertijd bekende onderwijzer Gerrit Spijkerman.

Op 2 maart 1815 werd voor de derde keer binnen 26 jaar een Departement Zwolle der Maatschappij 'tot Nut van 't Algemeen' opgericht. Enkele van de negen initiatiefnemers maakten eerder deel uit van de Zwolsche Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, die dertien maanden ervoor was geliquideerd. De feitelijke continuïteit van beide verenigingen blijkt (naast de namen van de

initiatiefnemers) uit de mededeling tijdens de oprichtingsvergadering dat de aan Spijkerman overgedragen bibliotheek 'terug kwam' in het bezit van het Departement Zwolle.

Dit voor de derde keer opgerichte Zwolse Nutsdepartement was een aanmerkelijk langer leven beschoren dan zijn twee voorgangers; het zou in deze vorm 166 jaar blijven bestaan. Op 11 juni 1981 werd de 'vereniging' Departement Zwolle van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen losgemaakt uit zijn landelijke structuur en omgevormd tot de Stichting tot Algemeen Nut van Zwolle. De leden van het dagelijks bestuur hielden in de nieuwe stichting hun functie van voorzitter, secretaris en penningmeester. Het landelijke Nut kreeg een klein deel van het kapitaal. De rest werd bestemd voor steun aan activiteiten in Zwolle.

Organisatie en taken

De band met de landelijke organisatie en de plaatselijke gang van zaken bij de uitvoering van de doelstelling werd vastgelegd in Huishoudelijke Wetten. Het eerste huishoudelijk reglement kwam tot stand op 30 maart 1815. Tot de ondertekenaars behoorde Frederik Wilhelm Thorbecke, vader van de befaamde staatsman Jan Rudolf. De voornaamste bepalingen waren:

'Bij het vaststellen dezer huishoudelijke Schikkingen, voor het Departement Zwolle, worden de algemeene Wetten der Maatschappij ten grondslag gelegd, en in der zelve volle kracht gelaten.

Elk die den Christelijken Godsdienst belijdt, van geen zedeloos gedrag, en boven de 18 Jaren oud is, zal onder voorwaarde van betaling der jaarlijksche toelage ad f 5:5 tot Lid der Maatschappij, kunnen aangenomen worden.

Reciteren en declameren

'Vooral in het eerste decennium van de negentiende eeuw organiseerde het Zwolse Nut regelmatig declamatie-avonden. De Nutsavonden werden gehouden in de Lutherse Kerk. Naast lezingen werden er ook concerten gegeven of uitvoeringen met combinaties van lezingen en concerten. Deze Nutsavondjes waren volgens de notaris-dichter Lubbertus Rietberg een van de aangenaamste en nuttigste uitspanningen in het "wintersaizon". In juni 1806 reciteerde hij zijn gedicht "De eerezucht". Deze voordracht werd afgewisseld met muziek die gespeeld werd door twee Kamper muzikanten. Op een volgende Nutsavond in 1807 droeg Lubbertus opnieuw een lang eigen gedicht voor onder de titel: "Het geluk der liefde". De tekst werd in 1810 als boekje onder dezelfde titel uitgegeven. Behalve met het reciteren van eigen dichtwerk trad Rietberg ook met redevoeringen voor het voetlicht. Zo stond hij in ieder geval geprogrammeerd voor 13 maart 1810. Ook in de jaren twintig werd deze traditie gehandhaafd: in de buitengewone wintervergaderingen werden verhandelingen in zowel "proza als dichtmaat" gehouden, soms afgewisseld met "eene aangename muziek" in het gezelschap van vrouwen.'

Uit: 'Het is thans zeer briljant', J.C. Streng.

LEERREDE
TER
AANPRIJZING
DER
KOEPOK-INËNTING
DOOR
ASSUERUS DOIJER,
A. L. M. & PHIL. DOCTOR TE ZWOLLE.

[Deze Druk op ordinair Papier is voornamelijk vervaardigd op last van den Heere
LANDDROST
IN HET DEPARTEMENT OVERIJSSSEL,
Om te strekken ter Uitdeeling aan -- en
tot Nut van den Minvermogenden, om
daardoor het Gebruik van dit zoo heilzaam
Middel algemeen te maken.]

De doopsgezinde predikant Assuerus Doijer hield in 1808 een Nutslezing over de koepok-inënting die in hetzelfde jaar in druk verscheen. De overheid zag het belang ervan direct in. Het boekje werd met subsidie van de Zwolse magistraten uitgegeven, voor 250 exemplaren betaalde de stad twaalf gulden en tien stuivers aan uitgever J. de Vri (eveneens Nutslid). De landdrost liet in 1809 een goedkope editie maken voor verspreiding op het platteland, deze is hier afgebeeld. Het boekje was zeer succesvol. In 1823 - Doijer was inmiddels 'Honorair lid van de Maatschappij der koepokinënting ter Rotterdam' - kwam er een vierde druk van uit. (Collectie J.C. Streng).

Geen Staatskundige of Godsdienstige geschillen zullen in de vergaderingen mogen plaats hebben.'

Het departement functioneerde autonoom binnen het algemene kader dat door de Algemene Vergadering van alle departementen van de Maatschappij werd vastgesteld. Op lokaal niveau bepaalde de algemene vergadering van het departement het beleid. Voor de dagelijkse gang van zaken benoemde de algemene vergadering van het departement een bestuur dat het departement in rechte vertegenwoordigde. Het huishoudelijk reglement bepaalde dat het dagelijks bestuur bestond uit een president, een secretaris, een plaatsvervangend secretaris, een penningmeester en een plaatsvervangend penningmeester. Na de organisatorische regelingen vervolgde het huishoudelijk reglement met de activiteiten:

'De bij de algemeene wetten bepaalde werkzaamheden zullen het Departement ten richtsnoer versterken, terwijl het zich beijveren zal om zoo veel nut te stichten als in deszelfs kring mogelijk is.

Elk der Leden zal worden uitgenoodigd op zijn beurt een kort betoog over eenige nuttige zaak voor te lezen, op dat aan de bedoeling der Maatschappij des te meer voldaan worde.'

De uitvoering van taken werd gedelegeerd aan commissies, die elk hun eigen administratie voerden. Iedere commissie had een voorzitter, secretaris en penningmeester. De commissies handelden vrij autonoom. Hun bevoegdheden waren door de algemene vergadering van het departement vastgelegd in instructies. De commissies moesten jaarlijks rekenschap afleggen aan die vergadering.

Verlies functie

Naarmate de landelijke en regionale overheden in de tweede helft van de twintigste eeuw meer taken gingen vervullen op sociaal-cultureel gebied en onder invloed van de maatschappelijke veranderingen die al bij de koersverandering van de landelijke Nutsorganisatie zijn aangeduid, verloor het

Departement Zwolle zijn functie. De verzelfstandiging van de spaarbank, het ziekenfonds en de school aan het einde van de jaren zestig dwongen het Zwolse departement tot een heroriëntatie. Het departementsbestuur werd vervangen door het bestuur van de Nutsschool en hield zich in de praktijk voornamelijk bezig met de oprichting van een vormingscentrum in het Cele-complex.

Na de liquidatie van het departement en de oprichting van de Stichting tot Algemeen Nut Zwolle op 11 juni 1981 werd het doel geherformuleerd tot:

'...het bevorderen van het sociaal, cultureel en maatschappelijk welzijn ten behoeve van de samenleving in Zwolle en omstreken'.

De Nutsstichting ging zich toeleggen op financiële ondersteuning van sociale, culturele en maatschappelijke activiteiten in en om Zwolle. Een belangrijk facet werd de samenwerking met instellingen die zich op hetzelfde terrein bewogen. Dit gebeurde met name binnen de Stichting Educatief Centrum CELE Zwolle.

In 1990 trok het Zwolse Nut zich terug uit het Cele-centrum. De enige taak die sindsdien overbleef, is het verlenen van subsidie aan plaatselijke activiteiten.

De Nutsbibliotheek

De basis van de Nutsbibliotheek werd gelegd door het tweede Nutsdepartement, de Zwolsche Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Voor de gratis uitlening gebruikte men vanaf 17 juni 1800 de consistorie van de doopsgezinde gemeente aan de Wolweverstraat.⁴ Van deze bibliotheek is geen catalogus bewaard gebleven, maar het ligt voor de hand dat men in ieder geval de standaardpublicaties van het (landelijke) Nut bezat. Vermoedelijk was er te weinig belangstelling en stopte men in 1807 met het uitleenen. De boeken werden ter beschikking gesteld aan de onderwijzers van Zwolle. Bij de opheffing van de Zwolsche Maatschappij werden de boeken in eigendom overgedragen aan de onderwijzer Gerrit Spijkerman.⁵

Heroprichting Nutsbibliotheek

Op 20 april 1815 besloot het zeven weken eerder heropgerichte Departement Zwolle opnieuw een leesbibliotheek op te zetten. Het doel was: 'aan dezulken, wier tijdelijke omstandigheden niet toelaten boeken te kopen, gelegenheid te geven tot verkrijging van zoodanige werken als geschikt zijn om door het lezen van dezelve, aan den wensch naar verstandsbeschaving en verbetering van hart, en de begeerte om zich op een nuttige wijze te ontspannen, te kunnen voldoen'. De bestuursleden moesten eerst nog onderzoeken waar het boekenbezit van de voormalige Zwolsche Maatschappij tot Nut van 't Algemeen was gebleven. De 147 boeken die de Zwolsche Maatschappij bij de opheffing in 1814 had overgedragen aan de onderwijzer Gerrit Spijkerman, had deze afgestaan aan de onderwijzers van het District Zwolle. De notulen van 1 juni 1815 meldden dat men over de teruggave aan het onderhandelen was met de schoolopziener Van Goudoever. Op 6 juli 1815 besloot het departement een Commissie voor de

Het voormalige Kraemersgildehuis in de Praubstraat, hoek Papendwarsstraat. Hier hielden in het begin van de negentiende eeuw veel leesgezelschappen hun bijeenkomsten. De Nutsbibliotheek was hier jarenlang, tot 1872, gevestigd. (Collectie HCO).

Directie der Leesbibliotheek in te stellen. De leden werden een week later geïnstalleerd. Op 7 december 1815 werd goedgekeurd geld te besteden aan de huisvesting en inrichting van een lokaal. Op 9 december werden de inmiddels teruggekregen Nutsboeken overgedragen aan de commissie voor de leesbibliotheek en vanaf 18 januari 1816 konden de boeken eindelijk worden geleend in een pand op de hoek van de Nieuwe Markt (nu: Samuel Hirschstraat) en de Schoutensteeg.

Het boekenbezit groeide van tweehonderd banden in 1817 tot zeshonderd in 1821 en negenhonderd in 1828. In 1835 vonden bijna elfduizend uitleningen plaats. Fondslijsten uit de beginjaren

In 1912 nam de voorzitter van de Commissie tot de Nuts-Volksbibliotheek, ds. S.K. Bakker, het initiatief tot de oprichting van een openbare leeszaal. Deze plannen konden verwezenlijkt worden toen de heer H. Löhnis voor dit doel een kapitaal pand schonk, Kamperstraat 21. In 1916 werd hier de Openbare Leeszaal geopend. In 1951 werd Kamperstraat 19 bij het geheel betrokken. De leeszaal cq. bibliotheek bleef hier gevestigd tot 1986, toen de verhuizing naar de Diezerstraat plaatsvond. De foto dateert uit de begintijd van de leeszaal, links op de foto is nog een stadspomp te zien. (Collectie HCO).

zijn niet bewaard gebleven. Het jaarverslag over 1836 meldde '...dat de lectuur evenals vroeger voor het grootste gedeelte zich bepaalt bij Godsvrucht, Zedekunde, Reisverhalen en Mengelwerken'. In de jaren dertig van de negentiende eeuw mochten daarom ook de bewoners van de Zwolse gevangenis boeken aanvragen uit de leesbibliotheek.⁶ De Nutsboekerij, ook wel aangeduid als Volksbibliotheek, behield in de loop der jaren haar beschavende functie. In 1906 was ze twee avonden per week open en werden aan 350 leden 12.500 boekdelen uitgeleend.⁷ In een terugblik op de Nutsbibliotheek schreef de secretaris zelfs dat het uitdelen van het grote aantal boeken in een beperkt aantal uren zo veel gedrang opleverde, dat verschillende keren de hulp van de politie moest worden ingeroepen.⁸

Huisvesting

De (heropgerichte) Nutsbibliotheek gebruikte na de start in de Schoutensteeg een lokaal van het Kramersgildehuis aan de Praubstraat 4 hoek Papendwarsstraat.⁹ In 1844 klaagde de Commissie tot de Nutsbibliotheek dat het pand te vochtig was. De boeken begonnen te schimmelen, te scheuren en uit de banden te vallen. Het gebouw was door zijn bouwvalligheid zelfs levensgevaarlijk. Pas toen de commissie dreigde de leeszaal te sluiten, omdat het dagelijks bestuur van het Nutsdepartement de zaken op haar beloop liet, werd met steun van het stadsbestuur in 1845 een veiliger onderkomen gevonden in een voormalige suikerraffinaderij bij de Diezerpoortenbrug. Drie jaar later verhuisde de bibliotheek echter weer terug naar het Kramersgildehuis, omdat dit inmiddels was opgeknapt en veel gunstiger lag dan de voormalige suikerraffinaderij. De zaal werd gehuurd van loodgieter J.C. Staal.¹⁰ Eindelijk, op 28 februari 1872, kreeg de bibliotheek een vast eigen lokaal in een gebouw in de Papestraat, waar later de drukkerij van La Rivière en Voorhoeve was gevestigd. Toen de Nutsspaarbank in 1889 een kantoor bouwde aan de Blijmarkt 23, was het logisch dat ook de Nutsbibliotheek daar een plaatsje kreeg. In 1910 zegde de Nutsspaarbank echter de huur op, omdat ze ruimte nodig had voor archiefopslag.¹¹ Daarop verhuisde de

bibliotheek naar een achterkamer van Odeon aan de Praubstraat. In dit gebouw wisselde de Nutsbibliotheek nog enkele keren van lokaal, tot de boekerij ten slotte in langdurige bruikdeelen overgedragen werd aan de Vereeniging 'Openbare Leeszaal en Bibliotheek te Zwolle'.¹²

Intermezzo: de Algemene Bibliotheek

De Nuts-Volksbibliotheek was bedoeld voor de vorming en beschaving van de lagere standen van de Zwolse gemeenschap. In 1827 werd de Algemene Bibliotheek opgericht, voor het 'beschaafde publiek' dat behoefte had aan boeken met een meer wetenschappelijk en literair karakter. Dit initiatief stond los van het Nut. Dat is begrijpelijk, omdat de beschaafde klasse per definitie niet beschaafd hoefde te worden en het Nut hier dus geen taak had. Toch waren er wel enkele Nutsleden bij betrokken. Ook dit is begrijpelijk, omdat een vrij groot deel van de beperkte groep Zwolse notabelen verbonden was aan het Nutsdepartement. De Algemene Bibliotheek zat aanvankelijk in een lokaal van de gemeente waarvoor met het oog op het wetenschappelijke doel geen huur hoefde te worden betaald. In 1842 werd ruimere huisvesting gevonden boven de nieuw gebouwde Nutschool aan de Bitterstraat. Toen de school in 1897 kampte met ruimtegebrek, moest de Algemene Bibliotheek verhuizen naar een bijgebouw van de Grote Sociëteit in de Koestraat. Driekwart eeuw later kwamen de boeken voor het onbeschaafde volk en de boeken voor de beschaafde burgerij alsnog broederlijk op dezelfde plank te staan, want in 1968 fuseerden de plaatselijke bibliotheken tot de Stichting Gemeenschappelijke Bibliotheek Zwolle. Deze verhuisde in 1986 naar het voormalige provinciehuis aan de Diezerstraat. Het Nut toonde zijn historische verbondenheid door de bibliotheek bij die gelegenheid een facsimile van de Gutenbergbijbel te schenken ter waarde van tienduizend gulden.

Oprichting Openbare Leeszaal en Bibliotheek

In 1907 trachtte mr. E. van Ketwich Verschuur een Zwolse openbare leeszaal op te richten. Zijn poging mislukte, omdat de Zwolse gemeenteraad weigerde een vaste jaarlijkse subsidie ter beschik-

De COMMISSIE voor de **Volks-Leesbibliotheek** van het Departement *Zwolle* der MAATSCHAPPIJ TOT NUT VAN 'T ALGEMEEN, berigt dat tot 1 *April e. k.* de boekerij in stede van éénmaal, tweemaal 's weeks van af *Maandag den 14 dezer* zal geopend zijn, en wel behalve zoo als gewooulijk des *Donderdags morgens* van 11 tot 1 uur, ook nog des *Maandags avonds* van 5 tot 7 uur.

De boeken der bibliotheek, waarvan het lokaal in de Praubstraat is gelegen, worden **gratis** ter lezing uitgereikt; terwijl de Catalogus die 1645 nummers inhoudt, op aanvraag te verkrijgen is tegen eene betaling van 10 centen.

De werken zijn onlangs wederom met een groot aantal vermeerderd, en daarvan een 2° Supplement aan den Catalogus toegevoegd.

De Commissie vestigt de aandacht op deze voor de Volksklasse nuttige inrigting, opdat daarvan, gelijk thans, een steeds toenemend gebruik moge worden gemaakt.

De Commissie voor de Leesbibliotheek voornoemd,
J. H. VAN MEEVERDEN, *Pres.*
D. J. A. JORDENS, *Secret.*

king te stellen. Vijf jaar later, in 1912, had de voorzitter van de Commissie tot de Nuts-Volksbibliotheek ds. S.K. Bakker meer succes. Hij verwierf zowel de steun van de Nutscommissie als van de gemeenteraad. Het dagelijks bestuur van het Nutsdepartement was aanvankelijk tegen het plan, maar werd door Bakker overgehaald zijn initiatief te steunen. De Commissie tot Oprichting eener Openbare Leeszaal in Zwolle telde een aantal Nutsleden en begon op 14 oktober 1913 met haar voorbereidingen. Acht maanden later, op 18 juni 1914, vond de formele oprichtingsvergadering plaats. Van Ketwich Verschuur aanvaardde het vice-voorzitterschap. Door het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog en de daarmee samenhangende financiële problemen werden de activiteiten opgeschort. Het initiatief werd nieuw leven ingeblazen, toen de heer H. Löhnis voor de huisvesting van de bibliotheek een huis met tuin aan de Kamperstraat 21 schonk. Löhnis was kunstmeestfabrikant en lid van Provinciale Staten, hij behoorde in die tijd tot de rijkste Zwollenaren. Inmiddels waren bij Koninklijk Besluit van 27 december 1915 de statuten goedgekeurd en sloot men zich aan bij de Centrale Vereniging van

Advertentie van de Commissie voor de Volks Leesbibliotheek van het Nut in de 'Zwolsche Courant' van 7 januari 1867.

Twee foto's van de in 1916 geopende Openbare Leeszaal aan de Kamperstraat 21. Het interieur oogste bij de opening ieders bewondering. Het bordje 'Verboden te spreken' heeft daar vele jaren gehangen. (Uit: Eigen Erf, collectie HCO).

Openbare Leeszaal en Bibliotheken in Nederland. De dochter van de gulle gever, Hermance Löhnis, werd in het bestuur gekozen en aangesteld als onbezoldigd directrice. In juli 1916 besloot het Zwolse Nutsdepartement alle boekwerken en de hele inventaris van de Nuts-Volksbibliotheek in bruikleen over te dragen aan de openbare leeszaal. Bovendien schonk het Nutsdepartement een jaarlijkse som (om te beginnen driehonderd gulden) onder de voorwaarde dat de Commissie tot de Volksbibliotheek in haar geheel bleef bestaan en dat steeds twee leden van deze commissie zitting hadden in het bestuur van de Vereniging 'Openbare Leeszaal en Bibliotheek te Zwolle'. Voorts vroeg de Nutscommissie als tegenprestatie vierhonderd lidmaatschapsbewijzen om deze gratis te verspreiden onder personen, waarvan de Nutscommissie oordeelde dat ze hiervoor in aanmerking kwamen.

Op 25 augustus 1916 vond de eerste bestuursvergadering plaats en op 11 september 1916 de tweede algemene ledenvergadering. Op deze laatstgenoemde bijeenkomst werd het huishoudelijk reglement vastgesteld. De eerste Nutsvertegenwoordigers waren Willem Jansen en Iz. Marcus. Initiatiefnemer Bakker, de voorzitter van de Nutscommissie die tevens voorzitter werd van de openbare leeszaal, werd kennelijk niet als nutsvertegenwoordiger geteld. De Openbare Leeszaal en Bibliotheek begon met 2500 boekbanden, die voor het grootste deel afkomstig waren van het Nut, en duizend leden. De Nutscommissie beperkte zich sindsdien voornamelijk tot het herstellen van stukgelezen boeken en het jaarlijks bij het Nutsdepartement aanvragen van een subsidie van honderd tot driehonderd gulden voor aankoop van nieuwe boeken. Daarbij constateerde het departement vrijwel ieder jaar dat de Commissie tot de Leesbibliotheek geen jaarverslag van haar werkzaamheden had ingeleverd. Op de algemene vergadering van 20 februari 1947 besloot het departement de Nutscommissie op te heffen, de Volksbibliotheek in eigendom over te dragen aan de Vereniging 'Openbare Leeszaal en Bibliotheek' en de subsidies voortaan rechtstreeks aan deze vereniging over te maken.

De Nutsschool

Luchtfoto van het Groot Wezenland uit 1933 met linksboven een mooi zicht op de toen nog maar een paar jaar oude Nutsschool.

Opvallend is het grote schoolplein. Rechts aan de school is een aangebouwde dienstwoning te zien, die door een van de leerkrachten bewoond werd. Op de voorgrond is de azijn- en waskaarsenfabriek van Heerkens Schaepman en Co te zien en in het midden het oude rooms-katholieke ziekenhuis. (KLM Aero-carto).

In publicaties over de Zwolse Nutsschool wordt het beginjaar meestal gesteld op 1816, maar in feite begon de geschiedenis van de school al veel eerder, op 27 oktober 1800.¹³ Op die dag opende de Zwolsche Maatschappij tot Nut van 't Algemeen namelijk een school in het daartoe verbouwde Weversgildehuis aan de Nieuwstraat bij de Korte Smeden. Cornelis Bosch was de eerste schoolmeester. Hij gaf les in 'lezen, schrijven, rekenen en enige andere nuttige wetenschappen'. De school was door zijn hoge kwaliteit een landelijk voorbeeld. In die jaren kwam het schooltoezicht in Zwolle geheel in handen van Nutsleden. Daaraan zal niet vreemd geweest zijn dat de districtsschoolopziener tevens voorzitter was van het Zwolse Nut. Desondanks mislukte de Nutsschool. Vermoedelijk sloot deze al in 1806 zijn deuren en vertrok onderwijzer Bosch naar Kampen.¹⁴

Heroprichting in de Papenstraat, 1815-1816

Op 20 juli 1815, zestien maanden na de heroprichting van het nieuwe Departement Zwolle, werd een Commissie tot het ontwerpen van een conceptplan voor een Departementsschool benoemd. De eerste secretaris van het Zwolse Nutsdepartement en naderhand tevens voorzitter van de Commissie tot de Nutsschool J.A. Oostkamp betoogde dat men zich tot doel stelde de kinderen een beschaafde opvoeding te geven, zodat zij 'brave en kundige leden der Burgerlijke en Christelijke Maatschappij' werden.¹⁵ De formele oprichtingsvergadering was op 14 september 1816.¹⁶ Op 25 november werd Gerrit Spijkerman, die verbonden was aan het Weeshuis, aangesteld als schoolhoofd. Spijkerman functioneerde tot dat moment als vice-secretaris van het Zwolse Nutsdepartement. Zijn betrokkenheid bij het Nut kwam eerder tot uiting bij de opheffing van het voorafgaande Zwolsche Nut, toen men hem alle schoolboeken schonk. De school ging op 2 december 1816 van start met 69 leerlingen. Men begon met een dagschool in drie lokalen en een avondschool in twee lokalen.¹⁷ De huisvesting gaf de nodige perikelen. Omdat de eigenaar van een huis aan de Ossenmarkt het pand niet kon leveren, huurde men voorlopig het voormalige kantoor

van de ontvanger van de stedelijke belasting in de Goudsteeg. Daarnaast huurde de school kamers in het huis van een weduwe Thiebout, die in de Papenstraat naast het Cele-poortje woonde. Bovenmeester Spijkerman woonde er zelf ook en in 1817 werd er nog een bedstede bijgebouwd voor de ondermeester. Pas in 1840 kreeg de Nutsschool haar eigen behuizing in de Bitterstraat.¹⁸

Kwaliteit van het onderwijs

Hoewel de school zich in opzet richtte op de mindervermogens, kwamen de leerlingen in werkelijkheid voornamelijk uit de betere standen. Het onderwijs stond op een zodanig hoog peil, dat de leerlingen in staat waren na de Nutsschool vervolgonderwijs te volgen aan de Latijnse school, het latere gymnasium. Hiermee onderscheidde de Nutsschool zich van de andere lagere scholen, waarbij het onderwijs tevens eindonderwijs was.¹⁹ De kinderen leerden rekenen, schrijven, lezen, 'Nedertaalkunde', aardrijkskunde, geschiedenis, natuurkunde, meetkunde en zangkunde.²⁰ De grondslag van de school was niet openbaar en niet christelijk. De richting van het onderwijs kunnen we aanduiden met de anachronistische term neutraal bijzonder onderwijs. Aan de ene kant wilde het Nut zo algemeen mogelijk zijn, aan de andere kant baseerde het zich op christelijke beginselen. Dat leidde vanzelfsprekend tot conflicten. Zo trok de bekende Zwollenaar Jan ter Pelkwijk zich in juni 1822 terug uit de Commissie tot de Nutsschool, omdat twee predikanten zijn godsdienstige gevoelens in een kwaad daglicht zetten. Een leerling had namelijk tijdens de godsdienstles geantwoord, dat Ter Pelkwijk had geleerd dat de mens tot het rijk van de dieren behoort.²¹ Het hoogtepunt van elk schooljaar was de bijeenkomst in juni of juli in de Broerenkerk. Na de examens werden de ereprijzen uitgereikt en kregen alle kinderen een traktatie. Ook de leerlingen van de armeninrichtingschool deden hieraan mee. Veel notabelen bezochten dit grote evenement. Zelfs de gouverneur van Overijssel kwam de eerste keer. Op 2 december 1820 werd als aanvulling op de lagere school een onderhoudingsschool opgericht. Hiermee kregen leerlingen uit de hoogste klas de gelegenheid enkele uren per week de leerstof uit te

Juf Panjer

'Juf Panjer was een bewonderenswaardige en lieve vrouw die meer deed dan het verplichte leesplankje van aap-noot-mies in de koppen van het haar toegewezen grut stampen. Ze probeerde – om het een beetje hoogdravend te zeggen – een zaadje van de rijkdom der cultuur in de prille hersentjes te strooien. Tientallen jaren heeft ze dat volgehouden bij generaties van Zwolse kinderen. In de jaren tachtig is ze op hoge leeftijd overleden. Zij was een voorbeeld van oprechte pedagogische betrokkenheid bij het lot van jonge zielen die ze meer toewenste dan het materialisme van alle dag.'

De onderwijzer(e).

A. C. Panjer

Uit: 'Zwolle in de achteruitkijkspiegel', dl. 2, Willem van der Veen.

De eerste klas van de Nutsschool aan het Groot Wezenland in het cursusjaar 1959/60. Van boven naar beneden vlnr.: Marnix Bootsma, Rudi Stam, onbekend, Bob Hartstra, Hans Manschot, Martin de Leeuw, onbek., onbek., Betty Tadema, Rein van Lochem, Margriet van Marle, onbek., onbek. Tweede rij: Elsemiek Heins, Ernst Koopman, Pim van Dijken, Caroline Kroonenberg, onbek., onbek., Dinise Gimbrère, onbek. Voorste rij: Jonneke van Diemen de Jel, Roelie Haag, Alice Visser, Pé Kruithof, onbek., Juf A.C. Panjer, Joke? Maria te Winkel. Op de grond zittend: Jan Verhagen, Ellie Leferink, onbek., Jan Kam. (Particuliere collectie).

1845.	Nacht- en avondschool.							Dag- en avondschool.							Totaal			Aantal kinderen die re- sultaten in de examens gaven.	Aantal leerlingen die in de examens samen- kwamen.	Aantal leerlingen die in de examens samen- kwamen.					
	Dag- en avondschool.			Totaal				Dag- en avondschool.			Totaal														
	Jongens.	Meisjes.	Totaal.	Jongens.	Meisjes.	Totaal.	Jongens.	Meisjes.	Totaal.	Jongens.	Meisjes.	Totaal.	Jongens.	Meisjes.	Totaal.										
1ste Januarij	30	45	75	10	42	52	90	68	158	14	18	32	4	57	75	43	20	63	106	99	205	3	9	12	3.
1ste Febr.	30	35	65	10	45	55	92	68	160	12	20	32	4	57	75	41	20	61	106	99	205	3	9	12	3.
1ste Maart	37	35	72	10	40	50	92	69	164	10	20	30	4	55	73	39	20	59	105	100	205	3	9	12	3.
1ste April	35	34	69	9	45	54	92	78	166	26	20	46	3	52	68	36	22	58	106	106	210	4	10	14	3.
1ste Mei	42	31	73	11	48	59	94	70	172	29	19	48	3	51	65	39	21	60	106	107	215	4	10	14	2.
1ste Juni	41	32	73	11	48	59	94	70	173	29	20	49	3	51	64	38	22	60	110	107	217	4	10	14	2.
1ste Juli	40	37	77	10	48	58	95	79	172	28	14	42	3	50	63	37	24	58	110	106	210	4	10	14	2.
1ste Aug.	38	31	69	9	43	52	89	72	161	28	18	46	3	47	63	32	12	50	101	97	198	4	7	11	2.
1ste Sept.	37	31	68	8	43	51	87	70	157	27	17	44	3	45	59	31	17	48	101	97	198	4	7	11	2.
1ste October	34	34	68	8	45	53	85	69	154	25	19	44	3	47	63	30	16	46	100	97	197	4	7	11	2.
1ste November	37	30	67	10	42	52	85	68	153	26	17	43	3	46	63	30	17	47	99	96	195	4	7	11	2.
1ste December	37	32	69	10	41	51	86	67	153	26	17	43	3	46	63	30	17	47	99	95	194	4	7	11	2.

Een overzicht uit 1845 van het aantal leerlingen van de dag-, avond- en onderhoudingsschool van het Nut. Uit het leerlingenregister 1816-1863. (Collectie HCO).

breiden. Bij de avondschoon werden de lessen vanaf 1829 naar sekse gescheiden gegeven.²² Omdat slechts een klein aantal leerlingen het aanvullend onderwijs benutte, verdween de onderhoudingsschool na enkele jaren. Hiervoor in de plaats kwamen andere initiatieven, zoals les in Italiaans boekhouden, het zogenaamde dubbel-boekhouden. Verder werd in 1839 de jaarlijkse publieke prijsuitreiking afgeschaft. Voortaan gebeurde dit binnen de school met uitsluitend direct betrokkenen.

Nieuwe initiatieven in de Bitterstraat

In 1840 verhuisde de school naar de Bitterstraat in een pand vlak achter de (later gebouwde en inmiddels weer afgebroken) rooms-katholieke Michaëlskerk.²³ Vanaf dat moment kregen de jongens en meisjes ook overdag gescheiden les. In hetzelfde jaar werd de Franse taal als leervak op vrijwillige basis ingevoerd. De ouders moesten

hiervoor stevig bijbetalen. In 1842 volgde kosteloos zangonderwijs en in 1845, na jarenlange discussie over de gevaren die er aan verbonden waren, het gymnastiekonderwijs. Dit bleef voorlopig wel beperkt tot de jongens. De behoefte aan lichamelijke vorming groeide en in 1865 bouwde het Nut aan de Jufferenwal een apart pand voor het gymnastiekonderwijs.²⁴ Drie jaar later meldde de krant ook het voornemen van het Nut een muziekschool op te richten.²⁵ De ceremoniële prijsuitreiking was toen al sedert jaren vervangen door een stelsel van schoolonderzoeken gedurende het gehele schooljaar. In hoeverre het plan voor de muziekschool slaagde, kan alleen worden achterhaald door historisch onderzoek. Een notulenboek van de Algemene Vergadering van het departement bevat in ieder geval een overzicht van de subsidies voor een muziekschool over de jaren 1876-1884.

Nieuwe behuizing aan het Groot Wezenland

De stabiliteit van de Nutsschool kan worden afgeleid van de lange perioden dat de schoolhoofden in functie waren. Het eerste schoolhoofd, Spijkerman, was 49 jaar in functie, van 1816 tot 1865. Hij werd opgevolgd door de heer Muyderman, die 35 jaar de school leidde. Toen duurde het twee jaar voor het schoolbestuur een geschikte kandidaat vond. Dit werd de heer Rijkaart, die weliswaar bekwaam was, maar ook een geduchte tegenspeler van het schoolbestuur bleek. De continuïteit van de dagelijkse leiding betekende echter niet dat het de school altijd voor de wind ging. Zo ontstond in

1880 een dusdanig groot financieel tekort dat de Nutsspaarbank moest bijspringen. Daarop werden begin januari 1881 alle bestuursleden van het departement vervangen. In latere jaren speelden vooraanstaande Zwollenaren als de uitgevers J.J. Tijl en J.C. Tjeenk Willink een belangrijke rol. Met name door de inspanningen van de laatstgenoemde kon op 30 augustus 1930 een nieuw imposant schoolgebouw worden geopend aan het Groot Wezenland 28. De heer Keuning was toen schoolhoofd. Desondanks werd al in 1937 geopperd de school te sluiten wegens het teruggelopen aantal leerlingen.

De eerste klas van de Nuts-lagere school in het cursusjaar 1924/25. De Nutsschool was toen nog aan de Bitterstraat gevestigd. Van een paar kinderen zijn de namen bekend: zittend vooraan eerst een jongetje Helder, daarnaast Jeanne Reinders; de rij daarboven links Lex Mesdag en Mieke van Tienen; daarboven links Wim Quirijs en een jongetje Uit den Bogaard, dan de juf, het tweede kind rechts van haar is Ina de Leeuw en vervolgens Artie Stuurman. Op de bovenste rij staat links een meisje Tjeenk Willink. (Particuliere collectie).

Het speelplein van de Nutsschool aan het Groot Wezenland in 1939 en omstreeks 1970. De bomen zijn in dertig jaar tijd flink gegroeid. Op de onderste foto was de Nutsschool al gefuseerd tot Jan Nieuwenhuijzenschool. Het fietsenhok onttrekt net het poortje aan het zicht waarlangs de leerlingen binnenkwamen. Op de foto is goed te zien hoe de school grensde aan de 'Witte Villa's' aan het Groot Wezenland die begin jaren negentig werden gesloopt om plaats te maken voor het parkeerterrein van De Weezenlanden. De school moest al eerder het veld ruimen, in 1977/78. (Collectie HCO).

Bezettingsperikelen

Tijdens de Duitse bezetting moest de Nutsschool alle zeilen bijzetten om te kunnen voortbestaan. Al in juni 1940 moest de school zijn nieuwe behuizing aan het Groot Wezenland verlaten en werden de klassen over steeds wisselende locaties verspreid. Het materiaal werd eveneens op verschillende plekken opgeborgen, maar bleek daar niet veilig voor het oorlogsgeweld. Op Dolle Dinsdag (5 september 1944) gooiden leden van de Hitlerjugend uit frustratie over de geallieerde invasie alle wandplaten, kaarten en kleine bankjes op straat die opgeborgen waren op de zolder van een kweekschool. Tijdens de laatste oorlogswinter deed de school veel moeite het contact te behouden met de kinderen. De oudere leerlingen kregen les bij de meester thuis, terwijl de juffrouw bij de kleintjes thuis langs ging. Het schoolbestuur verloor wel het zicht op het meubilair en de archieven. Op een gegeven moment kreeg het bericht dat de schoolbanken in een loods lagen opgeslagen en door de jeugd werden weggesleept. De banken die nog konden worden gered, verhuisden naar de Nieuwstraat en naar de Bitterstraat. Bij de bevrijding was het leed nog niet voorbij, want bewoners zetten tijdens de bevrijdingsfeesten de banken op straat, terwijl werklied, die tijdelijk gehuisvest waren in de Kweekschool, de wandkaarten en banken opstookten om zich te warmen en hun kleding te drogen. Bovendien vorderden de Canadese troepen het schoolgebouw. Pas op 21 november 1945 kon de school terugkeren in het zwaar gehavende pand, met een paar geredde schoolbanken, vrijwel zonder leermiddelen en zonder de vrijwel geheel verdwenen schooladministratie.²⁶ Ook ontkwam de Nutsschool niet aan de naoorlogse zuiveringsperikelen.

Reorganisatie en opheffing

Aanvankelijk ontwikkelde de Nutsschool zich na de bevrijding voorspoedig. In 1966 werd op grootse wijze het honderdvijftigjarig jubileum gevierd.²⁷ Bij die gelegenheid besloot het departement middelen in te zamelen voor een talenpracticum, in die jaren een symbool voor modern onderwijs.²⁸ Bij de organisatie van de jubileumviering kwamen spanningen naar boven met het

Vierde klasser in oorlogswinter

'In de herfst verdween de kleurige pracht van het Bloemenlandje onder een laagje water dat uit het Almelose Kanaal werd gepompt. En dan, als het vroom, een paar nachtjes later lag er de mooiste ijsvloer die men zich denken kon. Nog wel in de onmiddellijke nabijheid van de binnenstad. (...) Op het grote ovaal in het midden van de vlakte kon je je eigenlijk niet vertonen als je nog niet met de handen op de rug kon rijden. Daar zoefden immers de cracks voorbij, in perfecte balans schuin door de bochten scherend. Een van hen bekeek ik met extra belangstelling. Het was onze onderwijzer uit de vierde klas van de vlakbij de ijsbaan gelegen Nutsschool waar ik toen zat in de strenge winter van 1941/42. Hij heette Van Berkum, niet te verwarren met de hoofdonderwijzer, wiens naam Van Bekkum luidde.

We waren allemaal dol op die man: sportief, grapjes maken voor de klas, mooie verhalen vertellen in de geschiedenisles, prachtig voorlezen op zaterdagmorgen tot besluit van de schoolweek. En dan ook nog een held op schaatsen! Hij droeg zo'n nauwe schaatsbroek, een trui met club-badge en hij reed op Noren! Echte Noren...! Wie deden dat toen? Alleen de allerbesten.

Op een vrije woensdagmiddag stond ik weer te kijken naar die hardrijders, in de hoop een voorbijflitsende glimp van de meester te kunnen opvangen. Verdraaid, daar kwam hij aan!

"Meneerrr...!" schreeuwde ik. Hij zag me waarachtig ook nog en, wat nog verbazingwekkender was, hij stond plotseling stil met een snerpende kras van zijn dure Noren. "Wil je even een rondje mee?", riep hij. Ik was te verbouwereerd om "alstublieft, meneer" te zeggen. "Pak m'n handen", zei hij en legde ze op zijn rug. Toen begon ik aan een paar schaatsrondjes die ik mijn hele leven niet meer vergeten ben.

Ik schreeuwde van opwindung, zo griezelig hard ging het. Nooit heb ik mij sneller op schaatsen voortbewogen dan toen, bijna tien jaar oud, in het kielzog van de meester. Ook niet toen ik al volwassen was en me redelijk kon redden op het ijs, zelfs op Noren.

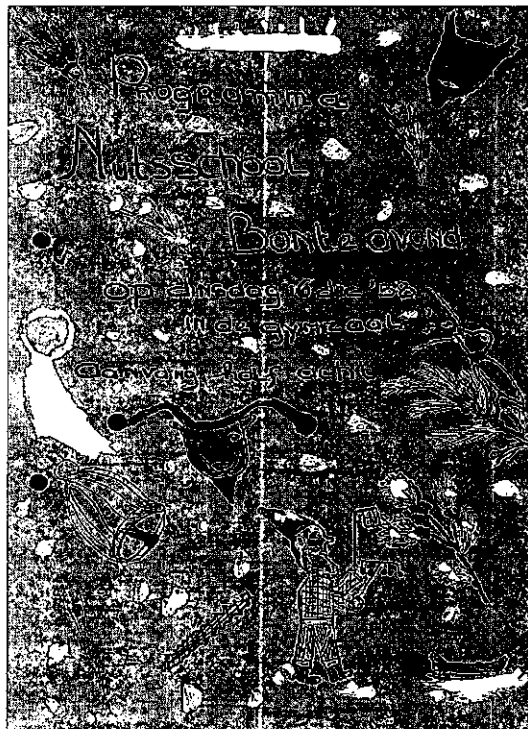
Die man kon op dat moment helemaal niet meer stuk... tot een paar maanden later. Het was voor jongetjes een vreemde, verwarrende tijd in die oorlog. Uit het raam van mijn ouderlijk huis zag ik een soort van demonstratie op de grote, ronde vluchtheuvel van de Grote Markt. Jongens en meisjes met zwart-oranje mutsjes stonden daar keurig in het gelid: de Jeugdstorm, de jongerenafdeling van de NSB. Als de grote leider in zwart uniform met glanzende laarzen manifesteerde zich al commanderend... mijn onderwijzer uit de vierde klas! Ik wist niet wat ik zag. Ik liet het wel uit m'n hoofd om "meneerrr...!" uit het raam te roepen.'

Uit: 'Zwolle in de achteruitkijkspiegel', dl 2, Willem van der Veen.

overkoepelende departementsbestuur, als gevolg van de speciale organisatiestructuur met onduidelijke bevoegdheden. Op 22 november 1967 werd de Commissie tot de Nutsschool na 151 jaar opgeheven. Op dezelfde dag trad het volledige departementsbestuur af. Garmt Tiessen, die sinds 1964 secretaris van de Commissie tot de Nutsschool was, werd de nieuwe secretaris van het Zwolse Nutsdepartement. Het departementsbestuur fungeerde voortaan tevens als schoolbestuur. Door de vergrijzing en ontvolking van de Zwolse binnen-

stad was de Nutsschool echter gedoemd te verdwijnen. In diezelfde tijd bedreigde een leerlingentekort ook de openbare Eshuisschool aan het Assendorperplein. In een uiterste poging het tij nog te keren fuseerden in augustus 1969 de Nutsschool en de Eshuisschool tot een nieuwe openbare lagere school, die genoemd werd naar de befaamde oprichter van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, Jan Nieuwenhuijzen.²⁹ Het hoofd van de Eshuisschool kreeg de leiding, terwijl de nieuwe school werd gevestigd in het pand

Door een leerling
gemaakt programma
van de bonte avond van
de Nutsschool in 1958.
(Collectie HCO).

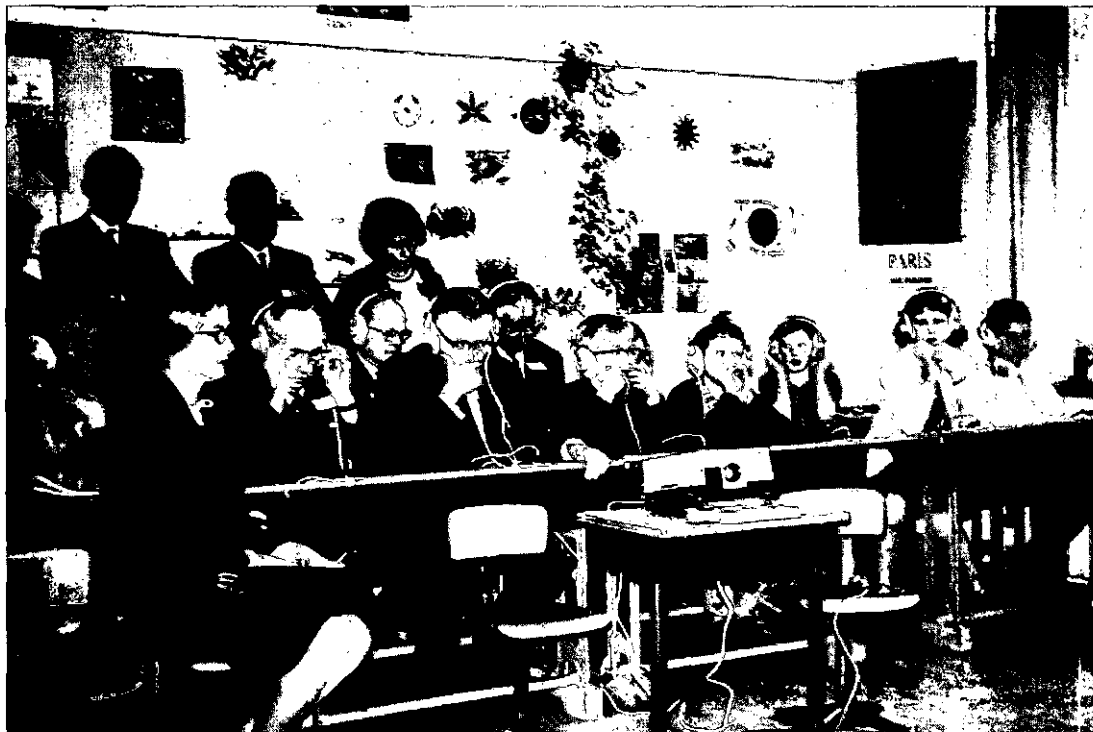
Rapportboekje van de
Nutsschool uit 1959.
(Particuliere collectie).

van de Nutsschool. Omdat de gemeente armlastig was, verklaarde het Nutsdepartement zich bereid nog enkele jaren de kosten van het onderhoud te dragen. Maar ondertussen wilde het belendende ziekenhuis De Weezenlanden uitbreiden en had het zijn begerige blik geworpen op de grond van de school. Tegen zoveel bestuurlijk en financieel geweld had de school weinig in te brengen. Op 1 januari 1971 sloot de Jan Nieuwenhuijzenschool zijn deuren en enkele jaren later verrees op die plek nieuwbouw van De Weezenlanden. Een van de naweën was dat het departement maandenlang een nieuwe bestemming moest zoeken voor het talenpracticum, waarvoor kort ervoor enthousiast geld was ingezameld in het kader van de jubileumviering. Het kwam uiteindelijk terecht bij de Wilgenburgschool.

Verwarrende bestuursstructuur

Zoals vermeld, had de Nutsschool een afwijkende bestuursstructuur. Het Nutsdepartement werd juridisch vertegenwoordigd door het dagelijks bestuur van het departement. Dit dagelijks bestuur droeg ook de juridische verantwoordelijkheid voor de activiteiten van de verschillende commissies die het beleid in de praktijk uitvoerden. Ook de Nutsschool werd wettelijk vertegenwoordigd door het dagelijks bestuur van het departement, dat in die hoedanigheid het formele schoolbestuur vormde. In de praktijk functioneerden de commissies vrij autonoom en legden ze jaarlijks verantwoording af aan de algemene vergadering van het departement. Terwijl het dagelijks bestuur van het departement op grond van zijn rechtspersoonlijkheid het echte schoolbestuur was, zag de buitenwereld gewoonlijk de Commissie tot de Nutsschool als het schoolbestuur. De Commissie tot de Nutsschool was in feite slechts een oudercommissie met ruime bevoegdheden die was samengesteld uit vaders van leerlingen. De moeders waren georganiseerd in een Commissie van Bijstand tot de Nutsschool, die zo in feite optrad als de gebruikelijke oudercommissie. Vanaf 25 augustus 1964 vergaderden de Commissie tot de Nutsschool en de Commissie van Bijstand gezamenlijk. Men sprak niet meer van 'het schoolbestuur', maar van 'het bestuur'.

In 1966 werd op grootse wijze het honderdvijftigjarig bestaan van de Nutsschool gevierd. De school kreeg bij die gelegenheid van het Departement Zwolle een talenpracticum, als symbool van modern onderwijs. Op de foto de officiële ingebruikname van dit cadeau. (Collectie HCO).

Het vooraanzicht van de Nutsschool aan het Groot Wezenland omstreeks 1970. De school werd hier in 1930 geopend. In 1969 fuseerde de school met de openbare Eshuisschool tot Jan Nieuwenhuijzenschool. Ondanks dat moest de school per 1 januari 1971 zijn deuren sluiten. Het gebouw werd in 1977/78 gesloopt om plaats te maken voor een nieuwe vleugel van ziekenhuis De Weezenlanden. Op de rechter foto is rechts het poortje te zien dat diende als ingang voor de leerlingen. De leerkrachten maakten gebruik van de hoofdingang. Achter de hoge ramen in het midden lag het gymnastieklokaal. Links op de rechter foto staat het toenmalige nieuwe hoofdkantoor van de OLM. Dit gebouw is inmiddels ook weer gesloopt. (Collectie HCO).

Juridisch bleef het dagelijks bestuur van het departement echter nog steeds het werkelijke schoolbestuur. De Commissie tot de Nutsschool mocht zelf leerkrachten aannemen, leermiddelen aanschaffen en bijzondere activiteiten organiseren. De officiële taken, zoals het tekenen van arbeidscontracten, transacties met de gemeente Zwolle en met het ministerie van Onderwijs, moesten daarna juridisch bekrachtigd worden door het dagelijks bestuur van het departement. Uit het archief komt naar voren dat de buitenwereld niet altijd wist wie men voor een bepaalde zaak moest benaderen. De school en het departement moesten dan ook geregeld de post aan elkaar doorsturen. Bovendien vergrootten ambities en bestuurswisselingen de verwarring. Zo liet de penningmeester van de Nutsschool Jongkamp in 1955 weten dat hij voortaan de contacten met het departement zou onderhouden in plaats van de secretaris van de Commissie tot de Nutsschool.³⁰ In 1960 werd Jongkamp penningmeester van het departement. De school kreeg pas twee jaar later zelf een nieuwe penningmeester. Uit de schooladministratie is dan nauwelijks meer te reconstrueren aan wie welke brieven gericht zijn en in welke hoedanigheid. Deze tweeslachtige structuur was in de moderne tijd niet meer vol te houden en

leidde in 1967 tot opheffing van de Commissie tot de Nutsschool. Het initiatief hiertoe kwam van de Nutsschool en het is niet verwonderlijk dat het nieuwe departementsbestuur voortkwam uit het voormalige schoolbestuur.

Nutskleuterschool

Het Zwolse Nut was in 1827 voor het eerst (zijdelings) betrokken bij een bewaarschool toen de Stadsarmeninrichting een school opende voor behoeftige kinderen van twee tot zes jaar.³¹ Het Nut was op dat moment medebestuurder van de Armeninrichting, de bemoeienissen van het departement met deze instelling zullen nog aan de orde komen. Het departement stichtte een eigen bewaarschool op 27 februari 1891. Hierop werd lesgegeven volgens de Fröbelmethode. Bijna zeventien jaar later, op 20 december 1907, besloot de algemene vergadering van het departement de

Een groepsportret van de Nutsschool uit 1947, leerkrachten en leerlingen. In het midden staat het schoolhoofd de heer van Bekkum, uiterst links juf Postma, uiterst rechts juf Panjer en de heer Feith. Dit waren op dat moment de vaste leerkrachten die aan de school verbonden waren, de andere twee zijn waarschijnlijk invallers geweest. De heer Feith bewoonde in die tijd de aan de school gebouwde woning. Op de foto staan onder meer: Henk Pluis, Netty, Marijke en Bernarda (Pats) Eeftinck Schattenkerk, meisje en Henk Kwam, Jeanne Rozendaal, jongetje van Bekkum, jongetje en Ad Broek, Vera Blok, Margot Weber, meisje Rochat, Ines van Lookeren Campagne, Karel van Hees, Trix en Tonny Kitsz, Anneke Mallinckrodt, Meike en Hein Boele, Bonneke van Laer, Wiesje van Setten, Adrienne en Laura de Mooy, Jan Jongkamp, Toon Budding, Joop en ? Burbach, Kia Koenradi, Guus Bosman, Marjan van Delden, Corrie Boot, Vera en Irma Heimel, Erna en Hugo Liefink, Gerda Jansen, Annet Fortman, Hans Beekman, Henk Takken, Jan Boudijk, Jan Hordijk, Boy van der Kooy, Hannie Dokter, Heske Bootsma, Anneke Kraay, Mariet Oostindien, Nollie Honig, Reinout de Hoogh, Hans Verkouw, Robert Voorhoeve, Bernard ten Brink, Johan Korpershoek, Henk Kale en Reinout (Bup) Wachters. (Particuliere collectie).

school aan het einde van de cursus in 1908 te sluiten vanwege het lage aantal leerlingen en de slechte financiële resultaten.

Van Montessori-school naar Fröbel-methode

Op 12 juli 1929 besloot de Algemene Vergadering van het Nutsdepartement met ingang van 1 september 1929 de Zwolse Montessorischool over te nemen.³² De reden om voor de derde keer de verantwoordelijkheid voor een kleuterschool te nemen lag voor de hand. Een jaar later zou het nieuwe Nutsschoolgebouw aan het Groot Wezenland worden geopend en de kleuterschool had een belangrijke functie bij het veiligstellen van de toestroom van leerlingen voor de lagere school. Beide scholen waren gevestigd in hetzelfde pand. Uit de archiefstukken blijkt dat de samenleving soms spanningen gaf, omdat de juffrouwen van de kleuterschool zich niet voldoende serieus genomen

voelden. Tijdens het schooljaar 1962/63 verliet de kleuterschool de Montessori-methode en gingen men over op het Fröbel-onderwijs.

Na de bestuurswisseling van 1967 werd de kleuterschool (net als de lagere school) rechtstreeks bestuurd door het dagelijks bestuur van het departement. Bij de reorganisatie kreeg de kleuterschool een oudercommissie. Tot die tijd fungeerde een Commissie van Bijstand van de Nutskleuterschool, die op dezelfde wijze als bij de Nuts-lagere school was samengesteld uit moeders van leerlingen. Ook bij de kleuterschool wreekte zich de ontvolking en vergrijzing van de Zwolse binnenstad. In 1971 waren er nog maar twintig leerlingen, zodat de school vanaf dat moment verder moest met één kleuterleidster en één klas.³³ In augustus 1974 volgde de onvermijdelijke opheffing.

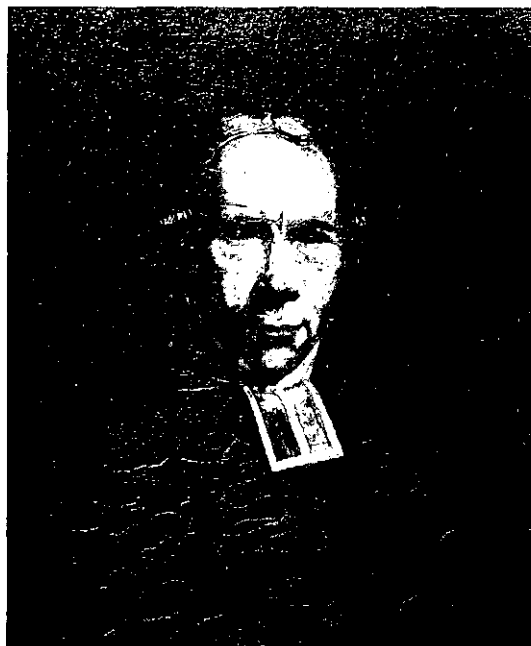

De Nutsspaarbank

Het Friese Nutsdepartement Bergum stelde op de Algemene Vergadering van de landelijke organisatie van het Nut in 1817 '...dat de zoogenaamde Hulp- en Spaarbanken, in Schotland opgericht, eene heilzame strekking hebben, ter bevordering van Nijverheid, Spaarzaamheid en verbetering der Zeden, bij den gemeenen man...'.³⁴ Koning Willem I drong bij het landelijk hoofdbestuur van het Nut aan dit plan tot uitvoering te brengen. Het Zwolse departement was een van de eersten die hieraan gevolg gaf. Op 22 juni 1818 werd de Spaarbank van het Departement Zwolle der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen opgericht en tien dagen later werd het reglement van kracht. Het doel was onder meer 'minvermogens, in tijden van nood gelegenheid te verschaffen, hunne verzamelde penningjes tot een nuttig gebruik terug te bekomen'. De eerste voor-

zitter van de Commissie tot de Nutsspaarbank (bankdirecteur) was de doopsgezinde predikant Assuerus Doijer. Het bestuur hield zitting in de regentenkamer van het Nederlands-hervormd weeshuis. De spaarders konden elke maandavond van zes tot acht uur geld inleggen. Terugbetaling gebeurde uitsluitend op elke eerste maandag van de maand van half negen tot negen uur 's avonds. De Nutsspaarbank Zwolle ging 9 november 1818 voor het publiek open. Die avond werd 255 gulden en 45 cent ingelegd. De minimale inleg was twintig cent. Er kon alleen worden gespaard in meervouden van stuivers of guldens. Het minimum bedrag om op te nemen was vijftig cent. De rente bedroeg vier procent op een ingelegd bedrag van drie gulden of meer. Wie in een jaar meer dan honderd gulden spaarde, kreeg een half procent meer. Na het eerste jaar waren er 75 spaarders.

Dominee Assuerus Doijer, doopsgezind predikant, 1758-1838. Assuerus Doijer was al vanaf het eerste uur in Zwolle bij het Nut betrokken, hij was samen met Jacob F. Serurier, Jan ter Pelkwijk, Lucas H.C. Nilant en J. Schebelli initiatiefnemer tot de oprichting van het (tweede) Zwolse Nutsdepartement in 1799. Hij was ondermeer voorzitter van de eerste Commissie tot de Nutsspaarbank. (Collectie HCO).

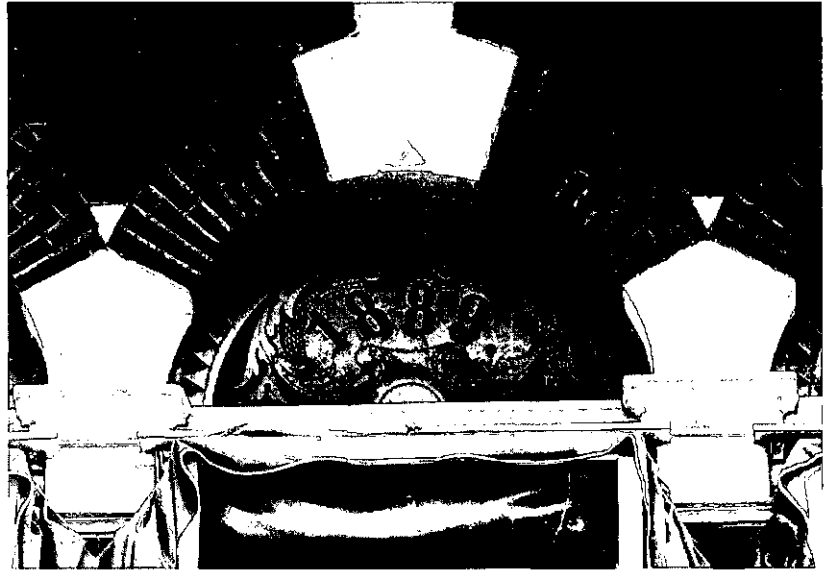
Groei en vestiging aan de Blijmarkt

De Zwolse Nutsspaarbank bereikte (net als de Nutsspaarbanken elders) de eerste decennia nauwelijks de beoogde volksklasse. De werklieden waren te minvermogen om te sparen en de persoonlijke afhandeling door de bestuurders, notabelen van de lokale gemeenschap, die zelf het spaargeld inden en uitkeerden, vormden een andere te overwinnen barrière. Wie geld van zijn spaarrekening wilde halen, moest zich uitgebreid verantwoorden. Door de Belgische opstand in 1830 en de zich jarenlang voortslepende problemen rond de afscheiding kwam de bank in moeilijkheden, omdat veel spaarders met het oog op de onzekere toekomst hun tegoeden kwamen ophalen. Het aantal spaarders daalde dramatisch. In mei 1830 waren nog 1.240 inleggers goed voor 128.000 gulden. Op 1 januari 1831 was hun aantal geslonken tot 666. In 1840 was dit nogmaals gehalveerd tot 397 spaarders met een tegoed van

56.000 gulden. De Zwolse Nutsspaarbank riep op 25 oktober 1830 per circulaire de spaarders op tot kalmte en bepaalde dat degenen die uit paniek handelden hun tegoed niet kregen uitgekeerd. Tijdens het revolutiejaar 1848 raakte de bank opnieuw in een crisis. Wederom werd de uitbetaling van tegoeden opgeschort. In de jaren erna herstelde de bank zich geleidelijk. In 1871 legden 969 deelnemers tezamen 130.000 gulden in, gemiddeld 134 gulden per persoon. Inmiddels was de openstelling verruimd tot maandag- en zaterdagavond plus elke middag tussen twee en vier uur. In 1880 nam de Nederlandse Staat de taak tot het bevorderen van de spaarzin over, met de oprichting van de Rijkspostspaarbank. Desondanks bleef de Zwolse Nutsspaarbank actief. In 1889 werd zelfs een nieuw kantoorpand gebouwd aan de Blijmarkt 23. Ze bezat daar echter uitsluitend een brandkast, geen kluis. Daarom werd het geld gestald in de kluisen van andere bankinstellingen. Rond 1910 steeg het spaartegoed tot boven de miljoen gulden. Na de Tweede Wereldoorlog ging het nog beter. Aan het begin van de jaren vijftig hadden ruim drieduizend spaarders tezamen 3,7 miljoen ingelegd. In 1960 begon de bank te moderniseren. De automatisering verdrong de handmatig bijgehouden administratie, de klanten konden voortaan dagelijks terecht en de spaarbank opende bijkantoren in verschillende wijken. Het spaartegoed steeg tot boven de tien miljoen gulden.

Einde relatie departement en spaarbank

Het beheren van de spaarbank was een zware taak. Het geld moest zodanig worden belegd, dat het in tijden van nood direct kon worden vrijgemaakt. Dit drukte de hoogte van de rentevergoedingen. Het bankbestuur stond op het standpunt dat het veilig wegzetten van geld voor tijden van nood belangrijker was dan het zoeken van winstgevendere investeringen. Dit leidde regelmatig tot conflicten tussen het dagelijks bestuur van het Nutsdepartement en de Commissie tot de Nutsspaarbank. In laatste instantie besliste altijd het departementsbestuur, omdat dit juridisch het departement vertegenwoordigde. Bankzaken en filantropie staan op gespannen voet met elkaar en de situatie kon

vanzelfsprekend niet worden gehandhaafd. Om belangenvermenging te voorkomen, sloten het departement en het bankbestuur op 7 juni 1906 een akte van dading. Hierin erkende het departement dat de Nutsspaarbank een eigen vermogen bezat. Door af te zien van het kapitaal ontving het departement in ruil jaarlijks een uitkering van 1500 gulden. Wel zou bij een eventuele liquidatie van de bank het saldo aan het departement vervallen. Bovendien behield het departement het recht de leden van het bankbestuur de benoemen. In 1959 kwamen de Nutsspaarbank en het Nutsdepartement opnieuw een akte van dading overeen. De bankdirectie hoefde niet langer verantwoording af te leggen aan het departement. Ze dienden echter wel als vanouds lid te zijn van het Zwolse Nut. Voorts behield het departement zijn jaarlijkse uitkering van 1500 gulden, maar het zou bij een liquidatie van de bank nog slechts 50.000 gulden ontvangen. Op 26 januari 1961 werd de spaarbank ondergebracht in de Stichting Nutsspaarbank Zwolle. In deze jaren begon ook het overleg tot samenwerking met andere spaarbanken 'ten oosten van de IJssel'. In december 1967 kwamen het departement en de Nutsspaarbank opnieuw een akte van dading overeen. Het departement werd uitgekocht voor een bedrag van 25.000 gulden. Dat werd als een schappelijke vergoeding gezien,

In 1889 liet de Zwolse Nutsspaarbank een nieuw kantoorpand bouwen aan de Blijmarkt 23. Het bouwjaar werd boven een van de vensters aangebracht. (Collectie HCO).

omdat de jaaruitkering van 1500 gulden sinds 1906 nooit was aangepast aan de geldontwaarding. De bestuursleden dienden ook na 1967 lid van het Nutsdepartement te blijven, maar het bankbestuur hoefde geen verantwoording meer af te leggen aan het departement.³⁵

De Nutsspaarbank was van 1889 tot 1971 gevestigd aan de Blijmarkt 23. In 1961 werd de spaarbank ondergebracht in de Stichting Nutsspaarbank Zwolle die in 1971 fuseerde met soortgelijke instellingen tot de Bondsspaarbank Midden, Noord en Oost Nederland. Het deftige pand aan de Blijmarkt werd toen vervuuld voor een kantoor aan het Bethlehems Kerkplein. De foto dateert uit de jaren zestig. (Foto Dolf Henneke, fotoarchief Zwolse Courant).

Opheffing door fusie

Drie jaar later, per 1 januari 1971, werd de Stichting Nutsspaarbank Zwolle geliquideerd. De spaarbank fuseerde met soortgelijke instellingen tot de Bondsspaarbank Midden, Noord en Oost Nederland. Het deftige pand aan de Blijmarkt werd vervuuld voor een kantoor aan het Bethlehems Kerkplein, dat tot dan toe eigendom was van de Twentsche Bank. Hierdoor kreeg de bank eindelijk de beschikking over een eigen kluis. Met de verhuizing van het archief van het Zwolse Nutsdepartement van de Blijmarkt naar het Gemeentearchief werd ook fysiek de laatste band tussen departement en bank verbroken. In 1991 vond opnieuw een fusie plaats en ontstond de SNS-bank (Samenwerkingsverband Nederlandse Spaarbanken). Deze groep heeft haar vestigingen voornamelijk buiten de randstad. Daarmee sloeg de Zwolse Nutsspaarbank een andere weg in dan de meeste andere Nutsspaarbanken, die grotendeels fuseerden tot de VSB Bank (Verenigde Spaarbanken).

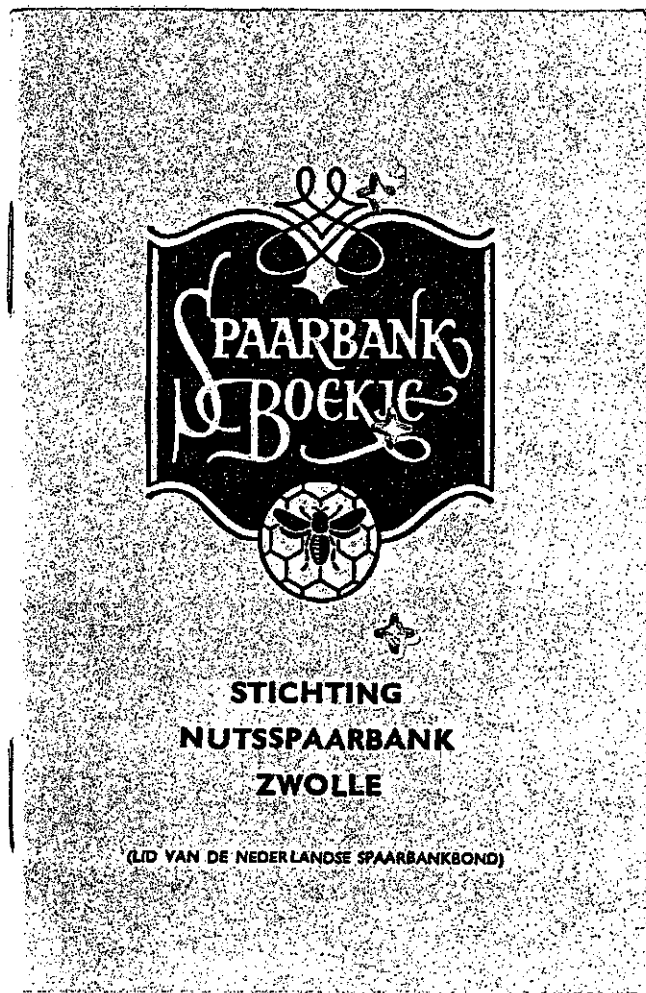
Hulpbank

Het Nutsdepartement richtte al in 1849 een Hulpbank Zwolle op. Het doel van de Hulpbank was 'om minvermogende ambachts- en handwerkslieden, neringdoenden en andere nijvere personen, door het verleenen van een geldelijk voorschot in staat te stellen hun beroep of bedrijf uit te oefenen of uit te breiden'.³⁶ Direct na de oprichting werd door het stadsbestuur een lokaal beschikbaar gesteld. Het bankbestuur vergaderde wekelijks. Het aantal leners steeg gestaag van 47 in het eerste jaar tot 209 in 1860, 273 in 1870, 325 in 1880, 351 in 1890 tot 372 in 1900. De cijfers in de jaarverslagen weerspiegelen de economische ontwikkeling van Zwolle. Waarschijnlijk om formeel-juridische redenen richtte het Nutsdepartement op 16 november 1926 de Vereeniging Hulpbank op. De statuten voor deze vereniging werden in 1930 bij Koninklijk Besluit goedgekeurd.³⁷ De doelstelling was exact gelijk aan die van de oude Hulpbank. De nieuwe Hulpbank verstreekte als voorheen overbruggingskredieten aan personen die door de gewone banken niet voldoende kredietwaardig werden bevonden. Het voorschot kwam van de

Nutsspaarbank. Het Nutsdepartement stelde zich garant voor de terugbetaling van de kredieten. Het Nutsdepartement benoemde de commissarissen van de Hulpbank. Deze commissarissen vormden het bestuur van de bank.

Liquidatie van de Hulpbank

Op 18 april 1977 oordeelde het bankbestuur dat door de ontwikkeling van het kredietwezen en de verzorgingsstaat de Hulpbank geen maatschappelijke functie meer had. De voorzitter en de secretaris van de Vereeniging Hulpbank zonden het Nutsdepartement een kennisgeving dat de algemene vergadering van de Vereeniging Hulpbank die dag had besloten de Hulpbank te liquideren. De resterende eigendommen zou de bank schenken aan de Stichting Hervormde Internaten voor Schippersjeugd te Amsterdam. De Hulpbank stelde dat ze het Nut volgens de statuten goedkeuring moest vragen, maar ze liet tegelijk weten dat het departement juridisch feitelijk geen enkele stem had, omdat het jarenlang had verzuimd te voorzien in de benoeming van commissarissen (bestuursleden) voor de Hulpbank.³⁸ Het departementsbestuur verzette zich aanvankelijk, maar nadat bleek dat het restkapitaal van dertigduizend gulden werd weggeschonken onder de uitdrukkelijke voorwaarde dat het uitsluitend mocht worden besteed aan de Zwolse Schipperschool, ging het departement tenslotte akkoord.

NUTSSPAARBANK ZWOLLE

Blijmarkt 23
Telefoon 1 6935
Giro 80 44 60

Bijkantoor:
Holtendoorn
Obrechtstraat 71a

ALLE SPAARVORMEN
Dagelijkse renteberekening

De spaarbank die geen winst beoogt

Spaarbankboekje van de Nutsspaarbank Zwolle. Op dit boekje was in 1967 een rekening geopend voor het afscheidscadeau voor juffrouw A.C. Panjer van de Nutsschool, die na bijna 40 jaar aan de school verbonden te zijn geweest per 1 september van dat jaar met pensioen ging. Oud-leerlingen brachten een bedrag van f 672,- bijeen. (Collectie HCO).

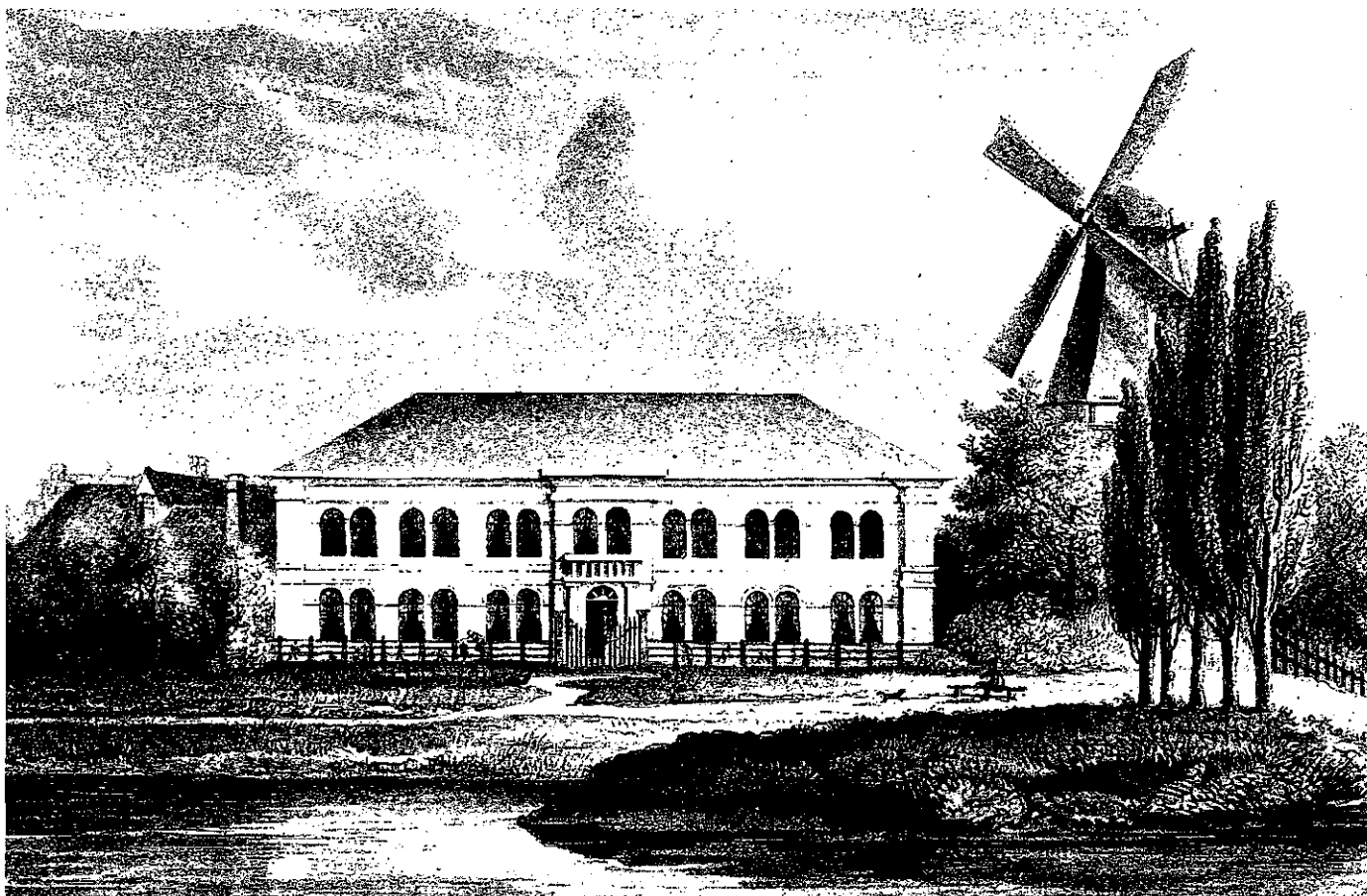
Advertentie van de Nutsspaarbank, jaren zestig. (Particuliere collectie)

Sociale zorg

De op initiatief van het Nut in 1820 opgerichte Armeninrichting. (Collectie Stedelijk Museum Zwolle).

De armenzorg behoorde tot de oudste activiteiten van het Zwolse Nut.³⁹ Na de oprichting van het departement in 1799 was een Commissie voor Onderstand opgericht, die zich toelagde op werkverschaffing (spinnen en breien) en ondersteuning in natura, met als doel bedelen te voorkomen. De armenzorg startte in het Weversgildehuis aan de Nieuwstraat. Toen de Nutsschool dit pand betrok, kreeg het Nut van het stadsbestuur in oktober 1800 voor de armenzorg

het Fraterhuis aan de Goudsteeg toegewezen. Het Nut verkocht in de wintermaanden turf tegen inkoopprijs en stelde tegen een geringe vergoeding voedsel beschikbaar. In het Fraterhuis kwam voorts een soepkokerij. De werkverschaffing leidde tot de oprichting van een kousenfabriek. Door de geringe steun van de Zwolse gemeenschap en de kennelijk weinig professionele opzet liep de armenzorg door het Nut al in 1802 uit op een mislukking.

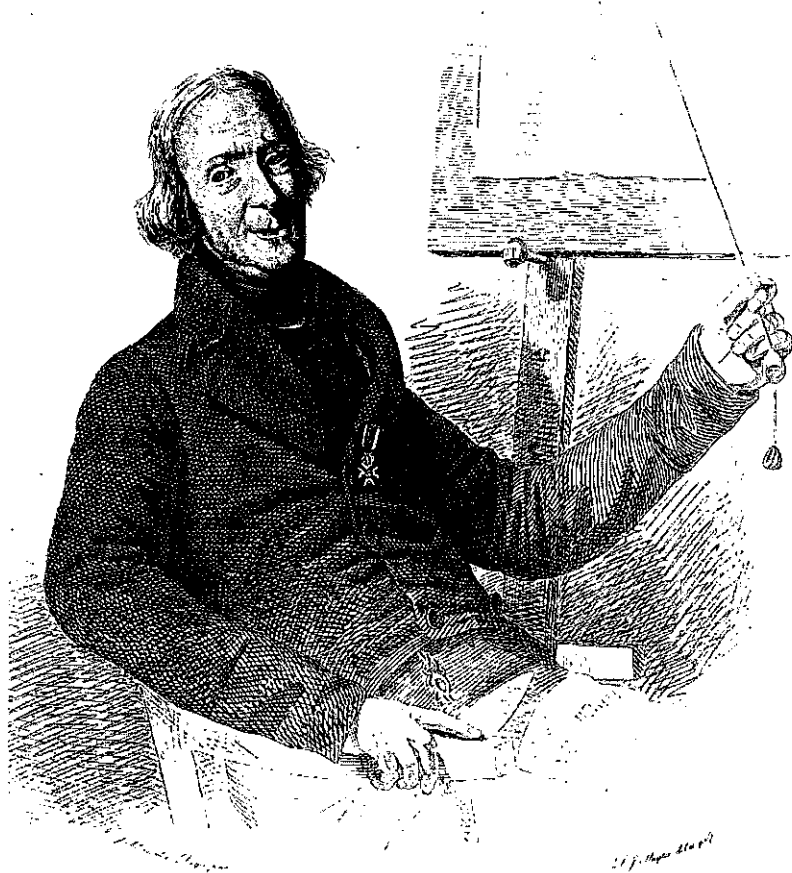
Jubilea

'Hoogtepunten in de Nutsavondjes waren de viering van het vijftigjarig jubileum van het landelijke Nut in 1834 en de feestelijkheden bij het vijftwintigjarig bestaan van het departement Zwolle in 1840. Ofschoon het genootschap niet vanaf de oprichting te Zwolle actief was, deed men wel aan de vijftigjarige viering mee. Op 17 november 1834 kwamen alle leden "met hunne onderscheidene betrekkingen" en een commissie van het provinciaal en stedelijk bestuur om half tien in de Broerenkerk bijeen. De heren Antonie Doyer en C.H. Thiebout hielden een lezing, respectievelijk over het ontstaan, voortgang en bloei van het Nut en over "oorsprong, aard en doel, en tevens rijk in edele vruchten en streelende verwachtingen". Hendrik Doyer droeg "eene dichtelijke Bijdrage" voor. Tussen de onderdelen was er muziek en werd er een cantate uitgevoerd onder leiding van Hempenius, die het door Hendrik Doyer geschreven stuk op muziek had gezet. De plechtigheid werd besloten met "een afwisselend en aangenaam Kindergezang" door kinderen van de Departements- en Armenschool. Gebouw, lezing en zang, alles had het kenmerk van een alternatieve kerkdienst. En zo was het ook bedoeld, want men wilde een viering die "aan de hooge waarde zijner betamelijke en Christelijke bestemming" beantwoordde. 's Middags was er voor een aanzienlijk aantal Nutsleden een maaltijd in de Harmonie "waarbij orde, gepaste vrolijkheid en gulle vriendschap voorzaten, terwijl het tevens aan toepasselijke toasten niet ontbrak". De kinderen van de Armenschool en de Stadsarmeninrichting, bijna vijftienhonderd, werden "mede feestelijk onthaald". Al met al meende men een waar "Feest der menschheid" gevierd te hebben waaraan door alle "standen en betrekkingen" was deelgenomen. De viering van het vijftwintigjarig bestaan in 1840 verliep volgens hetzelfde, ondertussen geëikte, patroon. Op 22 oktober verzamelden zich de Zwolse notabelen 's avonds om zes uur in de Grote Kerk, die door de kerkvoogden feestelijk was verlicht. Een van de sprekers was Nutslid dominee G.H. van Senden, wat het kerkelijk karakter nog versterkte. Er waren ook nu weer afwisselende lezingen en muziek met gezang onder leiding van Hempenius en Crönert op teksten van Van Senden. Voorzitter Antonie Doyer kreeg voor de uitvoering van zijn vijftwintigjarige werkzaamheden een zilveren beker aangeboden, "als bewijs van algemeene hoogachting". Na afloop van de feestelijkheden in de kerk was er een maaltijd in de Harmonie. Natuurlijk verliep ook nu alles met "de meest mogelijk gepastheid, orde en luister".'

Uit: 'Het is thans zeer briljant', J.C. Streng.

Afbeelding: De beker die voorzitter Antonie Doijer in 1840 ontving bij zijn 25-jarig jubileum als voorzitter van het Zwolse Nut. (Collectie Stedelijk Museum Zwolle).

MR J. TER PELKWIJK.

*Uitgegeven van wege het Bestuur der Stads Armeninrichting te Zwolle.
by H. Boelens Jr. te Zwolle.*

Het bestuur van de in 1820 door het Nut opgerichte Stads Armeninrichting te Zwolle liet een prent uitgeven van de geliefde en begaafde schoolmeester en hoofd van de Armenschool Jan ter Pelkwijk (1769-1834). Ter Pelkwijk was bovendien mede-oprichter van het Zwolse Nut. De ets werd gemaakt door Dirk Jurriaan Sluyter (1811-1886) naar een schilderij door Jacobus Schoemaker Doijer (1792-1867) en uitgegeven door R. Boelens Jr. te Zwolle. (Collectie HCO).

Oprichting Armeninrichting

Na de heroprichting in 1815 werd opnieuw een Commissie ter uitdeling van onder andere spijzen ingesteld. Deze zorgde van 1817 tot 1820 dat de arme inwoners van Zwolle en omgeving 'niet door honger verteerd, noch door koude verkleumd' werden.⁴⁰ In 1820 nam het departement het initiatief tot de oprichting van een Stadsarmeninrichting. In tegenstelling tot bij het eerste initiatief van 1799 tot 1803, slaagde het Nut er nu wel in een samenwerkingsverband tot stand te brengen met het stadsbestuur.⁴¹ De doelstelling was 'verbetering van het lot der Armen en behoeftigen, door middel van het verleenen van arbeid en onderwijs'. De Stadsarmeninrichting was een geesteskind van het actieve Nutslid Gerrit Luttenberg, een man van eenvoudige afkomst die zich opwerkte tot stadssecretaris in 1832 en procureur bij het Gerechtshof in 1839. Hij kreeg het secretariaat van het Bestuur van Toezicht over de Fabryk en School voor de Armen en Behoeftigen te Zwolle.⁴² Het penningmeesterschap kwam in handen van de penningmeester van het Nut H. Doijer Azn. Het stadsbestuur benoemde het bestuur van de armeninrichting. Het Nutsdepartement bezette permanent zes van de vijftien bestuurszetels. De overige zetels waren bestemd voor zes vertegenwoordigers van de kerkelijke armbesturen (twee hervormd, één rooms-katholiek, één luthers, één doopsgezind en één joods) alsmede voor drie onafhankelijken op voordracht van de genoemde twaalf afgevaardigden. De eerste drie jaar kwam het geld van burgers van Zwolle. Daarna kwam het van de stedelijke overheid, die ook de lokaliteit beschikbaar stelde. Omdat het Nut niet langer geld bijdroeg, wijzigde de gemeenteraad op 17 januari 1859 het reglement waardoor het Nut zijn invloed verloor. Na protesten van het Nut draaide de raad de wijzigingen terug. Op 15 december 1879 werd het reglement opnieuw aangepast en op 15 januari 1880 goedgekeurd door het Nut. In 1916 veranderde de Stadsarmeninrichting haar naam in Luttenbergstichting. Deze werd op 1 januari 1925 geliquideerd.

Stadsfabryk en leerscholen

In een voormalige kazerne aan de Blijmarkt, ook

wel het Renovatum geheten, begon de Stadsarmeninrichting met een fabriek van sajete en kousen. Hieraan werden spin-, brei- en naaischolen gekoppeld om de jeugd te onderwijzen. De bedrijfsvoering kwam voor rekening van een aannemer. In 1830 bevatte de Stadsarmeninrichting (ook wel aangeduid als 'Stadsfabryk') twee onderdelen: de leerscholen en de werkscholen. De leerscholen bestonden uit de school voor behoeftige kinderen van twee tot zes jaar en een school voor kinderen vanaf zes jaar. De lagere school die het Nutsdepartement zelf exploiteerde, bediende duidelijk een ander publiek dan deze Armenscholen. De werkscholen omvatten een spin- en breischool, een naaischool, een school voor praktische meetkunde toegepast op de handwerken en een matten- en klompenmakerij. Dit laatste onderdeel bleek al spoedig geen succes en werd weer opgeheven. De overigens goed georganiseerde Stadsarmeninrichting had landelijk een voorbeeldfunctie. In 1830 kregen er vierhonderd kinderen onderwijs en verschaften ze vijfhonderd volwassenen arbeid. Toen het Renovatum in 1838 moest plaatsmaken voor een nieuw Paleis van Justitie, verhuisde de Stadsarmeninrichting naar een speciaal voor dit doel opgetrokken pand op de Genverberg. Het pand werd in 1890 gesloopt omdat op deze tot Ter Pelkwijkpark omgedoopte plek het (in 1985 gesloopte) monumentale Gouverneurs-huis werd gebouwd.⁴³

De Bewaarschool en de Breischool werden elk geleid door vijf bestuurders van de Armeninrichting. De Naaischool kreeg zeven directrices, die bij voorkeur moesten worden gekozen uit de echtgenoten, dochters of zusters van de heren bestuursleden. De Bewaarschool werkte vanaf het einde van de negentiende eeuw volgens de Fröbelmethode. Na de liquidatie van de Luttenbergstichting per 1 januari 1925 nam de gemeente Zwolle haar bewaar-, brei- en naaischolen over.

Nachtleger

Naast de bemoeienis met de scholen verschaften de Stadsarmeninrichting 'nachtleger' aan behoeftigen. Nachtleger heeft hier de betekenis van ligplaats. Het doel was het bevorderen van goede en gezonde nachtrust voor de werkmans en zijn gezin.

Het Nachtleger werd geleid door vijf bestuurders van de Armeninrichting. Het was gevestigd in een lokaliteit van 'Hulpbetoon' op het Eiland 27. Daar bevond zich ook het magazijn, waar behoeftigen goedkoop ledikanten, dekens en matrassen met peluws konden huren voor twee tot vier cent per week. Tegen extra betaling van vijf tot tien cent werd het thuisbezorgd. Correct betalende huurders kregen jaarlijks gratis drie bossen stro om de vulling te verversen. In feite was het een soort huurkoop, waardoor de huurder na vier jaar eigenaar werd van hun 'nachtleger'. Tot ver na de Tweede Wereldoorlog bleef het departement het Nachtleger subsidiëren.

Nutsziekenfondsen

Op 5 oktober 1837 werd de Commissie tot de Zieken- en Begrafnisbus opgericht.⁴⁴ Voorzitter werd W.A. Weenink, penningmeester J.P. Goeyen en secretaris-boekhouder M.J. Hellendoorn. Bij de bestaande Zwolse zieken- en begrafenisfondsen waren kinderen uitgesloten van deelneming en waren de contribuanten niet verzekerd voor geneeskundige hulp en medicijnen. Bij de Nutsverzekering kon men ook kinderen vanaf vier jaar mee verzekeren. De contributie was tien cent per week en bij overlijden kregen de nabestaanden een uitkering van tien gulden voor het dekken van de begrafenis kosten. Omdat de verzekeringspenningen de eerste jaren de onkosten niet dekten, wist het Nut de Zwolse geneesheren over te halen gratis medische verzorging te geven en pas aan het einde van het jaar op grond van het resultaat van het fonds hun honorarium te bepalen.

In 1848 werd het reglement van de bus gewijzigd om misbruik tegen te gaan. Mannen boven de 65 jaar die geen kostwinner waren, moesten van de eerste klasse naar de tweede klasse. Voorts werd bepaald dat zieken zonder toestemming van de arts hun huis niet mochten verlaten en dat personen die bij aanmelding een kwaal verzwegen hadden, van deelname werden uitgesloten. Het Nutsfonds ondervond geduchte concurrentie van andere fondsen die lagere contributies vroegen voor een beperkter voorzieningenpakket. Op 8 december 1859 introduceerde een Commissie tot herziening van het reglement voor de zieken- en

begrafenisbus een nieuw reglement. Er kwamen aparte reglementen voor a) de Onderlinge Uitkeerings- en Lijfrentekas, b) de Onderlinge Uitkeeringskas van weekgeld bij ziekte van mannen der arbeidende klasse; en c) de Inrichting ter verstrekking van Geneeskundige- en Heelkundige Verzorging van personen tot de arbeidende klasse behorende. De Onderlinge Uitkeerings- en Lijfrentekas liep slecht. Toen er in juli 1865 minder dan tien deelnemers waren, stelde het departement deze verzekering tijdelijk buiten werking.

Oprichting Ziekenhuisverplegingsfondsen

In 1925 paste het Zwolse Nut de ziekenfondsen aan aan de tijdgeest, in casu de opkomst van een middenklasse. Er werd een Operatie- en Middenstands Ziekenhuisverplegingsfonds (OMZ) in het leven geroepen. De deelnemers waren verzekerd voor een tweede klasse verpleging. Door het Ziekenfondsbesluit van 1941 werd de 'Inrichting ter verstrekking van Geneeskundige- en Heelkundige Verzorging van personen tot de arbeidende klasse behorende' door de landelijke overheid gedwongen eveneens ziekenhuisverpleging in haar pakket op te nemen. Het fonds werd omgedoopt tot Ziekenhuisverplegingsfonds en gaf recht op verpleging in de laagste klasse. De besturen van beide fondsen, gewoonlijk aangeduid als 'Operatiefonds en Ziekenhuisverplegingsfondsen', bestonden uit dezelfde personen. Het voorzitterschap van de Nutsfondsen werd regelmatig bekleed door de penningmeester van het Nutsdepartement, terwijl er ook vaak personele banden bestonden met het bestuur van de Nutsspaarbank. Om de risico's te kunnen dekken, gingen de Nutsfondsen in 1941 samenwerken met de AZZ (Algemeen Ziekenfonds Zwolle). In 1947 telde het Ziekenhuisverplegingsfonds 22.455 deelnemers en het Operatie- en Middenstands Ziekenhuisverplegingsfonds 2.049 deelnemers.⁴⁵ Aanvankelijk verliep de samenwerking met het AZZ voorspoedig. Daarbij had de Tweede Wereldoorlog een gunstige invloed op het bedrijfsresultaat, omdat de Duitse bezetter veel ziekenhuizen had gevorderd en het aantal ligdagen noodgedwongen sterk werd ver-

kort. In normale tijden konden de Nutsziekenhuisverplegingsfondsen het echter financieel niet bolwerken. Op 1 november 1948 werd de band met het AZZ verbroken en op 16 november 1949 werden de beide fondsen met terugwerkende kracht tot 1 januari 1949 samengevoegd. Na de fusie ging men verder onder de naam Operatie- en Middenstands Ziekenhuisverplegingsfonds (het OMZ), omdat deze naam het meeste recht deed aan de werkzaamheden.

Verzelfstandiging

Per 1 januari 1966 trad het OMZ met goedkeuring van het Nutsdepartement toe tot de Coöperatieve Vereniging Gezondheidszorg Nederland (CVGN) te Utrecht. Op die manier werden de verzekeringsrisico's beter gespreid. Alle lopende rechten en verplichtingen van het OMZ gingen over op de CVGN. De CVGN adviseerde het OMZ bij het Nutsdepartement aan te dringen zelf rechtspersoonlijkheid te verwerven.⁴⁶ Het Nutsdepartement zag in dat dit voor een slagvaardig optreden noodzakelijk was en op 19 december 1966 werd het OMZ verzelfstandigd in de Stichting Operatie- en Middenstands Ziekenhuisverplegingsfonds. Hierbij werd ook het vermogen overgedragen. Het departement behield echter het recht de bestuursleden van het stichting OMZ te benoemen. Het OMZ mocht de kandidaten zelf voordragen. Op 14 februari 1980 ten slotte werd (met het oog op de omvorming van het Nutsdepartement in een stichting) de band met het Nut volledig verbroken. Het Nut verloor hierbij het recht bestuursleden te benoemen.

Diverse activiteiten

Tot de oudste activiteit van het Nut behoorde het uitreiken van ereblijken voor menslievende daden. De eerste held van het Zwolse departement was Gerrit Mientes uit Blokzijl, die op 21 augustus 1816 een jongen uit het water redde.⁴⁷ Tot 5 januari 1826 werden in Zwolle in totaal zes ereprijzen uitgereikt. Het Nut stopte met deze activiteit als gevolg van het Koninklijk Besluit van 18 januari 1825, waarin werd bepaald dat het 'bestaande werk' van het bekronen van menslievende daden voortaan een zaak van de overheid was. De achtergrond hiervan was dat het Nut in de zuidelijke provincies geen voet aan de grond had gekregen en edelmoedigheid daar onbeloond bleef. Het archief van het Zwolse departement bevat naast de vermeldingen in de notulen uitsluitend de lofredde die penningmeester H. Doijer Azn. op 3 juli 1823 uitsprak bij het uitreiken van een medaille, boekwerk en getuigschrift aan W.C. Heufke Kantelaar, die eveneens een jongen uit het water had gered.

Wetenschappelijke Vereeniging ter Vervulling der Leesbeurten

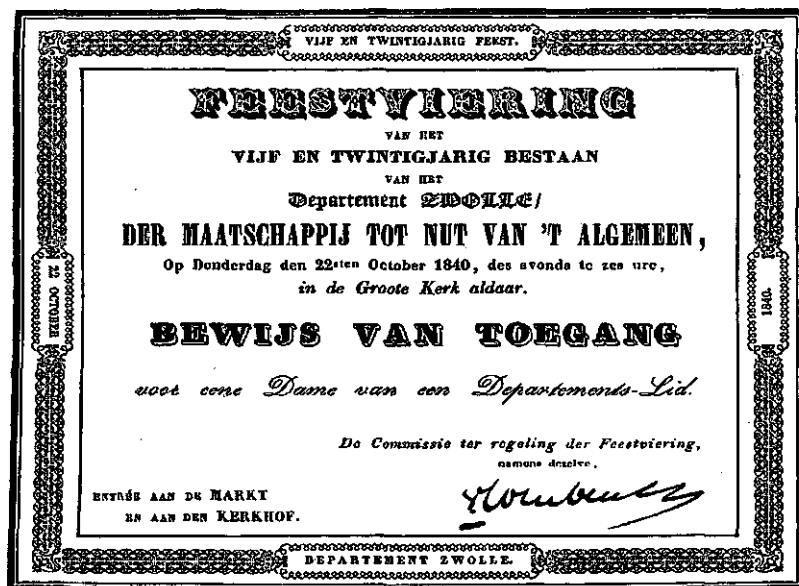
De beschaafde leden van het Nutsdepartement hadden behoefte ook zichzelf te scholen om op de hoogte te blijven van nieuwe wetenschappelijke, sociale en culturele ontwikkelingen. Al vanaf het begin werden hiertoe lezingen georganiseerd. Tijdens het eerste departement was na 1803 het bevredigen van de culturele behoefte van de leden zelfs de voornaamste activiteit.⁴⁸ Ook het nieuwe departement hield regelmatig lezingen. In 1841 werd de organisatie hiervoor opgedragen aan de Wetenschappelijke Vereeniging ter Vervulling der Leesbeurten. Maandelijks werd een onderwerp vastgesteld waarover een van de leden de erop volgende maand een inleiding hield en de overige leden met elkaar van gedachten wisselden. Deze

opzet kostte echter te veel inspanning om voldoende leden te mobiliseren en de commissie stierf na 1846 een stille dood.⁴⁹ Het organiseren van lezingen bleef echter een van de kernactiviteiten van het Nutsdepartement.⁵⁰

Normaalschool voor Gymnastiek

Op 29 juli 1851 berichtte de *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant* dat het Nutsdepartement gymnastiekonderwijs zou invoeren waaraan iedereen kon deelnemen. Hiertoe kreeg het departement van het stadsbestuur de Manege in gebruik, het pand aan de Blijmarkt dat naderhand deel uitmaakte van de Stadsschouwburg Odeon. Er waren ook plannen voor een zwemschool, maar die strandden. Door de inzet van departementsvoorzitter ds. L. Vroom kon 4 januari 1853 de Normaalschool voor de Gymnastiek worden geopend.⁵¹

Een toegangsbewijs voor de viering van het vijfentwintigjarig bestaan van het Zwolse Nutsdepartement in 1840.
(Collectie J.C. Streng).

De Jufferenwal, gezien in de richting van het Rode Torenplein. Links op nummer 44 het in 1865 gebouwde gymnastieklokaal van de Zwolse Nutsdepartement. In 1951 verkocht het departement het gebouw aan de gemeente Zwolle die het sloopte bij de sanering van de binnenstad. (Foto Dolf Henneke, collectie HCO).

De school werd geleid door de Commissie over de Normaal School voor de Gymnastiek. In het bestuur was het plaatselijke garnizoen vertegenwoordigd door E.L.J. de Roy van Zuijdewijn. De militaire band kwam tot uitdrukking in het programma. Naast gymnastiek werd les gegeven in schermen en in exerceren met eigen wapenen.⁵² Jaarlijks werd een openbare les gegeven om vorderingen van de jeugdige gymnasten te tonen. De zaal werd tevens beschikbaar gesteld voor orthopedagogiek en heilgymnastiek.

Exploitatie van het gymnastiekgebouw

In 1865 liet het departement een eigen gymnastiekzaal bouwen aan de Jufferenwal 44. Dit gebouw werd ook beschikbaar gesteld aan de Zwolse turnverenigingen. Tussen 1900 en 1908 waren dit de Zwolsche Athletiek Club (ZAC), de Zwolsche Gymnastiek Vereeniging (ZGV), de Mannen Gymnastiekvereniging 'Kracht en Vriendschap' en de Worstel- en Athleten Club

'Sandow'. Voorts werd het pand verhuurd aan organisaties met een militair karakter, zoals de Technische Commissie van het Middengewest die recht gaf op verkorting dienstdtijd, de Volkswaerbaarheid en het Voorbereidend Militair Ondericht in Overijssel.

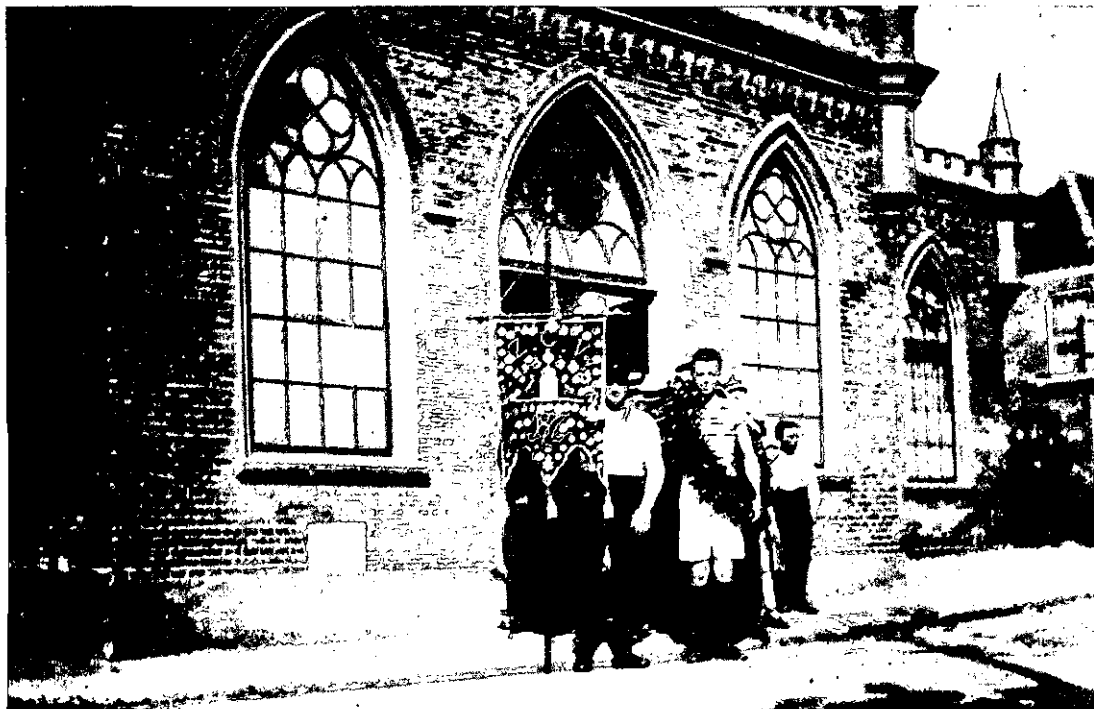
Vanaf 12 november 1906 stelde de Nutsschool het vak gymnastiek verplicht voor de twee hoogste klassen van de lagere school gedurende vier uur per week. De gemeente Zwolle sloot een contract om het pand te mogen gebruiken voor de openbare scholen. Andere scholen volgden. Hierdoor liep het totaal aantal leerlingen snel op. Van 85 en 70 leerlingen in 1905 en 1906 steeg het in 1906 tot 350 per kwartaal. Naarmate meer lagere scholen het gymnastiekonderwijs verplicht stelden, daalde het aantal eigen leden van de Nutsgymnastiekschool. In 1912 waren dat er nog slechts twaalf. De school kwam voorts in een crisis, toen het sinds 1867 lopende contract met de Rijks HBS verbroken werd, omdat de HBS zelf een gymnastieklo-

kaal kreeg. Voorts vormde het nieuwe gymlokaal van het gymnasium geduchte concurrentie. De contracten met de nieuw opgerichte verenigingen 'Oefening baart Kracht', 'Door oefening sterk' en 'Sport staalt spieren' boden weinig soulaas. In 1913 werden verschillende noodlijdende sportverenigingen weer opgeheven. De Commissie tot de Normalschool voor Gymnastiek merkte op dat het jeugdige geslacht bezig was een nieuwe fase in te treden. Geleidelijk groeide het aantal liefhebbers voor het 'Openluchtspel' ten koste van het zaalturnen. Ook in Zwolle was de opkomst begonnen van het voetbal en andere veldsporten.

Het gymnastiekgebouw, dat in 1900 en 1906 nog belangrijk was verbeterd, begon daarna geleidelijk te vervallen. Toen de Nuts-lagere school in 1930 een eigen gymlokaal kreeg in het nieuw gebouwde schoolgebouw aan het Groot Wezenland, werd het pand aan de Jufferenwal totaal overbodig. Het departement bleef jaren leuren om het te verhuren of te verkopen. In 1951 werd het gebouw uiteindelijk verkocht aan de gemeente Zwolle, die het sloopte bij de sanering van de binnenstad.⁵³

Vereeniging tot bevordering van het welzijn der dienstboden

De *Zwolsche Courant* meldde op 11 december 1865 de oprichting van de 'Vereeniging tot bevordering van het welzijn der dienstboden'. De vereniging bestond uit hoofden van huisgezinnen die lid waren van het Nutsdepartement en jaarlijks minimaal een gulden betaalden. Een cruciale voorwaarde was dat de leden zich verplichtten te trachten het doel van de vereniging te bereiken. Dit doel was '...weldadigen invloed uit te oefenen op de stoffelijke en zedelijke belangen der dienstboden'. In 1876 werd dit uitgebreid met de tekst dat alle leden meewerkten ten opzichte van hun eigen dienstbode 'door bij dezen verkeerden opschik en onzedelijkheid tegen te gaan'. Bovendien dienden de leden de spaarzin aan te kweken. De middelen om het welzijn te bevorderen waren het uitreiken van getuigschriften aan dienstboden die zes jaar of meervouden hiervan (twaalf, achttien, vierentwintig) in dienst waren bij hetzelfde huisgezin. Vanaf twaalf jaar kregen de dienstboden bij elk jubileum een premie in de vorm van een 'voorwerp van nuttig gebruik en blijvende

De gymnastiekzaal die het Zwolse Nutsdepartement in 1865 had laten bouwen aan de Jufferenwal 44 werd ook beschikbaar gesteld aan Zwolse turnverenigingen. Op de foto staan voor het gebouw enkele leden van de Zwolse Gymnastiekvereniging, ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan op 7 mei 1927, met vaandel en krans. (Collectie HCO).

waarde' of een bedrag op een spaarbankboekje. Op 7 januari 1867 maakte de *Provinciale Overijselsche en Zwolsche Courant* melding van zo'n prijsuitreiking. Bij dienstboden dient nadrukkelijk niet alleen aan vrouwen en meisjes te worden gedacht. Voor het welzijn van (lees 'controle van') de vrouwelijke dienstboden werd een aparte damescommissie in het leven geroepen.

Zwolle, 5 Januarij.

— Laatstleden zondag hield het bestuur der door het departement Zwolle der maatschappij tot Nut van 't Algemeen opgerigte „Vereeniging ter bevordering van het welzijn der dienstboden” eene bijeenkomst, waarin voor de eerste maal de uitreiking plaats had van ereblijken aan dienstboden, die zich onderscheiden hebben door getrouwe en langdurige vervulling hunner pligten ten huize van leden dier vereeniging.

Ne eene hartelijke toespraak van den voorzitter, den heer J. van Deventer HAz., werden fraaie en doelmatige geschenken, waarvan de meeste in zilver, benevens getuigschriften, aan de volgende personen overhandigd, als aan:

Derkje Overbeek, in dienst bij den heer J. Revius, sedert 32 jaar,	Willem Brouwer, „ „ „ „ „	Mr. E. J. A. Graaf van Bijlandt, sedert 14½ jaar,
Aaltje van der Willigen, „ „ „ „ „	„ „ „ „ „	L. Vroom, „ 14 „
Petronella Ansums, „ „ „ „ „	„ „ „ „ „	L. Roosenburg 11 „
Johanna Appelhof, „ „ „ „ „	„ „ „ „ „	J. A. Ballot, 9 „
Barbara van Wijk van Brieringh, „ „ „ „ „	„ „ „ „ „	Jhr. E. R. van der Wijk sedert 8½ jaar.
Jansje Esmeijer, „ „ „ „ „	„ „ „ „ „	J. van Deventer HAz. sedert 7 jaar,
Margje Bangert, „ „ „ „ „	„ „ „ „ „	denzelfden „ 6 „
Theodora Ansums, „ „ „ „ „	„ „ „ „ „	L. Roosenburg 6 „
Geertje Emmeriks, „ „ „ „ „	„ „ „ „ „	A Doijer Jbz., 6 „
Hendrika Hendriks, „ „ „ „ „	„ „ „ „ „	Mevr. de wed. T. Maassen 6 „

Bovendien mogt genoemde Derkje Overbeek het genoegen smaken, eene door het Hoofdbestuur der maatschappij ter beschikking van het departement gestelde zilveren medaille, en een getuigschrift te ontvangen.

Moge deze waardering van getrouwe pligtsbetrachting het gevolg hebben dat andere dienstboden zich beijveren, eene dergelijke onderscheiding te verdienen, en dat het ledental der vereeniging aanzienlijk worde uitgebreid.

Controlestelsel

Tot de middelen om het doel te bereiken hoorden voorts 'goed georganiseerde bijeenkomsten van dienstboden' en een systeem van informatiebureaus en dienstboekjes. Dit vormde de kern van het controlestelsel. De leden hielden een dienstboekje bij, waarin de plichten en taken van de dienstbode stonden omschreven en waarbij aantekening werd gehouden van het gedrag. Bij ontslag diende de werkgever naar waarheid een getuigschrift te geven. De leden van de vereeniging beloofden geen dienstbode van elkaar in dienst te nemen, wanneer deze geen dienstboekje met een loffelijk getuigschrift kon tonen. De werkzoekende dienstboden moesten zich voorts melden bij een informatiebureau van de vereeniging en de leden van de vereeniging verplichtten zich uitsluitend via dat informatiebureau dienstboden aan te stellen. Behalve een reglement van de vereeniging, dat ingebonden is bij de notulen van het Nutsdepartement van 28 september 1865, enkele vermeldingen in de notulen van het departement en een reglement uit 1876, is geen archiefneerslag van de vereeniging bewaard gebleven, zodat alleen historisch onderzoek nader licht kan werpen op de praktijk van deze nutsinstelling.

Melding van een prijsuitreiking aan dienstboden door de door het Nut opgerichte 'Vereeniging ter bevordering van het welzijn der dienstboden', in de 'Zwolsche Courant' 7 januari 1867.

De meid mijdt de mijt

'Op mijn vijfde [1886] stapte ik de Nutsschool in de Bitterstraat binnen. Die school, waarvan W. Kloeke in zijn "Zwolse sketsies" zegt: "Veur de kinders van de mensen diie niët al te krâp in de centen zatten, wierd er in 1815 deur 't Nut 'n skoele esticht...".

Een somber gebouw, de gang lag aan de zonnkant. Zes zonloze klassen had de Nutsschool in drie lokalen, eerste en tweede klas bij elkaar, derde en vierde bij elkaar.

Het was met recht een ouderwetse school, die haar gang ging en zich waarschijnlijk weinig bekommerde om vernieuwde onderwijsmethoden. Meester Muyderman was het hoofd en meester Postel zijn eerste onderwijzer. Toen mijn moeder, die dertig jaar ouder was dan ik naar de Nutsschool ging, was ... meester Muyderman het hoofd en meester Postel de eerste onderwijzer.

Zij stonden 's morgens voor de open schooldeur, meester Muyderman met een lange witte pijp, met een zwarte M op de pijpekop. Hij woonde in de school; zijn dochter "juffrouw Gerritje" deed de huishouding. Als je in de klas een bloedneus of erge dorst had mocht je naar de keuken, waar juffrouw Gerritje een kommetje water voor je pompte en je nog een koekje of een geschrapte wortel gaf. Wij hadden dikwijls erge dorst in de Nutsschool.

In de derde klas leerden we aardrijkskunde. We waren kinderen van zeven jaar en wisten niets van een "plattegrond", niets van vreemde landen, zelfs niets van het eigen land. Op een goede dag werd er een kaart van Nederland opgehangen. Meester Postel prikte met de kaartenstok ergens onder op de muur en sprak zonder inleiding de onbegrijpelijke woorden: "De Rijn ontspringt op de Sint-Gotthard...". Dan maakte hij enige slangachtige bewegingen met de stok op de muur en zei: "...stróómt door Pruisen." En dan een prik – nu op de kaart – : "En komt bij Lobith in ons vaderland; bij Pannerden verdeelt hij zich in twee takken: de Waal en de Nederrijn."

Het is een geluk dat een klein kind zo gemakkelijk de voorgezegde woorden onthouden kan, ook waar hij er niets, maar dan ook niëts van begrijpt. Met mijn moeder, die 30 jaar eerder aardrijkskunde van dezelfde meester leerde, kon ik in eensgezind spreekkoor de oorsprong en de loop van der Rijn opzeggen. In meer dan een kwart eeuw was er geen syllabe aan de les veranderd...

De dag vóór de grote vakantie was een bijzondere schooldag. Dan was er 's morgens een openbare les, voor elke klas een half uur. "Examen" werd het genoemd. In het middelste lokaal stonden de banken dwars; daar zat de te examineren klasse en de meester zag er zo deftig uit. In de beide lokalen ter weerszijden zaten in rijen de vaders en de moeders.

Aan mijn eigen beurten bij dat examen heb ik geen herinnering. Maar ik was een klasgenoot van Nico van Wijk, de enige zoon van ds. van Wijk. Hij is heel jong professor in de Slavische talen in Leiden geworden en hij was op de lagere school al een uitzonderlijke knappe jongen die nooit een beurt miste. Op zo'n examen – ik denk dat we acht jaar waren – dicteerde de meester de aanvechtbare zin, die Nico op het schoolbord moest schrijven, ten aanzien van de twee lokalen aandachtige ouders: "De meid mijdt de mijt, als de meid de kaas snijdt." Hij deed het feilloos. Ik heb die zin mijn leven lang onthouden, omdat mijn vader hem meteen op een receptbriefje schreef en er mij bij 't thuiskomen op examineerde.

's Morgens het plechtige examen, dezelfde middag het zorgeloze "koekexamen" in de lege schoollokalen. De meester met viool voorop, wij er zingende achter. Dan spelletjes en grote stukken "bakovense koek".'

Uit: 'Zwolse mijmeringen', C.M. van Hille – Gaerthé. (Bekort).

Het Cele-centrum

Eind 1967 nam het Nut het initiatief tot de oprichting van de werkgroep 'Communicatief Creatief Centrum'. Het centrum werd gerealiseerd in het Cele-complex, een blok panden met grote historische waarde aan de Papenstraat, Papendwarsstraat, Praubstraat en Blijmarkt. Na restauratie van de panden werd op 5 oktober 1974 het sociaal-cultureel Cele-centrum geopend. (Collectie HCO).

In 1965 nam het Nederlands Instituut voor Volksontwikkeling en Natuurvriendenwerk (NIVON) het initiatief tot een samenwerkingsverband met het Nut en de Volksuniversiteiten dat functioneerde onder de naam NVN-overleg. In 1971 sloten de Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen en de Nederlandse Bond van Plattelandsvrouwen zich aan. Men handhaafde de naam NVN-overleg. De oude begrippen volksontwikkeling en -opvoeding werden binnen het NVN-verband samengevat met de in die jaren populaire term 'éducation permanente'. In dit kader bevorderde men de oprichting van creatieve centra. Het hoofdbestuur van het landelijk Nut stimuleerde hiertoe vanaf begin 1968 de samenwerking op regionaal en plaatselijk niveau. Op 12 maart 1968 startte het NVN-overleg Overijssel.⁵⁴

Communicatief-creatief Cele-centrum

Een half jaar voor het NVN-overleg Overijssel tot stand kwam, had het Zwolse Nutsbestuurslid H.A. Knuttel het idee gelanceerd een jeugdservice-centrum op zakelijke basis op te richten. Het was bedoeld als een alternatief voor de jongeren die elkaar op dat moment alleen konden ontmoeten in enkele koffiebars en beatkelders. Om dit idee uit te werken, nam het Nut eind 1967 het initiatief tot de oprichting van de werkgroep 'Communicatief Creatief Centrum' (CCC). Men zag een mogelijkheid het centrum voor jongeren tussen zestien en vijfentwintig jaar ('twieners') te realiseren in het 'Cele-complex'. Dit complex was een blok in verval geraakte panden met grote historische waarde aan de Papenstraat, Papendwarsstraat, Praubstraat en Blijmarkt. Hiervoor zocht het Nut samenwerking met de Stichting Het Refter. Deze Zwolse instelling voor overleg en advies op sociaal en cultureel terrein fungeerde tussen 1967 en 1986 als een platform voor de belangenbehartiging van

ruim honderd Zwolse instellingen.⁵⁵ Na de positieve reactie van de vertegenwoordigers van het jeugdwerk benaderde het Nutsdepartement in 1968 de gemeente Zwolle, die eigenaar was van de panden. De ideeën voor het CCC werden inhoudelijk uitgewerkt binnen het raamwerk van Het Refter door een Werkgroep Cele-complex. Hierin participeerden naast de architect afgevaardigden van het ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk werk, theater Odeon, de gemeente, Monumentenzorg en Het Refter, terwijl G.T. Tiessen namens het Nut de vergaderingen bijwoonde. Het Nut financierde de ontwikkeling van de bouwplannen. Door uiteenlopende omstandigheden kon men pas in maart 1970 de gemeente de plannen voorleggen. Eind juli 1972 stemde de gemeenteraad in met de gefaseerde restauratie van het complex. Voor de samenwerking tussen de toekomstige gebruikers van het Cele-centrum startte vier maanden later een functionarissenoverleg. Op 5 oktober 1974 was de eerste fase afgerond en werd het sociaal-cultureel Cele-centrum geopend. Het Nutsdepartement schonk het Cele-centrum bij die gelegenheid tienduizend gulden. De doelgroep was inmiddels uitgebreid tot alle leeftijdscategorieën. Het complex huisvestte na verloop van tijd onder meer het Creatief Centrum, het Papenstraattheater, het Jeugdservicebureau, de Kunstuitleen en de Stichting Edukatief Centrum CELE Zwolle (ECC).

Edukatief Centrum CELE Zwolle

Bij de Stichting Edukatief Centrum CELE Zwolle was het Nut actief betrokken. Tijdens de ontwikkeling van de bouwplannen was op initiatief van het Zwolse Nut, samen met de lokale afdelingen van het NIVON, de Volksuniversiteit, de Vereniging van Huisvrouwen en de Bond van Plattelandsvrouwen ('De Vijf') op 15 november 1973 de Stichting Edukatief Centrum CELE Zwolle opgericht. De naam Cele refereerde deels aan Joan Cele, de middeleeuwse pedagoog die ooit een van de Fraterhuizen van het complex bewoonde. 'CELE' werd in hoofdletters geschreven, omdat het tevens de doelstelling tot uitdrukking moest brengen: een Centrum voor Educatieve Leergangen en Evenementen. De activiteiten waren niet

langer op de jeugd gericht, zoals oorspronkelijk de opzet was, maar op volwassenen. Voorzitter werd de afgevaardigde van de Volksuniversiteit F.J.F. Zeven. De deelnemende organisaties waren vertegenwoordigd in de Raad van Aangeslotenen. De Raad benoemde de leden van het Algemeen Bestuur en adviseerde dit. In 1990 ging de stichting Educatief Centrum CELE Zwolle op in de Basis (een afkorting voor 'concentratie basiseducatie') in het Fraterhuis. Bestuursvoorzitter werd wethouder Hans Dijkstra. Het Nut zag af van deelname in het nieuw opgerichte Educatief Beraad dat moest fungeren als klankbordgroep. Daarmee werd deze laatste omvangrijke Zwolse Nutsactiviteit na een kwart eeuw afgesloten.⁵⁶

Noten

(Nb. Omwille van de ruimte en de overzichtelijkheid zijn in dit notenapparaat de meeste verwijzingen naar inventarisnummers van het Nutsarchief geschrapt. De-gene die de archiefstukken wil inzien wordt geadviseerd eerst de officiële inventaris van het Archief van het Zwolse Nut van 't Algemeen te raadplegen).

1. Zie over het 'Burgerlijk beschavingsoffensief' door het Nut: Kruithof (1983), (1990).
2. De geschiedenis van het Nut is gedetailleerd beschreven in *Gedenboek* (1934) en Mijnhardt en Wichers (1984).
3. Vgl. Snijders (1996). De joden richtten daarom een eigen *Maatschappij tot Nut der Israëlieten in Nederland* op. De statuten dateren van 4 maart 1849. De vereniging werd na de Duitse inval in 1940 geliquideerd.
4. *Zwolsche Courant* 8-10-1800.
5. Drentje (1987) pp 35, 42.
6. Hove, J. ten, *Meer dan stenen muren: 250 jaar opsluiting in Zwolle 1739-1989*. Kampen 1989 p 72.
7. Zie over de Nutsbibliotheek, de Algemene Bibliotheek en de oprichting van de Openbare Leeszaal en Bibliotheek (1) *Vereniging 'Openbare Leeszaal en Bibliotheek te Zwolle'. Ter herinnering aan de officiële openstelling van de Openbare Leeszaal en Bibliotheek op Dinsdag 19 September 1916*. (2) Grullemans, B.C., 'De Openbare Leeszaal en Bibliotheek te Zwolle'. 1929. (3) Lapoutre, L. (eindred.) e.a., *Van provinciehuis tot bibliotheek*. (Ach Lieve Tijd Special) Waanders - Bibliotheek Zwolle, Zwolle 1986. (4) Seekles, J.J., *Plaatsingslijst van het archief van het College van commissarissen over de Algemeene Bibliotheek 1827-1940* en archief VA 003 in GAZ.
8. Concept-notitie van de secretaris van de Commissie tot de Nutsbibliotheek aan de secretaris van het Zwolse Nutsdepartement, april 1917.
9. Idem.
10. Pierik (1996) pp 59-60.
11. Brief Nutspaarbank aan Nutsleeszaal 04-02-1910.
12. Concept-notitie april 1917 (a.w.).
13. *Zwolsche Courant* 11-10-1800
14. Drentje (1987) pp 31-34
15. *Overijsselsche Courant* 9-1-1816. Oostkamp is vermoedelijk het enige Zwolse bestuurslid dat publicaties schreef die door het landelijk Nut zijn uitgegeven. Het betrof de geschiedenis vanaf Adam tot Noach (1833), Noach (1817) en Samuel (1819). De zeldzame werken zijn kennelijk alleen bewaard gebleven in Gemeentearchief Groningen.
16. Notulen 14-9-1816. In de *Zwolsche Courant* van 1-3-1957 schreef gemeentearchivaris Thom. J. de Vries een beknopte geschiedenis van de Nutsschool.
17. Voorhorst (1989) p. 28.
18. Notulen Schoolcommissie 16-9, 29-9, 11-11, 25-11 1816; 30-6. 17-7, 4-10, 24-11 1817; 16-3-1818.
19. Notitie *Nutsschool 150-jarig bestaan 1816-1966*.
20. Notulen 23-9-1816.
21. Notulen 14-6-1822 en brief 4-7-1822 in Notulenboek.
22. Circulaire uit 1829.
23. Vanaf 1930 was hier het belastingkantoor gevestigd en vanaf 1966 het Bureau Ruilverkaveling.
24. *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant* 27-02-1865, 02-03-1865.
25. Idem, 27-04-1868
26. *Na vijf jaren*. Nutsschool Zwolle, 1946.
27. Voor de viering bootsten kinderen op 17 december een schoolklas anno 1816 na. Het televisieprogramma *Van gewest tot gewest* zond hiervan een reportage uit.
28. C.D. Viehoff, '150 jaar Zwolse Nutsschool'. In: *Nut. Algemeen cultureel nieuws. Ledenblad der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*. XLVI (1967) 2 (apr) p 7.
29. *Zwolsche Courant* 6-3-1969. Het archief van de Es-huisschool (1914-1966) in GAZ, SA 002.
30. Notulen 28-10-1955.
31. Hagedoorn en Van der Most (1986) pp 85-96; (1987) pp 1-12.
32. De Montessorischool was een initiatief van een Damescomité uit 1923.
33. Notulen DB 01-04-1971.
34. Zie over de Nutspaarbank Voorhorst (1989) pp 31-35 en de jubileumuitgave *1818-1993, 175 jaar tot het Algemeen Nut van de Zwollenaren*. De Gemeentearchieven Groningen (inv. 352) en Den Haag (inv. 517) bezitten: *Iets over het groote nut der spaarbanken voor de minvermogenden namens het departement Zwolle*. 1818.
35. Koenders, Inventaris Archieven Departement Zwolle, nrs. 57, 58, 59.
36. Inv.nr. 77. (a.w.)
37. KB 1930 nr. 32. In Bijvoegsel Ned. Stcr. 1930-242 dd 12/13 december 1930 nr. 1261
38. Verslag 28-04-1977.
39. Zie over de Commissie van Onderstand Drentje (1987) pp 22-29.
40. Voorhorst (1989) p 19.
41. Zie over de Stadsarmeninrichting Voorhorst (1989) pp 38-41, Hagedoorn en Van der Most (1986, 1987), Pierik (1996) pp 47, 60-63, Hofkamp (1835) en het archief van de Stadsarmeninrichting in GAZ, IA 024.
42. Soms niet geheel juist aangeduid als de Commissie

tot de Armeninrichting.

43. Een nader onderzoek kan inzicht geven in de bemoeienis van het Nutsdepartement met de Stadsarmeninrichting.
44. Zie over de ziekenfondsen Pierik (1996) pp 50, 65-67.
45. Brief 08-03-1945. Jaarverslagen 1942, 1947.
46. Brief 27-10-1966.
47. Zie over de ereprijzen Voorhorst (1989) p 15. Zijn stelling dat de prijzen in 1826 voor het laatst uitge-reikt zijn, lijkt in tegenspraak met het *Reglement voor het Toekennen van Eereblijken of Onderscheidingen, naar aanleiding van art. 2 en 69-73 der Wet uit 1855*.
48. Drentje (1987) pp 40-43.
49. Het notulenboek stopt abrupt in 1845. In de notulen van de Algemene Vergadering van 1846 wordt de commissie nog enkele keren genoemd.
50. Zie over een bijzondere Nutslezing Snijders (1996).
51. *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant*, 1-1-1853, 14-1-1853.
52. Reglement 1861.
53. Kadastrale legger: artikel 1502: F.3525 (Jufferen-wal). 1507/17 Wijk A>1507/21>19284/2. 1952 ver-kocht.
54. Inv.nrs. 86-87. (a.w.)
55. Zie ook het archief van het Refter in GAZ, VA 081, code 40.01 voor stukken over het Cele-complex.
56. Inv.nrs. 88-90 en 269. (a.w.)

Literatuur

Geschiedenis van de landelijke organisatie

Gedenkboek Maatschappij tot Nut van 't Algemeen 1784-1934. Amsterdam, 1934.

Kruithof, B., 'De deugd-zame natie. Het burgerlijk be-schavingsoffensief van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen tussen 1784 en 1860. Inleiding, Bronnen, Onderzoek'. In: B. Kruithof, J. Noordman en P. de Rooy (red.) *Geschiedenis van opvoeding en onderwijs*. SUN, Nijmegen, 1982.

Kruithof, B., *Zonde en deugd in domineesland. Neder-landse protestanten en problemen van opvoeding: zeven-tiende tot twintigste eeuw*. (Proefschrift UvA), Wolters-Noordhoff, Groningen 1990, pp 60-95, 241-244.

Mijnhardt, W.E. en A.J. Wichers (red.) *Om het Alge-meen Volksgeluk. Twee Eeuwen Particulier Initiatief 1784-1984. Gedenkboek ter gelegenheid van het tweehon-derdjarig bestaan van de Maatschappij Tot Nut Van 't Al-gemeen*. Edam, 1984.

Geschiedenis van het Departement Zwolle

Drentje, J.H., *Minnaars der deugdbevordering. De Maat-schappij tot Nut van het Algemeen in Zwolle van 1789 tot 1814*. (MO-scriptie geschiedenis) Zwolle, 1987.

Drentje, J.H., 'Minnaars der deugdbevordering'. In: *Zwols Historisch Tijdschrift* VIII (1991) 4, pp 143-146.

Hagedoorn, J. en W. van der Most, 'De "welingerigte" kleine-kinderschool van de Stadsarmeninrichting te Zwolle (1827-ca. 1841)'. In: *Zwols Historisch Tijdschrift* III (1986) 4 pp 85-96; IV (1987) 1 pp 1-12.

Koenders, P., *Inventaris van de archieven van het Depar-temment Zwolle van de maatschappij tot Nut van 't Alge-meen (1799-) 1815-1981 (-1991)*, Gemeentearchief Zwolle, 2000.

Lapoutre, L. (eindred.) e.a., *Van provinciehuis tot biblio-theek*. (Ach Lieve Tijd Special) Uitgeverij Waanders - Bibliotheek Zwolle, Zwolle 1986.

Pierik, M., *Verspreiding van volksgeluk. De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen in Zwolle in de jaren 1830 tot 1848*. (HBO-scriptie geschiedenis) Zwolle, 1996.

Snijders, L.A. 'Rumoer na een Nutslezing in 1869'. In: *Zwols Historisch Tijdschrift* XIII (1996) 1 (april) pp 24-26.

Streng, J.C., 'Het is thans zeer brijjant'. *Aspecten van het Zwolse culturele leven tijdens de overgang van ancien régi-me naar moderne tijd*. Hilversum, 1999.

Viehoff, C.D., '150 jaar Zwolse Nutsschool'. In: *Nut. Al-gemeen cultureel nieuws*. XLVI (1967) 2 (april) p 7.

Voorhorst, M., *De deugd der weldadigheid. De Maat-schappij tot Nut van het Algemeen in Zwolle van 1815 tot 1830*. (NLO-scriptie geschiedenis) Zwolle, 1989.

Voorhorst, M., "'De deugd der Weldadigheid". De Maatschappij tot Nut van het Algemeen in Zwolle van 1815 tot 1830'. In: *Zwols Historisch Jaarboek* 1991.

1818-1993: *175 jaar tot het Algemeen Nut van de Zwolle-naren*. Uitgave ter gelegenheid van het 175 jarig bestaan van de SNS bank Zwolle. Zwolle, 1993.

Naast deze specifieke studies kan worden verwezen naar de *Zwolse Courant* (vanaf 1790). Hierin staan vooral in het begin van de negentiende eeuw verslagen van Nuts-activiteiten.

Auteur

Dr. Pieter Koenders (1952) studeerde geschiedenis en legde in 1982 het doctoraal examen af aan de Universiteit van Amsterdam. Zijn doctoraalscriptie werd in 1984 gepubliceerd. Onderwerp was de onderdrukking van homoseksuelen tijdens de Duitse bezetting. Hij promoveerde in 1996 in Leiden op de dissertatie: *Tussen christelijk reveil en seksuele revolutie; bestrijding van zedeloosheid in Nederland, met nadruk op de repressie van homoseksualiteit*. In het kader van zijn opleiding tot archivaris inventariseerde hij bij het Gemeentearchief Zwolle (nu onderdeel van het Historisch Centrum Overijssel) de archieven van het Departement Zwolle van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Deze inventaris verscheen in 2000 als deel 8 in de inventarisreeks van het Gemeentearchief Zwolle en is nog verkrijgbaar. Koenders is momenteel werkzaam bij het Algemeen Rijksarchief in Den Haag.

Colofon

Het Zwols Historisch Tijdschrift is een uitgave van de Zwolse Historische Vereniging en verschijnt viermaal per jaar. Leden van de vereniging krijgen het tijdschrift gratis toegezonden.

Bestuur Zwolse Historische Vereniging

H. Dijkstra, *voorzitter*
A. Arendsen, *secretaris*, telefoon: 038-4652369
M.M.H. van Ulsen, *penningmeester*
G.J. van der Horst, M. van der Laan, J. Otten,
M. Schneiders, *leden*

Secretariaat

Zwolse Historische Vereniging, postbus 1448,
8001 BK Zwolle

Ledenadministratie

telefoon: 038-4654617

Bezorging tijdschrift:

J. van Ulsen-Nijkamp, telefoon: 038-4654617

Internet adres:

www.homepages.hetnet.nl/~histogert
e-mail ZHV: gertvanderhorst@hetnet.nl
Financiën: girorekening Postbank: 5570775
t.n.v. Zwolse Historische Vereniging

Tarieven lidmaatschap:

65+ (wonend binnen Zwolle) en studenten	f 35,00/jaar
overige leden	f 45,00/jaar
huisleden	f 7,50/jaar

Redactie Zwols Historisch Tijdschrift

A.H.M. Bootsma-van Hulten (eindredacteur),
W. Cornelissen, E.A. van Dijk, W.A. Huijsmans,
M. van der Laan, H.A. Stalknecht, J.C. Streng.
Redactie-adres: Wipstrikerallee 71, 8023 DV Zwolle
e-mail: annet_b_vhulten@hotmail.com

Vormgeving: Rob van den Elzen bno (†)

Opmaak: Different Design Deventer

Druk: Waanders, Zwolle

ISSN 0926-7476 © Zwolse Historische Vereniging

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotocopie, microfilm of op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

historisch centrum overijssel

GESCHIEDENIS
LEEFT!

kijk ook op
www.historischcentrumoverijssel.nl
voor alle actuele informatie

**We zijn net zo thuis
in de buurt als u**

De Rabobank is een bank met een idee. Dat idee heet samenwerken. Met wortels in de plaatselijke gemeenschap hebben wij als geen ander een traditie van samenwerken en bouwen aan relaties.

De Rabobank is een bank van mensen voor mensen.

**Rabobank
Zwolle**

Daarom zijn wij niet alleen thuis in de financiële wereld. Maar ook bij u in de buurt. We weten wat er leeft, ook als het niet om bankzaken gaat. Kortom, we zijn net zo thuis in de buurt als u.

**Met de Rabobank sta je
er niet alleen voor**

Te Koop gevraagd:

Historische kantoorpanden

bouwjaar voor 1900

Inlichtingen: 038 - 421 32 90

Van der Reijd Makelaars B.V.

VAN DER REIJD
Makelaars B.V.

VBO **MAKELAAR**

Brasserie "Het Vliegerhuys"

Nieuwstraat 55 Tel. 038-4221206
8011 TM Zwolle Fax 038-4224318

In Brasserie 't Vliegerhuys.....Een pand uit 1450 !

- De lekkerste koffie van Zwolle....
- Uitgebreide lunch-en avondkaart....
- Heeft U wat te vieren, vraag naar de mogelijkheden.....
- Elke acht weken nieuwe expositie.....
- En een vertrouwde plek voor de Zwolse Historische Vereniging.....

Een plek om te onthouden.....

WAANDERS

uitgevers drukkers boekverkopers

boekverkopers

Grote Markt 9, Zwolle
Telefoon (038) 421 53 92

uitgevers / drukkers

Faradaystraat 17, Zwolle
Telefoon (038) 465 86 28 / 465 70 01